

Теми рефератів з логіки для контролю знань.

1. Логіка в структурі людського пізнання.
2. Логіка як наука.
3. Історія логіки.
4. Мислення і мова.
5. Логічна форма. Основні форми та логічна семантика.
6. Практичне значення логіки для студентів різних спеціальностей.
7. Логічні прийоми утворення понять.
8. Поняття і слово.
9. Зміст і обсяг поняття.
10. Види понять.
11. Поняття мислення.
12. Відношення між поняттями.
13. Операції над поняттями.
14. Узагальнення і обмеження понять.
15. Операції над поняттями: складання, множення, заперечення.
16. Поділ обсягу поняття. Класифікація понять.
17. Загальна характеристика суджень та їх структура (будова).
18. Класифікація суджень.
19. Просте судження, його види і структура.
20. Категоричні судження і їх види.
21. Розподіленість термінів у судженнях.
22. Логічні змінні та логічні постійні.
23. Судження і пропозиційна функція.
24. Поділ суджень за модальністю.
25. Відношення між судженнями. Види відношень.
26. Складні судження. Їх види.
27. Умовні судження.
28. Єднальні (кон'юнктивні)
29. Розподільні (диз'юнктивні) судження.
30. Загальна характеристика основних законів логіки.
31. Закон тотожності.
32. Закон суперечності.
33. Закон виключення третього.
34. Закон достатньої підстави.
35. Закон комутативності.
36. Частковозаперечні судження та їх характеристика.
37. Загальна характеристика умовиводів.
38. Безпосередні умовиводи.
39. Дедуктивні умовиводи та їх загальна характеристика.
40. Категоричний силізм. Його визначення і склад.
41. Частковосвержувальні судження та їх характеристика.
42. Умовно-категоричний силізм.
43. Індуктивні умовиводи.
44. Повна та неповна індукція.
45. Зв'язок індукції та дедукції.
46. Доведення і спростування.
47. Гіпотеза. Її структура і види.
48. Узагальнення та обмеження понять.
49. Загальностверджувальні судження та їх характеристика.
50. Загальнозаперечні судження та їх характеристика.

Семінарські заняття

МОДУЛЬ 1

Тема 1. Предмет і значення логіки. Історія логіки

Тема 2. Поняття як форма мислення.

Тема 3. Судження та дії над ними.

Тема 4. Основні закони логіки.

Тема 5. Умовиводи. Безпосередні умовиводи.

Тема 6. Опосередковані умовиводи. Дедукція.

Тема 7. Дедуктивні умовиводи.

Тема 8. Дедуктивні умовиводи та їх види.

МОДУЛЬ 2

Тема 9. Поняття про індукцію.

Тема 10. Індуктивні умовиводи.

Тема 11. Умовиводи за аналогією.

Тема 12. Доведення і спростування.

Тема 13. Гіпотеза.

Тема 1. Предмет і значення логіки. Історія логіки

План практичного заняття

1. Логіка в структурі людського пізнання. Логіка як наука.
2. Історія логіки.
3. Поняття мислення.
4. Мислення і мова. Мова логіки
5. Формальна та діалектична логіка.
6. Логічна форма. Основні форми та логічна семантика.
7. Практичне значення логіки для студентів юридичних спеціальностей

Реферативні виступи

1. Місце логіки в системі гуманітарних знань.
2. Практичне значення логіки для юристів.
3. Штучні мови. Мова логіки.

Питання для обговорення

1. Теоретичне і практичне значення логіки.
2. «Логіка» це наука чи спосіб мислення?
3. Охарактеризуйте основні принципи «правильного» мислення.
4. Дайте характеристику традиційній та сучасній логіці.

5. Розкрийте особливості формальної та діалектичної логіки.

Тема 2. Поняття як форма мислення.

План практичного заняття

1. Логічні прийоми утворення понять.
2. Поняття і слово.
3. Зміст і обсяг поняття. Види понять.
4. Зміст поняття і склад злочину.
5. Відношення між поняттями.
6. Операції над поняттями.
7. Узагальнення і обмеження понять.

Реферативні виступи

1. Класифікація понять та її відносний характер.
2. Практичне значення прийомів узагальнення і обмеження понять в діяльності юриста.

Питання для обговорення

1. Який зв'язок існує між поняттям і словом?
2. Назвіть види понять за обсягом і змістом.
3. Сформулюйте істотні та неістотні ознаки понять.
4. Що визначають методи державного управління?
5. Розкрийте сутність механізмів державного управління.

Тема 2. Судження. Види суджень

План практичного заняття

1. Загальна характеристика суджень та їх структура (будова).
2. Роль запитання у судовому пізнанні.
3. Класифікація суджень.
4. Просте судження, його види і структура.
5. Категоричні судження і їх види.

Реферативні виступи

1. Місце та роль судження у професійній діяльності юристів.
2. Суть та структура традиційної класифікації суджень.

Питання для обговорення

1. Що таке судження?
2. У чому полягає пізнавальна роль судження?

3. Визначити структуру судження.
4. Судження типу А, Е, І, О.
5. Види суджень за змістом предиката.

Тема 3. Судження та дії над ними.

План практичного заняття

1. Розподіленість термінів у судженнях.
2. Логічні змінні та логічні постійні.
3. Судження і пропозиційна функція.
4. Поділ суджень за модальністю.
5. Відношення між судженнями. Види відношень.
6. Складні судження. Умовні, єднальні (кон'юнктивні) та розподільні (диз'юнктивні) судження.

Реферативні виступи

1. Прості та складні судження.
2. Відношення між судженнями.

Питання для обговорення

1. Що таке розподіленість терміну у судженні?
2. Які ви знаєте логічні змінні та логічні постійні?
3. Загальна характеристика відношень між судженнями.
4. Складні судження.
5. Таблиці істинності складних суджень.
6. Розподіленість термінів у судженнях.

Тема 4. Основні закони логіки.

План практичного заняття

1. Загальна характеристика основних законів логіки.
2. Закон тотожності.
3. Закон суперечності.
4. Закон виключення третього.
5. Закон достатньої підстави.
6. Значення законів логіки для судового дослідження.

Реферативні виступи

1. Місце логічних законів у професійній діяльності юристів.
2. Практичне застосування законів логіки в повсякденному житті.

Питання для обговорення

1. Розкрийте сутність терміну «закон логіки».
2. Загальна характеристика законів логіки.
3. Суть закону тотожності.
4. Закон суперечності.
5. Практичне застосування закону достатньої підстави.
6. Інші закони логіки.

Тема 5. Умовиводи. Безпосередні умовиводи.

План практичного заняття

1. Поняття логічного виводу.
2. Загальна характеристика умовиводів.
3. Безпосередні умовиводи.

Реферативні виступи

1. Значення умовиводів.
2. Умовивід як основна логічна операція.

Питання для обговорення

1. Чим відрізняється логічний вивід від умовиводу?
2. Вкажіть загальні характеристики умовиводів.
3. Що таке безпосередній умовивід?
4. Основні способи побудови безпосереднього умовиводу.

Тема 6. Опосередковані умовиводи. Дедукція.

План практичного заняття

1. Загальна характеристика дедуктивних умовиводів.
2. Простий категоричний силогізм. Його визначення і склад.
3. Аксиома силогізму.
4. Загальні правила категоричного силогізму.
5. Фігури і модуси категоричного силогізму.

Реферативні виступи

1. Значення дедукції в професійній діяльності юристів.
2. Категоричний силогізм як основа дедуктивних умовиводів.

Питання для обговорення

1. Загальна характеристика дедуктивних умовиводів.

2. Що таке простий категоричний силлогізм?
3. Види категоричного силлогізму.
4. Правила категоричного силлогізму.
5. Які фігури категоричного силлогізму Вам відомі?
6. Модуси категоричного силлогізму.

Тема 7. Дедуктивні умовиводи.

План практичного заняття

1. Категоричні силлогізми з виділяючими засновками.
2. Категоричні силлогізми, в яких більшим засновком є судження-визначення.
3. Категоричні силлогізми, побудовані із суджень можливості.
4. Категоричні силлогізми з імовірними засновками.
5. Логічні помилки, які трапляються в категоричних силлогізмах.

Реферативні виступи

1. Категоричний силлогізм.
2. Навмисні та ненавмисні логічні помилки.

Питання для обговорення

1. Вкажіть основні винятки із загальних правил категоричного силлогізму.
2. Що таке категоричні силлогізми з виділяючими засновками?
3. Достовірність категоричних силлогізмів, побудованих із суджень можливості.
4. Який умовивід із категоричних силлогізмів з імовірними засновками?

Тема 8. Дедуктивні умовиводи та їх види.

План практичного заняття

1. Умовно-категоричний силлогізм.
2. Розподільно-категоричний силлогізм.
3. Умовно-розподільний силлогізм.
4. Скорочені силлогізми.
5. Умовиводи із суджень з відношеннями.

Реферативні виступи

1. Складні силлогізми та їх види.
2. Практичне використання скорочених силлогізмів.

Питання для обговорення

1. Як будується умовно-категоричний силлогізм.
2. Наведіть власні приклади та охарактеризуйте розподільно-категоричний силлогізм.
3. Умовно-розподільний силлогізм та його будова.
4. Достовірність умовиводів із суджень з відношеннями.

Тема 9. Поняття про індукцію.

План практичного заняття

1. Поняття про індукцію.
2. Індукція в судовому пізнанні.
3. Спостереження та експеримент.

Реферативні виступи

1. Значення індукції в судовій практиці.
2. Спостереження та експеримент в професійній діяльності слідчого.

Питання для обговорення

1. Що таке індукція?
2. Чи можливий судовий процес без індуктивного знання?
3. Роль спостереження у слідчій діяльності.
4. Значення експерименту для сучасної науки.

Тема 10. Індуктивні умовиводи.

План практичного заняття

1. Повна і неповна індукція
2. Індукція через простий перелік.
3. Індукція через відбір фактів, які виключають випадкові узагальнення.
4. Наукова індукція.
5. Методи встановлення причинних зв'язків між явищами.
6. Зв'язок індукції і дедукції.

Реферативні виступи

1. Зворотний зв'язок дедукції та індукції.
2. Індуктивні умовиводи у повсякденному житті.

Питання для обговорення

1. Що таке повна і неповна індукція?
2. Чому індукція через простий перелік є найпопулярнішим видом індукції?

3. В чому особливість індукції через відбір фактів?
4. Роль наукової індукції.
5. Які методи встановлення причинних зв'язків між явищами Вам відомі?

Тема 11. Умовиводи за аналогією.

План практичного заняття

1. Поняття і структура умовиводів за аналогією.
2. Види аналогічного умовиводу.
3. Аналогія в судовому пізнанні.

Реферативні виступи

1. Мислення за аналогією.
2. Місце аналогії у судовому пізнанні.

Питання для обговорення

1. Поняття про аналогію.
2. Структура умовиводів за аналогією.
3. Які види умовиводів аналогією Вам відомі?

Тема 13. Гіпотеза.

План практичного заняття

1. Поняття гіпотези і її структура.
2. Види гіпотез.
3. Версія у судовому дослідженні.
4. Висування та перевірка версій.

Реферативні виступи

1. Наукові та загальні гіпотези.
2. Версія та гіпотеза і їх взаємозв'язок.

Питання для обговорення

1. Що таке гіпотеза?
2. Охарактеризуйте загальну структуру гіпотези.
3. Відомі Вам види гіпотез.
4. Побудова версії у судовому дослідженні.
5. Як правильно перевірити версію?

Практичні завдання і задачі.

1. Які з названих предметів входять до обсягу перелічених понять?

А) У понятті «Кримінальний кодекс України» мислиться:

- статті ККУ, зокрема стаття 1 – «Завдання ККУ», та всі інші статті цього кодексу;

- розділи ККУ, зокрема розділ 1 – «Загальні положення» та всі інші розділи цього кодексу;

- ККУ в цілому.

Б) У понятті «право» мисляться такі предмети:

- статті кримінального права, цивільного права, законодавства про охорону здоров'я, трудового права тощо;

- розділи кримінального права, цивільного права, трудового права;

- кримінальне право, цивільне право, трудове право.

2. Наведіть кілька прикладів відомих Вам понять (порівнюваних та непорівнюваних).

3. Дайте логічну характеристику, тобто визначте видову приналежність таких понять: справедливість, право, футбольна команда ХХІІІ ст., командир, Французька держава, нація.

4. Знайдіть поняття, обсяг яких частково збігається з обсягами даних понять: прокурор, спортсмен, студент, офіцер, буква, речення, корінь слова.

5. Знайдіть родові поняття стосовно даних: економічна криза, храм, закон, злочин, столиця, планета.

6. Знайдіть видові поняття стосовно даних: країна, злочин, юрист, ліс, молекула, екологічне право.

7. Узагальніть такі поняття: адвокат, угода, первісний лад, правова держава, податки.

8. Обмежте такі поняття: конституція, слідчий, пісня, юрист, конституція.

9. Утворіть суми таких понять.

а) «істинний» або «неістинний»;

б) «сполучник» або «слово, яке служить для зв'язку слів у реченні»;

в) «інженер» або «боксер».

10. Чи можна вважати обмеженням перехід від понять, названих зліва, до понять, названих справа, в перелічених парах: армія – полк; речення – слово; офіцер – капітан; ліс – дерево; війна – визвольна війна.

11. Розкрийте зміст кількох відомих Вам наукових понять.

12. Які з цих речень є судженнями?

- а) Що таке право?
- б) Нарешті ввели підсудного.
- в) Хай живе мир!
- г) Людина, яка вперше побувала у космосі.
- д) Куди це ви поспішаєте?
- е) Особа, яка повторно вчинила злочин.

13. Знайдіть суб'єкт і предикат суджень.

- а) Рим – столиця Італії.
- б) Буття визначає свідомість.
- в) Кожен злочин є правопорушенням.
- г) Люди мають моральні почуття.

14. Які з цих суджень є простими, а які складними (обґрунтуйте).

- а) Іван Франко – поет і прозаїк.
- б) Особа, яка повторно вчинила злочин і має судимість, і називається рецидивістом.
 - в) Цей злочин вчинив або Іван, або Павло, або Микола.
 - г) Всі студенти прийшли на пару.
 - д) Деякі учні не здадуть ЗНО на високий бал.

15. Визначте вид таких простих суджень.

- а) Одеса знаходиться південніше від Кіровограда.
- б) У світі є красуня лиш одна.
- в) Існують такі люди, які можуть передбачати майбутнє.
- г) Петренко Іван засуджений за 43 статтею ККУ.
- д) Спіноза, мабуть, голландський філософ.
- е) Трапляються такі види риб, що годинами можуть жити без води.
- є) Деякі студенти не складуть екзамени.
- ж) Більшість мурах не беруть участі у охороні своєї домівки.
- з) Жоден моряк не любить довго знаходитись на суші.
- и) Традиційно для нашого клімату після зими приходять весна.
- і) Можливо образити словом.
- ї) Гегель – талановитіший філософ ніж Фейєрбах.
- й) Можливо в цьому році, більшість студентів отримають відмінні оцінки з логіки.
 - к) Річка Тетерів тече через Житомир.

16. Які з цих суджень є простими, а які - складними?

- а) Іван Франко – поет і прозаїк.
- б) Цей злочин вчинив або Іванов, або Петров, або Козлов.
- в) Почалася війна, і більшість чоловіків була призвана на військову службу
- г) Якби всі громадяни вчасно сплачували податки, то держава була б багата.

17. Визначте вид таких складних суджень.

- а) Якщо вранці світить Сонце, то вдень буде тепло.
- б) У саду росли яблуні та груші, які давали смачні плоди.

- в) Існують такі люди, які можуть передбачати майбутнє або викликати духів, або розказувати таємниці минулого.
- г) Петренко Іван буде засуджений за або 43, або за 32 статтею ККУ.
- д) Якщо, Спіноза голландський філософ, то мають бути його філософські книги.
- е) Світлана любила снідати яблуками, грушами, абрикосами і іншими плодами.
- є) В підручниках з історії пишуть, що гуси або вовки врятували Рим.
- ж) Хто не працює – той не їсть.
- з) Г. Сковорода – геніальний філософ і талановитий письменник.
- д) Цей прямокутник або рівнобедрений, або рівносторонній, або різносторонній.

18. Визначте за кількістю та якістю такі категоричні судження.

- а) Трапляються й такі правопорушення.
- б) Майже всі птахи літають.
- в) Іван – невдаха.
- г) Кожен із нас знає це правило.
- д) Ніхто не створить вічний двигун.
- е) Деякі люди не дотримуються правил дорожнього руху.
- є) Жоден спортсмен не добіг до фінішу.
- ж) Всі люди люблять відпочивати.
- з) Більшість риб не літають.
- д) Половина групи прийшла вчасно на пару.

19. Встановіть розподіленість термінів у таких судженнях (відношення між обсягами зобразіть за допомогою кругових схем).

- а) Будь-яке явище має причину.
- б) Ніхто не став заперечувати цю версію.
- в) Трапляються курйозні ситуації.
- г) Всі річки на Житомирщині є повноводними.
- д) Деякі правопорушення є злочинами.
- е) Патріоти і тільки патріоти не відмовляються від мови свого народу.
- є) Ніхто не створить вічний двигун.
- ж) Всі люди люблять відпочивати.
- з) Майже всі птахи літають.

20. Наведіть по кілька прикладів суперечних і протилежних суджень і обґрунтуйте свої твердження, використовуючи знання „логічного квадрата”

21. Визначте істинність суджень за допомогою «логічного квадрату».

- а) *Судження типу А істинне.* Визначте (якщо це можливо) логічне значення відповідних суджень Е, І, О.
- б) *Судження типу А хибне.* Визначте (якщо це можливо) логічне значення відповідних суджень Е, І, О.
- в) *Судження типу Е істинне.* Визначте (якщо це можливо) логічне значення відповідних суджень А, І, О.
- г) *Судження типу І хибне.* Визначте (якщо це можливо) логічне значення

відповідних суджень А, Е, О.

д) Судження типу О істинне. Визначте (якщо це можливо) логічне значення відповідних суджень А, Е, І.

е) Судження типу Е хибне. Визначте (якщо це можливо) логічне значення відповідних суджень А, І, О.

є) Судження типу І істинне. Визначте (якщо це можливо) логічне значення відповідних суджень А, Е, О.

ж) Судження типу О хибне. Визначте (якщо це можливо) логічне значення відповідних суджень А, Е, І.

22. Наведіть по кілька прикладів підпорядкованих і субконтрарних суджень і обґрунтуйте свої твердження, використовуючи знання „логічного квадрата”.

23. Які із складних суджень є підпорядковуючі, а які підпорядковані?

- а) Будь-яке явище має причину.
- б) Третина студентів прийшли на заняття вчасно.
- в) Деякі явища мають свою причину.
- г) Всі студенти прийшли на пару вчасно.
- д) Жоден літак не швидший за світло.
- е) Частина птахів є перелітними.
- є) Деякі літаки не перевищують швидкість світла.
- ж) Всі птахи – перелітні.

24. Чи можуть бути одночасно істинними такі судження?

- а) «Ця людина високоморальна» і «Ця людина малограмотна».
- б) «Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування» і «Декому з тих людей, які на законних підставах перебувають на території України, не гарантується свобода пересування».
- в) «Жоден плазун не літає» і «Деякі плазуни літають».
- г) «Переважна більшість лебедів є білими» і «Трапляються й чорні лебеді».

25. Визначте, які з наведених нижче виразів є формулами, а які – ні.

- а) $A \wedge B \rightarrow C$.
- б) $(A \wedge B) \rightarrow C$.
- в) $A \leftrightarrow B \vee C$.
- г) $A \vee C \vee$.
- д) $\vee A \rightarrow B$.

26. Формалізуйте (запишіть формулою) наведені нижче висловлювання.

- а) Якщо ти зробив добро – приховай; якщо тобі зробили добро – розкажи.
- б) Якщо Іванов причетний до скоєння злочину, то до скоєння цього злочину причетний принаймні ще один із підозрюваних – Петров чи Сидоров.
- в) Право це мистецтво добра і справедливості.
- г) Досконала людина має силу мислення, силу волі і силу почуттів.
- д) Закони повинні викорінювати пороки і насаджувати чесноти.

- е) Частина птахів є перелітними.
- є) Деякі літаки не перевищують швидкість світла.
- ж) Всі птахи – перелітні.
- з) Трапляються курйозні ситуації.

27. Деформалізуйте (запишіть реченням), тобто наведіть власні приклади суджень:

- а) Всі $S \in P$.
- б) Деякі $S \in P$.
- в) Якщо S , то P .
- г) Всі $S \in P_1, P_2$ і P_3 .
- д) Жоден S не $\in P$.
- е) Більшість $S \in P$.
- є) Частина S не $\in P$.
- ж) $S \in$ або P_1 або P_2 .
- з) Всі S не $\in P$.

28. Маємо істинне висловлювання, що складається з двох простих висловлювань. Якими логічними зв'язками вони мають бути поєднані, щоб:

- а) обидва були істинними;
- б) тільки одне було істинним;
- в) принаймні одне було істинним.

29. Чи порушуються вимоги закону тотожності при ототожненні таких понять:

- а) „найдовша ріка у світі” і „найдовша ріка у США”;
- б) „самозакохана людина” і „Нарцис”;
- в) „Дуже висока гора” і „Еверест”.

30. Використовуючи закон несуперечності, визначте, чи можуть бути одночасно істинними такі судження:

- а) Студенти першої групи підготувалися до семінарського заняття. Деякі студенти першої групи не підготувалися до семінарського заняття.
- б) Деякі гриби їстівні. Зустрічаються і неїстівні гриби.
- в) Організатором цього розбійного нападу був Іван Н. Організатором цього розбійного нападу був Олег К.

31. Які закони логіки порушено в цих міркуваннях:

- а) Я кілька разів прочитав підручник з логіки, а тому заслуговую на позитивну оцінку з цієї дисципліни.
- б) Я не поділяю етичні погляди ні Гоббса, який стверджував, що всі люди схильні чинити зло, ні тих мислителів, котрі заявляють, що деякі люди не схильні чинити зло.
- в) Оскільки квадрат є паралелограмом, то він входить до класу ромбів.
- г) Кожна тварина здатна мислити, оскільки вона здатна відчувати... Отже, головна відмінність людини від тварини полягає не в наявності розуму, а в наявності свободи волі;
- д) Я не можу погодитись ні з тими, хто вважає, ніби кожна людина має

талант, ні з тими, хто наполягає на тому, що деякі люди не мають таланту;

е) Жодне слово не продається. Автомобіль – слово. Отже автомобіль не продається.

32. Наведіть по одному прикладу всіх різновидів безпосередніх умовиводів.

33. Які з цих умовиводів безпосередні, а які опосередковані (відповідь обґрунтуйте).

а) Будь-який копірайт є спеціальним знаком охорони авторського права. Отже цей спеціальний знак – копірайт.

б) Будь-який злочин є правопорушенням. Отже принаймні деякі правопорушення є злочином.

в) Вітчм – чоловік матері стосовно її дитини від іншого шлюбу. Отже, вітчм не є чоловіком матері стосовно її дитини від іншого шлюбу.

г) Взяття під варту – запобіжний захід, що застосовується лише в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі. Отже, принаймні деякі запобіжні заходи, що застосовуються лише в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі, є взяттям під варту.

34. Перетворіть такі судження:

а) Люди мають моральні почуття;

б) Деякі люди – адвокати;

в) Всі люди мають свідомість;

г) Жодна людина не побувала на Марсі;

д) Деякі громадяни держави не знають її законів;

е) Деякі держави демократичні.

35. Оберніть зазначені судження.

а) Люди мають моральні почуття;

б) Деякі люди – адвокати;

в) Всі люди мають свідомість;

г) Жодна людина не побувала на Марсі;

д) Деякі громадяни держави не знають її законів;

е) Деякі держави демократичні.

36. Чи правильно здійснено протиставлення предикатів у прикладах?

а) Будь-яка майнова шкода, виражена в грошовій формі, є збитком. Отже, жодна майнова шкода, виражена в майновій формі, не є незбитком.

б) Будь-яка майнова шкода, виражена в грошовій формі, є збитком. Отже, принаймні деякі збитки є майновою шкодою, вираженою в грошовій формі.

в) Будь-яка майнова шкода, виражена в грошовій формі, є збитком. Отже, принаймні деякі збитки не є немайновою шкодою.

37. Чи правильно здійснено протиставлення суб'єктів у прикладах?

а) Кожна людина є соціальною істотою. Отже, жодна несоціальна істота не є людиною.

б) Деякі юристи – спортсмени. Отже, деякі спортсмени не є нехристи.

в) Будь-який злочин є правопорушенням. Отже, жоден злочин не є не правопорушенням.

г) Будь-який злочин є правопорушенням. Отже, будь-яке правопорушення є злочином.

38. Маючи перелічені нижче висновки, одержані за допомогою операції перетворення суджень, визначте вихідні судження , тобто судження-засновки.

а) Жодна людина не є тією істотою, яка не має права на життя.

б) Кожен народ є тим, хто не має права диктувати свою волю іншим народам.

в) Жодне умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині не є невбивством.

г) Деякі юристи – неадвокати.

д) Деякі юристи не є неадвокати.

39. Пливучи на судні, ви зустрічаєте землю (сушу) і, рухаючись навколо неї, досягаєте того пункту, звідки почали рух навколо цієї землі. Тоді ви робите висновок, що ця земля є островом. Визначте, за допомогою якого умовиводу ви дійшли такого висновку, індуктивного чи дедуктивного.

40. За допомогою якого умовиводу ми робимо висновок, згідно з яким після літа наступить осінь?

41. Придумайте по одному-два приклади індуктивних та дедуктивних умовиводів.

Інтернет-ресурси з курсу логіки

- Жеребкін В.Є. Логіка: Підручник. - К.: Т-во "Знання", КОО, 2019. — 255 с. // <https://textbook.com.ua/logika/1473448796>
- Карамішева Н. Логіка і правознавство (теоретичні і практичні заняття) : навч. посіб. Л. : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2012. – 120 с. // <http://old.filos.lnu.edu.ua/Logika%20i%20pravoznavstvo.pdf>.
- Конверський А.Є. Логіка : підручник. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2017. – 391 с. // <http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/LIBRARY/KONVERSKII/1.pdf>
- Конверський А.Є. Логіка: підручник для студентів юридичних факультетів. К.:ЦУЛ, 2020 // <https://textbook.com.ua/logika/1473448810>
- Логіка для правознавців: навч. посіб. / [О. О. Бандура, О. І. Гвоздік, В. М. Кравець та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – 144 с. // <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/1702/1/%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%9A%D0%90%D0%B2%D0%B5%D1%80%BA%D0%B0.pdf>.
- Логіка юридична: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 172 с. // <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/552/1/%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%8E%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%202018.pdf>
- Мозгова Н.Г. Логіка: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / - К. : Каравела, 2017. - 248 с. // <https://textbook.com.ua/logika/1473448811>
- Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни “Логіка” / уклад.: О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. Е. Зархіна та ін. – Х.: Нац. ун-т “Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого”, 2013. – 90 с. // http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1876/1/NMP_0010.pdf
- Хоменко І.В. Логіка: теорія і практика.- К.: ЦУЛ, 2021.- 400 с. // <http://194.44.152.155/elib/local/sk756891.pdf>
- Юридична логіка : підручник для студентів вищих навчальних закладів / О.М.Бандурка, О.В.Тягло.- Харків : Золота миля, 2017. – 215 с. // https://www.researchgate.net/profile/Oleksandr-Tyaglo/publication/323561054_Uridicna_logika/links/5a9da187aca272cd09c21d30/Uridicna-logika.pdf

Друковані підручники і посібники з логіки

- Демірська І.О. Логіка: навч.-метод. посіб. - Київ : Київський університет, 2018. - 131 с.
- Конверський А.Є. Сучасна логіка. Класична та некласична. – К.,: ЦУЛ, 2019. – 296.
- Конверський А.Є. Критичне мислення. Підручник для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей. – К. : ЦУЛ, 2020. – 370 с.
- Тетарчук І.В. Логіка для юристів: навчальний посібник для підготовки до іспитів.- К.: ЦУЛ, 2021.- 150с.
- Матвієнко І.С. Практикум з логіки для юристів. К., 2019. – 56 с.
- Матвієнко М.Л., Шаповалов С.П. Математична логіка та теорія алгоритмів.- К.: Ліра, 2021.- 212 с.
- Ряшко В.І. Логіка. – К.:ЦУЛ, 2019.- 328с.
- Партико З.В. Логіка.- К.: Ліра, 2020.- 312 с.
- Хоменко І.В., Алексюк І.А. Основи логіки. Підручник – К.: Золоті ворота, 2018. – 256 с.

Лекція 1. Предмет і значення логіки. Історія логіки

- 1. Логіка в структурі людського пізнання. Логіка як наука.*
- 2. Історія логіки.*
- 3. Поняття мислення.*
- 4. Мислення і мова.*
- 5. Формальна та діалектична логіка.*
- 6. Логічна форма. Основні форми та логічна семантика.*
- 7. Практичне значення логіки для студентів юридичних спеціальностей*

1. Логіка в структурі людського пізнання.

Логіка як наука.

Термін “логіка” походить від грецького λογος, що означає “слово, що виражає думку” або “поняття”, “вчення” чи “міркування”. Логіка – це наука про закони правильного мислення. А всі ми – правильно або іноді неправильно – але завжди мислимо. Як говорив Декарт: “Я мислю, отже, існую”. Щоб зрозуміти роль мислення в нашому житті, достатньо подивитись на Сонце. Воно обертається навколо Землі. Начебто очевидно. Насправді ж усе навпаки – Земля обертається навколо Сонця. Але це можна зрозуміти лише за допомогою мислення, тобто у своїх розрахунках треба підпорядковуватися не очам, а розуму. Саме силою мислення, народжуються численні науки; найскладніші технічні пристрої, які полегшують нашу працю; різноманітні мистецтва, що полоняють нас, надихають і прикрашають наше життя. І все це – завдяки здібності людини мислити.

Але саме тому, що логіка досліджує мислення, вона нерозривно пов’язана з усім, що досягне для нього і є його проявом.

Поняття логіки багатозначне. У широкому смислі слово «логіка» використовується для позначення: - необхідної, закономірної послідовності подій, їх взаємозв’язку (логіка речей, логіка подій, логіка розвитку й т.п.); - характеристики послідовного, взаємозалежного й переконливого міркування, його алгоритмічної структури, послідовності одержання деяких результуючих тверджень із вихідних (логіка міркування, логічні висновки й т.п.); - науки про форми й закони думки. З першим із цих значень пов’язано, зокрема, те, що в назви багатьох наук слово «логіка» входить безпосередньо: геологія, біологія, фізіологія, психологія, соціологія й т.п. Цим підкреслюється не тільки те, що в цих дисциплінах вивчається коло явищ, позначених першим коренем цих складних слів, але і як саме вивчається (логічно, тобто науково) і те, що предметом власне наукового інтересу є не просто явища того або іншого роду, але їхній закономірний взаємозв’язок.

У другому своєму значенні слово «логіка» означає предмет формальної логіки як наукової дисципліни, тобто логіки в третьому змісті цього слова.

Останні два смисли й будуть в основному нас цікавити. Отже, логіка є наука про форми й закони думки, про структуру цих форм та їхнього взаємозв'язку, про методи мислення як найважливішого інструменту людського пізнання, про помилки, пов'язані з порушенням законів мислення. Як наука про мислення логіка безпосередньо пов'язана з філософією.

Усі способи визначення правильності міркувань ґрунтуються на інтуїтивному, неусвідомлюваному застосуванні правил логічного мислення. Ми намагаємось установити правильність, виходячи зі змісту кожного міркування. Логіка як наука пропонує йти іншим шляхом – вона досліджує правильність мислення на основі вивчення структури думок. Мислення, як відомо, є засобом пізнання людиною навколишнього світу. Питання ж пізнання дійсності, у свою чергу, належать до найважливіших питань філософії. Тому логіка є філософською наукою.

До речі, цього висновку ми також дійшли за допомогою логіки, що ще раз підтверджує, що без логіки ми не можемо ступити ні кроку. А тепер – наукове визначення логіки.

Логіка – це філософська наука про форми, у яких протікає людське мислення, і про закони, котрим воно підпорядковується.

Можна, власне кажучи, прожити життя і без логіки, як, втім, і багато без чого іншого. Саме знання логіки не утворює здібності мислити – вона дана нам самою природою, але значно розвиває її. Логік Дж. Ст. Мілль ще у 1856 р. писав: "Логіка – це великий гонитель темного і заплутаного мислення, вона розвіює туман, що приховує від нас наше невігластво". Від цього виграє і наша мова, яка стає простою, ясною і переконливою. Не випадково головним і домінуючим завданням логіки було й залишається дослідження "переконуючої сили промов", як говорив давньогрецький філософ Арістотель.

2. Історія логіки

Оскільки той факт, що вона мислить, людина усвідомила дуже давно і захотіла зрозуміти, як це може їй допомогти в житті, то логіка відокремилась від філософії в самостійну науку дуже рано. Людина усвідомила, що завдяки мисленню у неї з'явилась здатність відволікатися від конкретного в речах і явищах, бачити загальне у зовнішньо несхожих, здавалося б, предметах. *Наприклад, якщо ми візьмемо стілець, яку-небудь плетену табуретку і такий самий стіл до неї, то, на перший погляд здається, що між табуреткою і столом більше спільного – це плетені меблі. Але більш істотними ознаками цих предметів усе таки є функціональні, тобто пов'язані з тим, для чого вони призначені. Оскільки і стілець, і табуретка призначені для сидіння, то за цією більш істотною ознакою ми об'єднуємо їх в один клас один з одним, а не зі столом.*

Усе це стало можливим лише завдяки розвитку у людини абстрактного мислення. Поступово набуваючи здатність абстрагуватися від усіх предметів і явищ, людина змогла абстрагуватися й від самого мислення, тобто зробити предметом осмислення його закони та правила. Це і стало основою для формування логіки як науки.

Логіка, як і математика, відноситься до числа найдавніших наук. Власне кажучи, її зародження збігається з появою філософії (I тисячоліття до н.е.), що цілком природно з огляду на характер основного питання філософії про співвідношення мислення й буття, яке містить і головну гносеологічну проблему можливості істинного пізнання, адекватності відображення дійсності в нашому мисленні. Елементи логічних знань ми знаходимо й у давньокитайській, і в давньоіндійській філософії. Але справжньою батьківщиною логіки як науки, тобто систематизованої сукупності знань, у якій сформульовані основні закони предметної сфери, по праву вважається Давня Греція. Уперше термін "логіка" ввів у науку давньогрецький філософ Демокріт (бл. 460– 370 рр. до н. е.)" назвавши свою працю "Про логічне, або про правила".

Засновником логіки як науки вважається Аристотель (384– 322 р. до н.е.), який вперше сформулював три основних закони логіки (тотожності, суперечності, достатньої підстави), послідовно, методично й докладно проаналізував й описав основні логічні форми й правила. Логіка, яку він розробив, називається дедуктивною. Дедукція – це виведення часткового із загального. Усі ми пам'ятаємо дедуктивний метод Шерлока Холмса, якому вдавалося дізнаватися про людей неправдоподібно конкретні подробиці. Але в основу його логіки завжди були покладені бездоганні засновки, у яких жодну деталь не було упущено, і тільки тому він міг приходити до таких результатів.

Згодом одержали розвиток як ці (дедуктивні) складові формальної логіки, так і нові її напрямки, наприклад, індуктивна логіка Бекона-Мілля, а також логіка змістовна. У цілому формальна логіка, як вона сформувалася до середини XIX ст., одержала назву традиційної логіки. Саме вона, яка послугувала основою розвитку всіх інших напрямків сучасної логіки, але яка має на сьогодні переважно не наукове, а навчально-методичне значення, і буде головним предметом нашого розгляду в даному курсі лекцій.

Початок нового етапу в розвитку формальної логіки було покладено в середині XIX ст. працями Дж. Буля, О. де Моргана, П.С. Порецького, що спробували реалізувати ідею логічного числення, сформульовану ще Г. Лейбніцем (1646–1716) як ідею «загальної характеристики», що дозволяє за аналогією з математичним численням оперувати й з вираженнями думок у природній мові, використовуючи при цьому логічні форми поняття, судження й умовиводи. Принципова відмінність цього етапу полягала в застосуванні методів математики до дослідження логічних зв'язків, що призвело до створення

спеціального розділу логіки – алгебри логіки (бульової алгебри), що знайшла завершення в працях Э. Шредера.

У XVI ст. англійський філософ Ф. Бекон доповнив дедуктивну логіку індуктивною, де, навпаки, виводиться загальне із часткових деталей, з емпіричного досвіду. У XIX ст. Дж. Ст. Мілль, також англієць, систематизував індуктивну логіку. Цим було довершено логіку, основу Арістотелем, що називається формальною (наука про форми мислення). Здавалося, що в логіці вже нічого більше вивчати.

Але в тому самому XIX ст. у логіці почали широко застосовуватися розроблені в математиці методи обчислення. Особлива заслуга в цьому належить німецькому вченому Г. Фреге. Пізніше це отримало назву математичної, або символічно, логіки.

3. Поняття мислення

Сила логіки – це не сила науки про мислення. Це сила самого мислення, самої здібності людини логічно мислити. Але завдяки знанню логіки як науки природна сила розуму значно посилюється. *Отже, тому, хто хоче мати чітке мислення і мову, як спортсмену і музиканту необхідно постійно удосконалювати свою майстерність.*

Мислення – функція людського мозку. Мозок – орган мислення людини. Але мислення за своєю природою суспільне. Воно виникає і розвивається разом із появою людини й людського суспільства. Поза людиною й людством мислення не існує. Вирішальна роль у виникненні мислення належить праці. Праця виділила людину з царства тварин, є основою виникнення і розвитку свідомості, мислення і мови.

Мислення є відбиття дійсності в думках людей у формі понять, суджень та умовиводів. Мислення – це вища форма відображення, пізнання. Воно суттєво відрізняється від таких форм віддзеркалення, як відчуття, сприйняття й уявлення.

Чому ж в одних випадках мислення виявляється правильним, а в інших – ні? Візьмемо, наприклад, таке міркування:

Усі студенти нашої групи – юристи.

Наумов – студент нашої групи

Отже, Наумов – юрист.

Це міркування побудоване правильно за принципом матрьошки: якщо середнє входить до більшого, а маленьке – до середнього, значить, маленьке входить до більшого.

Або інше, *хибне:*

Всі студенти нашої групи – юристи.

Наумов – юрист.

Отже, Наумов – студент нашої групи.

Те, що це міркування неправильне, зрозуміло зі здорового глузду – хіба мало у світі інших юристів? Але іноді пастку в міркуванні буває знайти складніше, наприклад:

*Будь-який договір купівлі-продажу пов'язаний з переходом права власності.
Заповіт не є договором купівлі-продажу.*

Заповіт не пов'язаний з переходом права власності.

Щоб зрозуміти, чому це міркування неправильне, треба зрозуміти, що не лише договори купівлі-продажу пов'язані з переходом власності, а й інші також.

Як відомо, пізнання є відображення в голові людини об'єктивного світу. Пізнання пов'язане з практикою, виникає з неї. Практика – мета пізнання і критерій істини. Пізнання – не окремий тимчасовий акт, а складний діалектичний процес проникнення людського розуму в суть речей, у їхні закономірні зв'язки і стосунки. Пізнання розпочинається із живого споглядання, з відчуття, сприйняття і приводить до абстрактного мислення.

У пізнанні виділяють два ступені: чуттєвий і раціональний (абстрактне мислення).

Чуттєве пізнання відбувається у формі відчуттів, сприймань, уявлень.

Відчуття – перша елементарна форма чуттєвого пізнання зовнішнього світу. Відчуття дають безпосереднє відображення дійсності. Предмети і явища навколишнього світу, діючи на органи чуття людини, викликають рівні відчуття – зорові, слухові, дотикові тощо. Відчуття відображають окремі ознаки, властивості, якості речей. На основі відчуттів виникає сприйняття.

Сприйняття – це дещо складніша, ніж відчуття, форма пізнання дійсності. Сприйняття є віддзеркалення предметів і явищ у їх наочній цілісності. Воно виникає з різних відчуттів, але не є механічною сумою відчуттів. У сприйнятті різноманітні відчуття не ізольовані одне від одного, а органічно пов'язані, злиті в цілісний образ. Сприйняття, як і відчуття, є відбиття наочне і безпосереднє. Воно має місце лише тоді, коли предмет безпосередньо діє на наші органи чуття. На базі відчуттів і сприйняття виникають уявлення, в яких відтворюються відчуття і сприйняття.

Уявлення – це чуттєвий образ тих предметів і явищ, які людина сприймала раніше. Уявлення виникають із чуттєвих сприймань, але, на відміну від них, вони безпосередньо не пов'язані з предметами. Утворення уявлень не потребує безпосереднього впливу речей на органи чуттів у даний момент. Уявлення з'являються на основі минулого сприйняття предмета, образ якого зберігся у пам'яті людини. Уявлення може виникнути внаслідок опосередкованого сприймання предметів. Нарешті, ми можемо уявити собі й те, що ніколи не існувало й існувати не може, наприклад русалку, біса, лісовика і т. д., але

елементи, з яких складаються такі уявлення, беруться нами з реальності, з предметів сприймання.

Уявлення завжди індивідуальне, воно залежить від відчуття, сприйняття, пам'яті, емоцій, життєвого й професійного досвіду людини тощо. Так, уявлення про юридичну академію студента-випускника і студента-першокурсника будуть різні. Вони будуть різними і в однокурсників.

Уявлення – вища форма відображення дійсності на ступені чуттєвого пізнання. Вони містять у собі елементи узагальнення. В уявленні ми відокремлюємося від частини, менш суттєвих для нас ознак предмета і виділяємо загальні його ознаки й риси. Уявлення посідає нібито проміжне положення між сприйняттям і мисленням, але в цілому воно, як і відчуття і сприйняття, є відображенням наочним і безпосереднім.

Мислення відображає не тільки властивості, безпосередньо дані у відчуттях і сприйняттях, а й такі ознаки, сторони, зв'язки предметів, котрі виявляються безпосередньо розумом. Особливість мислення полягає також у тому, що воно є пізнанням активним і цілеспрямованим.

Відчуття і сприйняття виникає у нас під дією предметів і явищ на наші органи чуття незалежно від того, хочемо ми сприймати предмет або явище чи ні. Процес же мислення пов'язаний з постановкою певних пізнавальних завдань і проведенням різноманітних логічних дій і операцій. У процесі мислення ми висловлюємо судження, будуємо умовиводи, гіпотези, докази, створюємо поняття тощо.

Мислення є здатністю зв'язувати ідеальні об'єкти (у тому числі продукти чуттєвого рівня пізнання) у логічних відношеннях, тобто відображати предмет відповідно до законів логіки й взагалі логічними формами.

Зазвичай виділяють 3 основні форми, у яких реалізується здатність мислення – поняття, судження й умовивід, які і є основними логічними формами. Надалі всі вони будуть докладно розглянуті.

4. Мислення і мова.

Мислення нерозривно пов'язане з мовою. Мислення і мова виникають і розвиваються одночасно. Мислення у власному розумінні слова без мови неможливе. Абстрактне мислення – це мовне, словесне мислення.

Мова, згідно з К. Марксом – це безпосередня дійсність думки. Поза мисленням немає мови, як і навпаки – поза мовою немає мислення. Вони перебувають в органічній єдності.

Мова – необхідна умова виникнення думки і процесу мислення. За допомогою мови відбувається перехід від сприймання й уявлень до понять, здійснюється формування узагальненої думки.

Єдність мислення та мови не виключає, однак, істотних відмінностей між ними. Мислення має загальнолюдський характер, його закони незалежні від мови. Мов же на Землі – близько 8 тисяч, і кожна з них має свою структуру побудови, свою граматику. Наприклад, за природою однієї з найдавніших мов світу, баскської, простісінський вислів "я прошу тебе" буде: "у проханні ти маєшся мною"; "я побачу це" – "побачення заради це маю я". Незважаючи на такі відмінності, єдність мислення зумовлює певну єдність у структурі всіх мов. Логіка якраз і вивчає цю структуру мислення, що виражається через мову.

Мислення вивчається формальною логікою, а мова – предмет мовознавства.

На базі природних мов виникли штучні мови науки.

Для з'ясування цього розкриємо зміст понять природних та штучних мов.

Природні, або національні, мови – такі, що історично склалися в суспільстві звукові (мова), а потім і графічні (письмо) інформаційні знакові системи.

Природні мови відрізняються багатими виразовими можливостями й універсальними можливостями охоплення найрізноманітніших сфер життя.

Штучні мови – допоміжні знакові системи, які спеціально створюють на базі природних мов для точної та економної передачі наукової й іншої інформації. Вони конструюються не власними засобами, а за допомогою іншої, як правило, природної або створеної раніше штучної мови.

Штучні мови широко використовуються в сучасній науці і техніці: хімії, математиці, теоретичній фізиці, обчислювальній техніці та кібернетиці тощо. Нас же, природно, цікавить їх застосування в логіці. І тут можна виділити дві такі мови. Одна з них, яку ми зараз поки розглядати не будемо, називається ***мовою логіки висловлювань***. Вона аналізує судження з погляду істинності логічних зв'язків, відволікаючись від внутрішньої структури судження.

Але нас поки що цікавить не абсолютна істинність того чи іншого висловлювання, а внутрішня логічність його структури. Для цього використовується інша мова логіки, яка називається ***мовою логіки предикатів***.

Ця мова застосовується для того, щоб абстрагуватися від смислу сказаного й зосередитися тільки на логічній структурі. Використовуючи лише природну мову, це зробити досить важко, люди, як правило, не можуть абстрагуватися від смислу висловлювань, використовуваних ними в процесах мислення або спілкування з іншими людьми. Тому з цією метою в логіці створюються штучні мови, що називаються формалізованими, зокрема мова логіки предикатів.

Формалізовані мови – спеціально створені мови, де вислови природної мови замінюються на спеціальні символи, за якими закріплюється певне значення.

Що ж конкретно і на які символи замінюється у формалізованих мовах? У нашій природній мові можна виділити логічні та нелогічні терміни. Логічні терміни зазвичай висловлюють за допомогою таких слів і словосполучень: "будь-

який”, "деякий”, "є”, "невірно, що...", "якщо.., тоді...", "...та...", "...або..." тощо. Вони й визначають структуру мови.

У нелогічних же термінах фіксується вся інформація, яка передається у висловлюванні.

Структура висловлювання безпосередньо пов'язана з поняттям логічної форми, що згадується у визначенні логіки як науки.

5. Формальна та діалектична логіка

Розрізняють логіку формальну й діалектичну. Засновником традиційної формальної логіки є, як відомо, Аристотель. Термін "діалектична логіка" був уведений в науку німецьким філософом, об'єктивним ідеалістом Г. Гегелем (1770–1831), який уперше на ідеалістичній основі виклав основні закони і принципи діалектичної логіки як учення про загальний розвиток абсолютного духу.

Діалектична логіка – вищий ступінь у розвитку логічної науки, але вона не відмінняє і не поглинає формальну логіку, останню не слід розглядати як пройдений етап.

Діалектична логіка, як і формальна, вивчає мислення, але з іншого боку й іншими методами. Формальна логіка – це логіка, що вивчає структуру мислення, досліджує закони будови нашої думки. Вона покликана дати відповідь, якою має бути структура думки, щоб вона була істинною і правильно відтворювала дійсність. Діалектична логіка досліджує те, як у абстрактному мисленні, що пізнає істину, діють спільні закони діалектики. Діалектична логіка вивчає природу логічних форм, їхню пізнавальну суть, розкриває зв'язок форм і законів мислення із законами об'єктивного світу. Формальна логіка досліджує структуру готових, що склалися, логічних форм, не цікавлячись їхніми генетичними зв'язками і взаємопереходами, діалектична ж логіка вивчає форми мислення у їхніх зв'язках, переходах, у розвитку, русі.

Обмеженість формальної логіки полягає в тому, що дотримання одних лише її законів для пізнання не достатньо, а не в тім, нібито вона застосовується тільки для пізнання якихось елементарних зв'язків і відношень, а при дослідженні складних явищ і зв'язків її закони ніби й не діють. У процесі пізнання на ступені абстрактного мислення має місце постійне поєднання двох моментів – формального дотримання в кожному акті думки і діалектичного спрямування думки в цілому. І формальна, і діалектична логіка діють усюди, при пізнанні будь-яких об'єктів, як простих, так і складних, при пізнанні як відносно нерухомих предметів, так і предметів, що рухаються, змінюються.

Не існує якоїсь особливої галузі елементарних відношень, котрі б пізнавалися за допомогою тільки формальної логіки, а діалектична логіка до них була б незастосовна, як не існує і такої галузі пізнання, де мислення підлягає лише законам діалектичної логіки і де не обов'язкове дотримання вимог формальної

логіки. Там, де дотримуються законів формальної логіки, справді діалектичне мислення стає неможливим, там діалектика підмінюється софістикою й еклектикою (змішання та безмежне поєднання різноманітних, різнорідних і несумісних понять (ідей, елементів, поглядів, теорій) під приводом подолання в них протилежностей і створення різнопланового та неординарного в системі єдиного цілого). Формальна логіка забезпечує визначеність, ясність, послідовність мислення, те, без чого мислення як логічний процес по суті неможливе.

Складним є питання про співвідносність формальної і математичної логіки. Існують різні точки зору. Одні вважають, що сучасною формальною логікою є математична логіка і жодної з інших (загальна, традиційна, класична), окрім математичної, у наші дні не існує. Математична логіка, що виникла з потреб математики, як гілка традиційної логіки, увібрала усе цінне, досягнуте останньою, і є новим, вищим етапом розвитку формальної логіки.

Інші виходять з того, що існує загальна формальна логіка і логіка математична, що це хоч і близькі, але різні науки і їх не можна ототожнювати. Кожна з цих наук має свій предмет, свої завдання і методи. Прибічники цього погляду вважають, що математична логіка не охоплює всіх проблем формальної логіки, тому вона не може бути зведеною до математичної логіки, підмінена нею.

Деякі вчені відносять математичну логіку до математики і вважають її логікою у власному розумінні.

Більшість сучасних логіків визнають першу точку зору, вважають, що формальною логікою на сучасному етапі розвитку логічної науки є математична (символічна) логіка. Наведемо висловлювання з цього питання окремих авторів. Б. Рассел, наприклад, зазначає: "Основне положення... полягає в тому, що математика і логіка тотожні, і я ніколи не бачив жодного приводу до зміни цієї точки зору".

6. Логічна форма.

Основні форми та логічна семантика

Наше мислення має певні форми.

Логічна форма мислення – це його структура, що виявляється в результаті абстрагування від значень нелогічних термінів.

Логічних форм усього декілька, основних же взагалі лише 3 – **поняття, судження й умовивід**. Кожну з них далі розглянемо докладніше, а поки що зупинимося на них стисло, щоб простежити, як вони формалізуються за допомогою мови логіки предикатів.

Коли ми розглядаємо зв'язок чуттєвого пізнання й абстрактного мислення, то можна звернути увагу, що різні предмети та явища відображуються мисленням людини однаково – як певний зв'язок їх істотних ознак. Предмети і явища при

цьому можуть бути найрізноманітнішими. Наприклад, "юридичний закон" – це нормативний акт вищого органу державної влади, який має вищу юридичну силу, а "наклеп" – свідоме поширення хибних, таких, що ганьблять іншу особу, вигадок. Але ці різні явища мисляться одним і тим самим способом – як певна сукупність їх загальних істотних властивостей або ознак. Таким чином, окремі предмети або їх сукупності відображуються мисленням людини в **поняттях**, різних за своїм змістом.

У природній мові поняття виражаються одним словом або словосполученням. Поняттями позначаються нелогічні терміни. У мові логіки предикатів нелогічним термінам відповідають імена.

Ім'я – такий, що має певний сенс, мовний вислів у вигляді окремого слова або словосполучення, який позначає або іменує певний позамовний об'єкт. На відміну від об'єктів, які існують незалежно від імен, імена, не будучи прив'язаними до конкретних об'єктів, перетворюються на беззмістовний набір звуків).

Поняття можуть виражати як предмети, так і їх ознаки. Відповідно до цього в мові логіки предикатів виділяють такі види імен, замість яких ми підставляємо символи:

1) a, b, c – символи для одиничних імен предметів, що позначають один-єдиний об'єкт. Зазвичай представлені в мові власним ім'ям (будь-хто з нас) або даються описово (шосте за населенням місто України). Характеризуються з точки зору істинності і хибності.

2) x, y, z – символи загальних імен предметів, які приймають значення в межах тієї чи іншої предметної області. Їх також називають логічними змінними.

Усі імена предметів у реченні є підметом.

3) P, S, R – символи ознак предметів, тобто якостей, властивостей і відношень, що називаються предикаторами. Предикатори в реченні є присудком.

Як ми бачимо, поняття – найпростіша логічна форма, найелементарніша "цеглина" логічної структури.

Наступна логічна форма – **судження**. У формі суджень виражається зв'язок між предметами та їх ознаками. А оскільки й ті, й інші виражаються поняттями, у судженнях здійснюється зв'язок між ними, який буває стверджувальним і заперечним. Наприклад, у судженні "Бухгалтер здійснює облік" зв'язок між бухгалтером та здійсненням обліку стверджується. А в судженні "Україна не член НАТО" зв'язок між Україною й членством у НАТО заперечується. Позначивши поняття, що входять до судження, прийнятими в логіці символами S (суб'єкт) – підмет, P (предикат) – присудок, і рисочка (–) – зв'язок між ними, отримаємо схему, загальну для суджень цього типу: S – P.

Однак структуру суджень становлять не лише поняття, з яких вони складаються, а й логічні терміни. Наприклад, коли ми говоримо "Бухгалтер здійснює облік", то маємо на увазі "усі бухгалтери", а коли говоримо "Економісти

працюють у податкових інспекціях”, то маємо на увазі "деякі економісти". Структури цих суджень відрізняються кількісними характеристиками понять, які входять до них. Символи для кількісної характеристики суджень у мові логіки предикатів називаються **кванторами**. Їх усього два.

\forall – квантор загальності, символізує такі вислови: "всі", "кожен", "будь-який", "завжди" тощо.

\exists – квантор існування, символізує такі вислови: "деякий", "іноді", "буває", "трапляється", "існує" тощо.

Квантор загальності відрізняється від квантора існування («існує»), який лише припускає, що властивість або відношення виконується для принаймні одного члена області.

Таким чином, структура двох згаданих суджень відрізняється лише кванторами. Структура судження про звинувачуваного в мові логіки предикатів має такий запис:

$$\forall x P(x),$$

а судження про свідків – такий:

$$\exists x P(x).$$

У першому судженні береться вся область значень змінної x , у другому – тільки її частина. І, звичайно, структуру судження утворює також характер зв'язку між суб'єктом і предикатом – стверджувальний або заперечний. Для позначення заперечного зв'язку використовується символ позначення заперечення, що являє собою один із логічних сполучників: \neg . Цей значок ставиться перед предикатом. Судження про членство України в НАТО записується так:

$$a \neg P(a).$$

Крім заперечення, є також інші логічні сполучники. Вони застосовуються у складних судженнях. Це:

\vee – кон'юнкція (сполучник "і");

\wedge – диз'юнкція ("або");

\rightarrow – імплікація ("якщо..., то...");

$\equiv (\leftrightarrow)$ – еквіваленція, або подвійна імплікація ("якщо і тільки якщо..., то...").

Іноді, якщо нам треба встановити структуру складного судження, для зручності замінюють на символи цілі його частини. Для цього використовують символи, які називаються іменами речень: p , q , r . Наприклад, таке судження:

"Якщо ми вивчимо логіку, то отримаємо залік" можна записати просто: $p \rightarrow q$.

І, нарешті, розглядаючи умовивід, за допомогою якого з одного або кількох суджень виводиться нове судження, можна встановити, що в умовиводах одного виду висновки отримують одним і тим самим способом. Наприклад, із суджень "Свідок не повинен давати хибних свідчень" і "Сидоров – свідок" з необхідністю випливає нове судження: "Сидоров не повинен давати хибних свідчень". Висновок робимо тому, що судження, з яких виводиться умовивід, пов'язані спільним терміном "свідок". Зобразимо структуру цього умовиводу:

$$\begin{array}{l} \forall x \neg P(x) \\ a x(a) \\ \hline a \neg P(a) \end{array}$$

Це структура одного з видів правильних умовиводів. Тому вона буде правильною за будь-якого змісту. Наприклад:

Жоден кит не дихає зябрами.

Усі кашалоти – кити.

Жоден кашалот не дихає зябрами.

І тут та сама структура. Різниця лише в тому, що "кашалоти" – не власне, а загальне ім'я:

"x ?P(x)

"y x(y)

"y ?P(y)

Але для структури умовиводів це не відіграє ролі, оскільки і в одному, і в іншому випадку області значень імен "Сидоров" і "кашалоти" взяті в повному обсязі. Головне, що визначає структуру цього виду умовиводів – це місцезнаходження сполучного терміна. Докладніше ми розглянемо це в темі «Умовиводи», де структура буде позначатися дещо інакше. Поки ж ви отримали загальне уявлення.

7. Практичне значення логіки для студентів юридичних спеціальностей

Як відомо, кожна наука прагне до максимальної точності та обґрунтованості власних положень. Для цього науковці використовують різні логічні прийоми. Однак вони потребують впевненості, що самі ці логічні прийоми та операції є правильними й правомірними. Завдання логіки полягає в тому, щоб обґрунтувати логічні операції, встановити умови їх правильності, показати, де і для яких цілей можна їх використати. Потрібно врахувати, що мислення юриста має певну

специфіку – це вид професійного мислення, сфера мислення людини, чітко не обмежена й визначена передусім своїм предметом, тобто правом. Предметом і метою юридичного мислення зумовлені деякі його особливості: раціональність, умисний дефіцит емоційності, точність, яка значно більша, ніж у повсякденного мислення тощо. Саме для нього важливим є доозброєння всім арсеналом сучасної логіки. Правовому мисленню притаманний особливий зміст. Його можна спробувати розкрити за допомогою: логічно витриманої програми переходу від одного етапу до іншого; аналізу засобів розумової діяльності, які використовуються, і підходів до задачі; нарощування обсягу та підвищення достовірності інформації, що використовується; аналізу руху до поглиблення висновків, підвищення їх повноти і регулятивності. Можна виділити такі етапи правового мислення. Перший – це виявлення, усвідомлення та формулювання проблеми, пов'язаної з певним об'єктом; отримання правової характеристики об'єкта мислення; формулювання задачі, на розв'язання якої спрямований процес діяльності мислення. Другий етап передбачає аналіз можливостей використання правових засобів і способів вирішення задачі з урахуванням наявних обмежень і можливих наслідків. Третій етап полягає у виборі оптимального варіанта розв'язку, визначенні можливих результатів і негативних наслідків. Варто пам'ятати, що в такому разі в центрі уваги перебуває проблемна ситуація. Її можна визначити як комплекс обставин, які породжують необхідність прийняття рішення про дії, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з реалізацією законодавства. Виявити проблемну ситуацію означає піддати соціальну дійсність аналізу, оцінці з позицій чинного права, з цільових позицій визначення необхідності в праві та в його реалізації. До того ж, виявити проблемну ситуацію означає вказати на потребу прийняття відповідного рішення чи зобов'язання прийняти його. Зміст проблемної ситуації становить конфлікт. Якщо він більш чи менш з'ясований, то ініціює правове мислення, ставлячи перед суб'єктом задачу, яка спочатку підлягає усвідомленню і спонукає до пошуку шляхів її вирішення. Правове мислення має специфічні процедурні засоби. Важливе місце серед них посідає формальна логіка. Отримання поняття, судження, умовиводу – це певне накопичення інформації, а узгоджена з визнанням конкретної загальної мови реалізація цих понять – аргумент рішення, яке приймають. До процедурних засобів правового мислення належить також часто застосовуване юристами моделювання (висування версій тощо). На подальших етапах широко використовують в правовому мисленні такі засоби: алгоритми, програми, методики. Незважаючи на відмінності цих понять, вони відображають прагнення до впорядкованості, послідовності та чіткості процесу мислення. Фактично правові норми є дещо іншим, ніж програма поведінки: нормування людської діяльності постає стрижнем правової дії на поведінку людей. Тому не дивно, що правове мислення, орієнтуючись на формування програми поведінки, також здійснюється програмно. Правове мислення використовує змістовні засоби, які

охоплюють вихідні положення, принципи, постулати, презумпції, парадигми, доктрини, концепції, наукові гіпотези, теорії, висновки, твердження, узагальнення, соціальні факти й емпіричну інформацію. Особливої значущості в такому контексті набуває правова інформація: тексти законів та інших нормативно-правових актів, судова й арбітражна практика. Змістовні засоби правового мислення, як і процедурні, є інструментами розв'язання інтелектуальних завдань у сфері права. Тому допустимо знехтувати різницею між тезою і висновком, концепцією і теорією, рекомендацією і узагальненням за необхідності застосувати їх до конкретних завдань. Право має логічну природу, що загалом зумовлює необхідність і можливість аналізу логічних питань правознавства. Право значною мірою має формальну визначеність. Важливим засобом її реалізації є юридичні поняття та їх дефініції, що розкривають суть правових явищ. Розв'язання значного кола проблем потребує спільних зусиль вчених-юристів та логіків. Це сприяло формуванню відносно самостійної галузі наукового знання, яка перебуває на межі логіки та права – юридичної логіки. Загалом закони та правила формальної логіки, вимоги діалектичної логіки не можуть бути основними елементами методів дослідження правових явищ. Однак іноді вони виходять на передній план, визначаючи характер і цілі аналізу юридичних проблем. Правові положення, розглянуті на підставі формальної та діалектичної логіки, становлять суть юридичної логіки. Існує також логіка права. Розглянемо основні напрями її розробки. По-перше, це всебічний аналіз права як єдиної та формалізованої системи. З точки зору логічної довершеності правову систему можна розглядати як низку структурних елементів: – правові принципи, зафіксовані в найзагальніших правових нормативних положеннях; – правові норми та нормативні правоположення, які не є правовими нормами; – акти реалізації норм права. Розвиток усіх правоположень у вказаній послідовності прослідковується передусім у межах правовідношень. По-друге, це з'ясування внутрішньої логіки правового розвитку. Вона визначається природою і суттю права, його призначенням для суспільства, а також специфікою права як особливого суспільного явища. Вона виявляється в тому, що право, зумовлено насамкінець суспільними відносинами, а також розвивається відповідно до власних внутрішніх закономірностей. Також необхідно виокремити логіко-семантичний і логіко-структурний аналіз нормативних приписів, норм права, нормативних та правозастосовних актів. Цей аспект логіки права отримав найсерйознішу розробку в правовій, філософській та логічній літературі. Однак у цьому контексті чимало питань досі потребують вирішення. Необхідно визначити роль і місце форм мислення (понять, суджень, умовиводів) у процесі регулювання правом суспільних відносин. Дослідження цього кола питань стосується як правотворчої, так і правозастосовної діяльності. Єдність формальної та діалектичної логіки під час аналізу правових положень дає змогу розкрити логічну й юридичну природу правових понять, охарактеризувати норму права як

судження, розглянути правозастосовний (правореалізаційний) процес як творчу побудову умовиводів, що ґрунтується на законі. Юридичну логіку можна визначити як науку про закономірності застосування логічних положень у правотворчості, правореалізації та в юридичній науці. У взаємодії з правом логіка стає юридичною. Вона формує право, реалізує його. Юридична логіка є логікою розвитку права, діалектичною логікою права, проявляє себе як фундаментальна логічна константа правового пізнання й загального розвитку права. Недарма авторитетний юрист і філософ права Б. Н. Чичерін наголошував, що «юридичну логіку визнають найістотнішим елементом правознавства». Зазначимо, що логіка не виникає в якомусь теоретичному ефірі, хоч і може слугувати засобом його конструювання. Своїм корінням вона сягає потреб раціонального планування дій, ефективної комунікації та конструктивної критики, опису, пояснення, обґрунтування і прогнозу. Вона набула важливих соціальних функцій щодо забезпечення й оптимізації економічної діяльності, політичного управління і контролю вже на ранніх етапах становлення суспільства. Ретроспективний аналіз виникнення і розвитку логічного знання підтверджує, що в системі його соціальних детермінант ключове місце (а в деякі історичні періоди – виняткове) посідає метаюридична рефлексія. Діапазон і змістовну глибину цієї рефлексії визначають рівень логічної культури авторів законодавчих систем та ті конкретні еталони логічного знання, на які вони орієнтовані. Оскільки право є сферою фіксації та силової підтримки багатьох соціальних функцій логіки, а формою його існування є звичай або писаний закон, то воно постає природним середовищем виникнення логіки, що розвивається, і передумовою її подальшого становлення як самостійної науки. Юридична логіка має не лише теоретичне, а й практичне значення. Результати дослідження у межах цієї галузі наукового знання безпосередньо пов'язані з практичними потребами правотворчості та правореалізації. Чітке формулювання юридичних норм і нормативних приписів, їх розташування і чіткість викладу в нормативних актах, суворості послідовності правозастосовного процесу з дотриманням правил і законів логіки, що сприяє встановленню істини у кожній справі, – це лише деякі положення, які безпосередньо залежать від успішного вирішення проблем юридичної логіки. Юристи наголошують на необхідності посилення логічних вимог у законотворчому процесі. Логіка права як напрям дослідження також дає змогу покращити логіко-правову підготовку юристів, рівень якої поки що не відповідає вимогам соціальної практики. Вивчення логіки допоможе підвищити рівень мислення і вдосконалити інтелект майбутнього фахівця. Виховання юриста, який отримав серйозну логічну підготовку, – головне завдання юридичної освіти. На підставі цього доречно процитувати В. Ф. Г. Гегеля: «Поняття предмета не є нашим природним надбанням. Кожна людина має пальці, якими може взяти пензель і фарби, але це не робить її художником. Подібна ситуація з мисленням: думка про право не є чимось таким, що кожен має безпосередньо, а лише

правильне мислення є знанням і пізнанням предмета. Саме тому наше пізнання має бути науковим». Варто погодитися з тим, що не кожен правознавець повинен демонструвати фундаментальні логічні знання, але водночас кожному правознавцеві в професійній діяльності необхідна загальна логічна культура. Наше завдання полягає в тому, щоб підготувати для роботи в правоохоронних органах України висококваліфікованих спеціалістів з розвинутою логічною культурою.

ЛЕКЦІЯ 2-3. ПОНЯТТЯ ЯК ФОРМА МИСЛЕННЯ.

1. Логічні прийоми утворення понять.
2. Поняття і слово.
3. Зміст і обсяг поняття. Види понять.
4. Зміст поняття і склад злочину.
5. Відношення між поняттями.
6. Операції над поняттями.
7. Узагальнення і обмеження понять.
8. Сутність визначення
9. Види визначень (означень)
10. Правила визначення (означення) понять
11. Поділ обсягу поняття. Класифікація понять.

1. Логічні прийоми утворення понять.

Поняттям називається форма мислення, яка відтворює предмети і явища в їхніх істотних ознаках.

Із цього визначення випливає, по-перше, що поняття – це *уявний образ* предмета, його відображення, *а не сам предмет*. Тому поняття про предмети не можна сплутувати із самими предметами, відбитими в цих поняттях. Поняття – це логічна форма думки, думка про предмет.

2) поняття відтворює не все, що має предмет, не всі його ознаки, а тільки істотні.

Ознака предмета – те, чим предмети схожі або відрізняються.

Кожен предмет і явище матеріального світу мають численні різноманітні ознаки. Одні з них істотні, інші – неістотні.

Поняття – результат глибокого пізнання предметів або явищ. Щоб утворити поняття, необхідно вивчити предмет в усіх істотних його проявах. Вироблення того чи іншого поняття завжди є кроком уперед у пізнанні навколишнього світу, щаблем у розвитку науки.

У процесі утворення понять користуються такими логічними способами, як **порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, повідомлення**.

При вивченні предмета, визначенні його істотних ознак доводиться постійно *порівнювати* його з іншими.

Порівнянням називається зіставлення предметів із метою визначення їх схожості й відмінності.

Виділенні ознак, зв'язане з мисленням та відкиданням несуттєвих ознак називається **аналізом**. Це мислений поділ предмета на його складові частини.

Вивчивши предмет за частинами, необхідно потім пізнати його в цілому. Це завдання вирішує синтез.

Синтезом називається уявне поєднання частин предмета, розчленованого аналізом, у єдине ціле.

Будь-який предмет має чимало властивостей і ознак. Щоб утворити поняття, необхідно відібрати із маси виділених аналізом лише суттєві. Тому у процесі вироблення понять завжди використовується такий логічний спосіб, як абстрагування.

Абстрагування – це уявне виділення істотних ознак предмета і відокремлення від маси інших властивостей. Результат абстрагування називається абстракцією. У цьому розумінні будь-яке поняття є абстракція

При утворенні поняття вивчаються не всі предмети класу, а тільки деякі. Істотні ознаки, виділені в окремих предметах через узагальнення, поширюються на решту предметів класу, на клас у цілому.

Узагальнення – це такий логічний спосіб, завдяки якому здійснюється уявний перехід від одиничного до загального через об'єднання однорідних предметів у класи на основі їхніх спільних ознак.

2. Поняття і слово.

Поняття й слово – не одне й те саме. Поняття є категорія мислення, слово – категорія мови. І як думка перебуває в нерозривному зв'язку з мовою, так і поняття органічно пов'язане зі словом.

Слово – матеріальна оболонка поняття. Поняття не може існувати інакше, як втілившись у слові. Слово виражає й закріплює певне поняття.

Поняття може бути виражене одним словом (наприклад, держава) або сполученням слів (державне право).

Одне й те ж слово може виражати не одне, а кілька понять і, отже, мати не одне, а кілька значень. Наприклад, під словом "гіпотеза" розуміють "форму мислення" та "частину норми права". Слова, однакові за звучанням, але різні за своїм значенням, дістали назву омоніми. Наявність у мові омонімів викликає необхідність з'ясувати значення слів, що вживаються у практиці мислення.

Здатність слів виражати різні поняття породжує іноді плутанину, неясність в аргументації. Тому в науці користуються не просто словами, а термінами.

Термін – це слово, яке має чітко визначене значення. Будь-яка наука прагне, щоб кожен термін мав єдине значення. Багатозначність термінології призводить до усіляких непорозумінь у суперечках, дискусіях, до помилок як у мисленні, так і в практиці. Неточна термінологія викликає невизначеність у мисленні, сплутування понять і сплутування явищ дійсності. Тому питання термінології не байдужі будь-якій науці.

3. Зміст і обсяг поняття. Види понять.

Будь-яке поняття має обсяг та зміст.

Змістом поняття називається сукупність існуючих ознак предметів, відображених у понятті. Зміст поняття становлять ознаки, які відтворюють якість предмета і відрізняють його від інших схожих предметів.

Наприклад: зміст поняття «прямокутник» становить сукупність таких ознак: опуклий чотирикутник, паралельність протилежних сторін, рівність протилежних сторін, рівність всіх кутів, рівність діагоналей.

Зміст багатьох юридичних понять указаний у законі. У випадках, коли зміст того чи іншого юридичного поняття в законі не поданий, він установлюється правовою наукою і судовою практикою.

Обсяг поняття – сукупність предметів або явищ, мислимих у понятті.

Обсяг поняття становить коло предметів, на котрі поширюється дане поняття. Наприклад, обсяг поняття "дерево" становить усі предмети, до яких належить це поняття, тобто усі дерева; обсяг поняття "держава" – усі держави; обсяг поняття "крадіжка" – всі злочини, що мають ознаки цього поняття, та ін.

Замість терміну «обсяг понять» в логіці вживають «клас», «множина», «підклас».

Відношення між класом А і підкласом В називають відношенням включення, яке записують так: $B \subset A$ (клас В є підкласом класу А), або так $A \supset B$ (клас А включає в себе підклас В).

Сукупність (клас) включає до свого складу елементи, або підкласи. Вони мають певні відрізнювальні властивості. *Наприклад, сукупність (клас) угод складається з окремих конкретних юридичних угод, які є її елементами. Із цих елементів всередині класу угод можна скласти підкласи, наприклад, підклас позики, кредиту, купівлі-продажу, заповіту тощо. Кожен такий підклас утворюється за певною ознакою, притаманною тільки тим елементам, котрі входять до нього.*

Зміст і обсяг понять взаємопов'язані. Цей взаємозв'язок виражений у логічному законі зворотного відношення між обсягом і змістом поняття, котрий формулюється так: **зі збільшенням змісту поняття зменшується його обсяг і зі збільшенням обсягу поняття зменшується його зміст.**

Візьмімо такі два поняття: "злочин" і "посадовий злочин". Великий обсяг має поняття "злочин", оскільки воно поширюється на всі злочини, а поняття "посадовий злочин" охоплює тільки частину злочинів, ті, які є посадовими. Зміст же буде більшим у поняття "посадовий злочин", оскільки окрім ознак, властивих усілякому злочину, воно включає ще й ознаки специфічні, ті, якими посадові злочини відрізняються від інших.

Поняття діляться на види за змістом і обсягом. За обсягом розрізняють поняття **одиничні, загальні й нульові**.

Одиничним називається поняття, обсяг якого складається з одного предмета.

Прикладами одиничних понять є такі: "Харків", "Велика Вітчизняна війна".

Загальне поняття – це таке поняття, обсяг якого складається більш ніж з одного предмета. *Загальними поняттями є: "людина", "державна", "норма права", "злочин", "крадіжка" тощо. До обсягу кожного з них входить не один, а група однорідних предметів.*

Загальні поняття можуть бути реєструючими і нереєструючими.

Реєструючим називається таке поняття, до обсягу котрого входить чітко визначена, яка підлягає обліку, кількість предметів. *Наприклад, "планета сонячної системи", "частина світу", "близький родич звинувачуваного", "законний представник потерпілого" тощо.*

Нереєструючим називається поняття, котре відноситься до необмеженої кількості предметів. *Так, поняття "факт", "подія", "сутність", "явище" і т. д. є нереєструючим, оскільки кількість предметів, що підлягають під кожне з них, не піддається обліку.*

Нульовим поняттям називається поняття з нульовим обсягом, тобто поняття, логічний клас якого не має жодного елемента. *Наприклад, "круглий квадрат", "вічний двигун", "русалка", "відьма" тощо.*

Залежно від структури елементів поняття є збірні і незбірні.

Поняття, котрі відносяться до сукупних предметів, мисляться як єдине ціле, називаються **збірними поняттями**. *Такими є поняття "ліс", "бібліотека", "клас", "натовп", "банда" та ін.*

Збірне поняття відображає істотні ознаки певної сукупності предметів, а не ознаки предмета, що створюють цю сукупність. Наприклад, поняття "бібліотека" відображає істотні ознаки бібліотеки як сукупності книг, а не ознаки книг. Тому збірне поняття не застосовне до окремих предметів сукупності. Не можна, наприклад, одну книгу називати бібліотекою. Цим збірні поняття відрізняються від загальних понять, котрі застосовні до кожного окремого предмета, що відображається загальним поняттям. Так, поняття "стіл" застосовне до кожного окремо взятого стола.

Збірне поняття може стати як одиничним, так і загальним. Наприклад, "Харківська бібліотека ім. Короленка", "Робітництво України", "1-й Гвардійський полк" тощо – це одиничні збірні поняття. А поняття "піхотний полк", "робітничий клас" є загальними збірними поняттями.

За змістом розрізняють поняття конкретні й абстрактні, позитивні й негативні, співвідносні й безспіввідносні.

Конкретним називається поняття, яке відтворює предмет у його цілісності.

Абстрактним називається поняття, яке відображає не предмет, а його властивість чи відношення, взяте як самостійний об'єкт думки.

Так, поняття "стіл", "людина", "держава", "злочин", "крадіжка" і т. д. – це поняття конкретні, а "тягар", "хоробрість", "вартість", "провина" та ін. – абстрактні поняття.

Конкретному поняттю відповідає в дійсності конкретний предмет або явище. Властивість же, що відтворюється абстрактним поняттям, не володіє предметністю, вона не існує сама по собі поза річчю. У світі немає тягара, вартості, провини самих по собі, а є предмети, що володіють тягарем, вартістю, провиною. Тому, коли ми оперуємо абстрактними поняттями, то можна назвати предмет, який володіє властивістю, що відображається в абстрактному понятті, але неможливо продемонструвати властивість саму по собі як таку.

Позитивними називаються такі поняття, котрі відображають наявність у предмета або явища певних ознак.

Негативним називається поняття, в якому йдеться про відсутність у предмета ознак, котрі складають позитивні поняття.

Наприклад, поняття "осудність" є позитивним, а "неосудність" – негативним. У кожному з них ідеться про одні й ті ж ознаки, які становлять їхній зміст, тільки в одному понятті говориться про наявність, а в другому про відсутність цих ознак.

Зміст і обсяг негативних понять є такими ж визначеними, як зміст і обсяг позитивних понять. Так, негативні поняття "неповнолітній", "неосудний", "незаконний", "необґрунтований" і т. д. дають змогу строго окреслити коло предметів, що підпадають під це поняття, як і позитивні поняття, "повнолітній", "осудний", "законний", "обґрунтований".

Зміст негативного поняття не може бути встановленим без знання змісту відповідного йому позитивного поняття. Так, без знання змісту поняття "законний вирок" не можна визначити ознаки поняття "незаконний вирок"; не знаючи змісту поняття "осудний", не можна визначити, які ознаки складають зміст поняття "неосудний", тощо.

Безвідносними називають поняття, які відображають предмети, з існуванням котрих ми не пов'язуємо необхідне існування яких-небудь інших предметів. Такі поняття мисляться самі по собі, поза зв'язками з якимись іншими певними поняттями. Наприклад, "людина", "норма права", "договір", "крадіжка" – це поняття безвідносні.

Відносними називають пари понять, котрі відображають такі предмети, існування одного із яких немислиме без існування другого. Відносні пари понять: "боржник" і "кредитор", "позивач" і "відповідач", "злочин" і "кара", "зміст" і "форма", "кількість" і "якість", "сутність" і "явище" тощо.

Виділення відносних понять має важливе значення для пізнання. Якщо ми маємо справу із співвідносними поняттями, то необхідно мати на увазі, що пізнання одного предмета неможливе у відриві від другого, співвідносного з ним.

4. Зміст поняття і склад злочину.

У кримінальному праві поряд з терміном "зміст поняття" існує специфічне поняття "склад злочину". Коли йдеться про той чи інший конкретний злочин, наприклад, про крадіжку, вбивство, спекуляцію і т. ін., то говорять не про зміст поняття "крадіжка" чи "вбивство", а про склад злочину, крадіжки, вбивства тощо. Кожен склад злочину є юридичне поняття про певний суспільно небезпечний вчинок.

Під складом злочину розуміється сукупність суб'єктивних ознак, наявності котрих суспільно небезпечна дія визначається злочином за кримінальним законом.

З логічного боку склад злочину – це зміст поняття, який відображає конкретний злочин. І склад злочину, і зміст поняття утворюють одні й ті ж ознаки певної суспільно небезпечної дії. Наприклад, зміст поняття "грабіж" становлять такі ознаки: 1) відкрита 2) крадіжка 3) особистого майна громадян. Ці ж ознаки утворюють і склад злочину пограбування.

Склад злочину – це і юридична, і логічна основа для відмежування одних злочинів від інших. Наприклад, склад злочину крадіжки дає змогу відрізнити крадіжку від усіх близьких до крадіжки злочинів, таких як пограбування, розбій, шантаж, шахрайство тощо.

Склад злочину за кримінальним правом є єдиною підставою кримінальної відповідальності. Кримінальне переслідування не може бути порушене, а порушене підлягає припиненню на будь-якій стадії процесу, якщо в дії (недіяльності) особи відсутній склад злочину.

У дії (недіяльності) звинувачуваного наявний склад певного злочину тільки тоді, коли ця дія має всі ознаки даного складу злочину. Відсутність хоча б одного з названих у законі ознак складу злочину за наявності всіх останніх означає відсутність даного злочину в цілому. У такому випадку скоєне не може бути кваліфіковане за статтею закону, в якій описаний даний склад злочину.

Наприклад, дія обвинувачуваного не має складу злочину крадіжки (до його дії поняття "крадіжка" не застосовна), якщо він 1) таємно 2) вилучає у законного власника або із користування третіх осіб 3) предмети, що не є власністю, скажімо документи, оскільки в його дії відсутні всі ознаки крадіжки: 1) таємне 2) викрадення 3) власного майна громадян. У такому випадку в дії обвинувачуваного наявний інший склад злочину, а саме злочин, передбачуваний ст. 193 КК України ("Викрадення або пошкодження документів, штампів, печаток").

Кваліфікація злочину – це юридична оцінка конкретної суспільно небезпечної дії, відповідь на запитання про те, який злочин здійснено у даному випадку. Кваліфікацією називається з'ясування відповідності розглядуваної дії (недіяльності) складу певного злочину, передбачуваного кримінальним законом. Для того, щоб кваліфікувати злочин, необхідно правильно визначити наявні ознаки скоєного і знати ознаки того складу злочину, котрий у ньому вбачається.

У логічному відношенні кваліфікація злочину є співвіднесення окремої суспільно небезпечної дії (бездіяльності) до певного "свого класу" (сукупності) предметів, застосування до скоєного одного з кримінально-правових понять (статті закону), передбачених законом.

Кваліфікація злочину – одне з основних завдань правосуддя. Інтереси дотримання законності вимагають, щоб кожна суспільно небезпечна дія була кваліфікована за тією статтею кримінального закону, котра передбачає вчинене, або за якоюсь іншою. Із логічної точки зору ця вимога полягає в тому, щоб до кожної суспільно небезпечної дії застосовувалися тільки ті поняття, ознаками якої воно наділене. Відхід від цієї вимоги призводить до помилок: судової помилки за конкретним змістом і логічної помилки за формальною (структурною) правильністю.

5. Відношення між поняттями.

У процесі пізнання і практики досить часто доводиться з'ясовувати відношення між тим чи іншим поняттями. Знання відношення між поняттями дає змогу не змішувати одні поняття з другими, вбачати у поняттях як спільне, так і відмінне, правильно користуватися поняттями у практиці мислення.

У логіці всі поняття поділяють на порівнянні і непорівнянні.

Непорівнянними називаються такі поняття, котрі відображають настільки віддалені предмети, що в їхньому змісті й обсязі немає нічого спільного. Наприклад, поняття "метал" і "право", "атом" і "держжава", "норма права" і "рослина", "крадіжка" і "невагомість" непорівнянні.

Порівнянними називаються поняття, у змісті і обсязі яких наявне дещо спільне. Порівнянні є такі поняття: "право" і "мораль", "закон" і "указ", "договір" і "угода" тощо.

Розділяючи поняття на порівнянні і непорівнянні, треба мати на увазі, що абсолютно непорівнянних понять взагалі немає. Будь-які два поняття, наприклад "право" і "місяць", мають не тільки відмінне, а й спільне. Таким спільним для них є логічна форма, яка дає змогу відносити їх до однієї й тієї ж форми мислення – поняття. Але якщо у логіці говорять про поняття порівнянні й непорівнянні, то мають на увазі зміст і обсяг понять, а не логічну форму.

Порівнянні поняття бувають *сумісні й несумісні*.

Сумісними називаються поняття, обсяг яких цілком або частково збігається. Зміст сумісних понять різний, але деякі ознаки їх можуть бути спільними.

Несумісними називаються поняття, обсяг яких не збігається в жодній своїй частині. Зміст несумісних понять не тільки різний. Тут видові ознаки одного поняття виключають видові ознаки другого. Але родова ознака несумісних понять є спільною.

Серед сумісних понять розрізняють 3 види відношень

1) відношення тотожності, 2) підпорядкування і 3) перехрещення.

1. Відношення тотожності

Тотожними називаються поняття, що відображають один і той же предмет. Обсяг тотожних понять збігається повністю, але зміст різний. Різними є не всі ознаки, а тільки специфічні, видові. Родова ж ознака тотожних понять є спільною. *Наприклад, тотожними є такі поняття, як "Олесь Гончар" і "автор роману "Собор"".* Обсяг цих понять є одним і тим же, він повністю збігається, зміст же цих понять дещо різний.

Тотожними будуть також поняття "Аристотелева логіка" і "традиційна логіка", "стаття 154 КК України" і "стаття, що передбачає відповідальність за спекуляцію" тощо.

Відношення між обсягами тотожних понять графічно зображають так (див. рис. 1). Обсяг поняття А і обсяг поняття В повністю збігаються.

Зі сказаного випливає, що логіка не знає понять, у котрих, окрім обсягу, повністю збігався б зміст. Є поняття, які відображають один і той же предмет, але немає понять, зміст яких був би одним і тим же. Але в практиці мислення бувають випадки, коли під тотожними мислять поняття, що мають нібито однаковий зміст. Таке тлумачення тотожності понять є неправильним.

2. Відношення підпорядкування

Відношення підпорядкування існує між такими поняттями, одне з яких входить як частина в обсяг другого.

У відношенні підпорядкування перебувають, наприклад, поняття "право" і "державне право". Обсяг поняття "державне право" входить до обсягу поняття "право" як частина його обсягу. Обсяг поняття "право" ширше, ніж обсяг поняття "державне право".

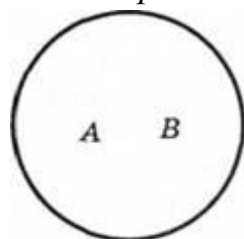

Рис. 1

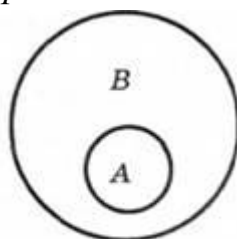

Рис. 2

Поняття з більшим обсягом називається підпорядковуючим, а поняття з меншим обсягом – підпорядкованим. У нашому прикладі поняття "право" є підпорядковуючим, а поняття "державне право" – підпорядкованим. Графічно відношення підпорядкування зображають так (див. рис. 2). Коло В означає поняття підпорядковуюче, а коло А – підпорядковане, обсяг якого становить частину обсягу підпорядковуючого поняття В.

З боку змісту між підпорядковуючим і підпорядкованим поняттями існує таке відношення: підпорядковане поняття включає до свого змісту всі ознаки, властиві підпорядковуючому поняттю, плюс ознаки, специфічні тільки для підпорядкованого поняття. Наприклад, до поняття "державне право" входять усі ознаки "права" і, крім того, ознаки, що характеризують його як право державне.

Із цього випливає досить важливий висновок для пізнання: все, що утверджується про підпорядковуюче поняття, ми можемо утверджувати про підпорядковане поняття, тобто не можна мислити предмет, відображений у підпорядкованому понятті, без ознак, властивих підпорядковуючому поняттю. Так, говорячи про державне право, не можна забувати, що воно є право і, отже, має ознаки, властиві праву взагалі. У той же час не можна поширювати сказане про підпорядковане поняття на підпорядковуюче, оскільки специфічні ознаки підпорядкованого поняття не входять до змісту підпорядковуючого поняття.

Відношення підпорядкування може бути як між двома загальними, так і між загальним та одиничним поняттями. Якщо відношення підпорядкування існують між загальними поняттями, то підпорядковуюче поняття називається родом або родовим поняттям, а підпорядковане – видом або видовим поняттям. Так, поняття "право" – це родове, а поняття "цивільне право" – видове; "угода" – це рід, а "договір" – вид.

Якщо відношення підпорядкування існує між підпорядковуючим загальним і підпорядкованим одиничним поняттями, то підпорядковуюче поняття називається видом або видовим поняттям, а підпорядковане – індивідом (елементом сукупності). Так, відношення між поняттями "крадіжка" і "ця крадіжка" є відношення виду ("крадіжка") і індивіду ("ця крадіжка").

Відношення підпорядкування – це найпоширеніший і найважливіший тип логічних відношень між поняттями; він перебуває в основі багатьох логічних операцій, наприклад, у визначенні понять, узагальненні та обмеженні понять, розподілу термінів у судженнях, у категоричному силогізмі, індукції тощо.

Перехресними називаються поняття, обсяг яких тільки частково входить один в одного.

Так, поняття "студент" і "відмінник" перехреснюються, оскільки частина обсягу поняття "студент" входить до обсягу поняття "відмінник", а частина

поняття "відмінник" входить до обсягу поняття "новатор" і "лауреат", "свідок" і "родич", "адвокат" і "захисник" тощо.

Графічно відношення між обсягами перехресних понять відображають так (див. рис. 3). Коло А позначає обсяг одного, а коло В – другого перехресного поняття. Із заштрихованої частини схеми видно, що обсяг перехресних понять у певній частині збігається. Щодо нашого прикладу це означає, що деякі студенти є відмінниками, а деякі відмінники – студентами.

Зміст перехресних понять, за винятком родової ознаки, різний. Але видові ознаки не заперечують одна одну, навпаки, один і той же предмет може мати ознаки перехресних понять одночасно. Так, деякі люди в один і той же час є і студентами і відмінниками.

Серед несумісних понять розрізняють три види відношень: 1) супідрядності, 2) суперечності та 3) протилежності.

4. Відношення супідрядності

Відношення супідрядності існує між поняттями, які однаково входять до одного й того ж роду. Такі поняття називаються супідрядними.

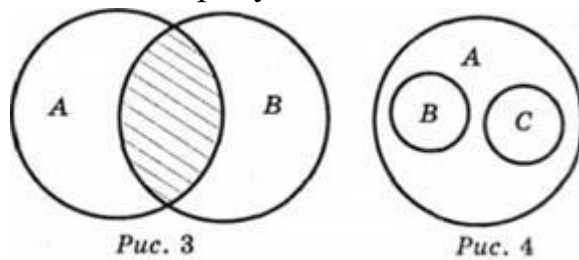

Рис. 3

Рис. 4

Наприклад, поняття "крадіжка" і "пограбування" супідрядні, оскільки вони є видами одного й того ж роду – "злочин проти особистої власності громадян". Супідрядними є також поняття "завдаток" і "застава", "хабар" і "халатність", "висилка" і "заслання".

Супідрядні поняття відображають так (див. рис. 4). Велике коло А позначає обсяг родового поняття (наприклад, "злочин проти власності"), а малі кола В і С – обсяг супідрядних (видових) понять ("крадіжка" і "грабіж").

Обсяг супідрядних понять не збігається в жодній своїй частині. Це означає, що немає предметів, котрі входили б до обсягу двох супідрядних одночасно.

Це положення логіки має важливе значення для кримінально-правової теорії та судової практики. Та чи інша конкретна суспільно небезпечна дія може бути кваліфікована тільки за якоюсь однією супідрядною статтею кодексу, наприклад, за статтею, що описує грабіж, а не за обома цими статтями одночасно.

Зміст супідрядних понять в цілому відмінний, але, окрім родової ознаки, загальними можуть бути і деякі видові ознаки.

5. Відношення суперечності

Відношення суперечності існує між такими двома поняттями, одне з яких має певні ознаки, а друге – ці ж ознаки заперечує, не стверджуючи якихось нових. Такі поняття називаються суперечливими.

Прикладами суперечливих понять можна назвати такі: "винний" і "невинний", "осудний" і "неосудний", "законний" і "незаконний", "обґрунтований" і "необґрунтований", "злочинне" і "незлочинне", "каране" і "некаране" тощо.

Відношення суперечності існує між негативним і відповідним позитивним поняттям. Змістом одного із суперечливих понять є сукупність певних ознак, а змістом другого – заперечення саме цих ознак.

Так, змістом поняття "незаконний" є відсутність у предмета мислення тих ознак, котрі складають зміст поняття "законний".

Обсяги суперечливих понять виключають одне одного. Один і той же предмет не може входити до обсягу обох суперечливих понять одночасно. Він може належати до класу тільки одного з них.

Ці логічні положення покладено в основу багатьох кримінально-процесуальних вимог юридичного закону. Так, суд, розв'язуючи питання про вину звинувачуваного, не може посісти якусь середню між винністю і невинністю точку зору. Він має визначити звинуваченого або винним, або ж невинним. Вирок також може бути або законним, або незаконним і не може бути і тим і іншим одночасно. Та чи інша конкретна дія є або злочинною, або незлочинною і т. д.

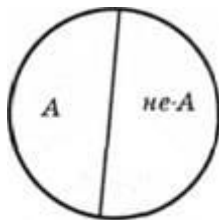

Рис. 5

6. Відношення протилежності (супротивності)

Відношення протилежності (супротивності) існує між двома поняттями, із котрих одне заперечує друге при допомозі утвердження нових ознак, несумісних із ознаками заперечуваного поняття.

Протилежні, наприклад, поняття "грубість" і "ніжність", "білий" і "чорний", "високий" і "низький", "революція" і "контрреволюція" тощо.

Зміст одного супротивного поняття не тільки включає зміст другого, а й протилежний йому. Тому супротивні поняття не можуть застосовуватися до одного й того ж предмета одночасно. Не можна, наприклад, сказати, що даний предмет є і білим, і чорним, що дія звинувачуваного і навмисна, і ненавмисна водночас.

Обсяги двох протилежних понять не вичерпують обсяг родового поняття, між ними може бути третє поняття. Так, між білим і чорним знаходиться зелений,

червоний та інші кольори; окрім навмисної і ненавмисної дії, існує ще самовпевненість тощо.

Тому, якщо предмет не входить до обсягу одного протилежного поняття, то це ще не означає, що він входить до обсягу другого. Він може відноситися до якогось іншого класу предметів даного роду. Так, якщо смерть потерпілого не є нещасним випадком, то звідси ще не випливає, що має місце вбивство. Смерть потерпілого могла бути наслідком самогубства.

Протилежні поняття графічно зображуються так (див. рис. 6).

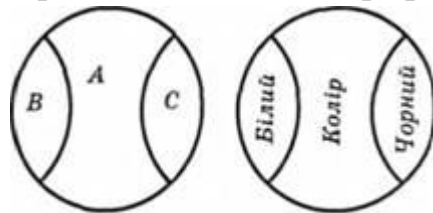

Рис. 6

6. Операції над поняттями.

Операції над поняттями – це такі логічні дії, унаслідок яких утворюються нові поняття. Оскільки обсяг понять розглядається як клас, із яким проводяться ці операції, то останні й називаються операціями з класами. Унаслідок цих операцій (операцій над поняттями) здобувають нові класи.

Розгляньмо такі операції над поняттями: а) складання, б) множення, в) заперечення, г) узагальнення і обмеження понять.

Операція складання понять полягає в об'єднанні двох чи кількох класів у один клас.

Так, операція складання понять "обвинувальний присуд" і "виправдувальний присуд" полягає в об'єднанні класу обвинувальних присудів з класом виправдувальних присудів у один клас, або в одне поняття "обвинувальний присуд" літерою А, а поняття "виправдувальний присуд" – літерою В, то результат цієї операції можна відобразити графічно так (див. рис. 7). Заштрихована поверхня є клас присудів.

За допомогою операції складання можна об'єднати класи (поняття), що перебувають між собою у найрізноманітніших відношеннях: тотожності, підпорядкування, перехрещення, супідрядності, суперечності, протилежності. *Наприклад, при об'єднанні понять "свідки" (А) і "родичі" (В), які перебувають у відношенні перехрещення, ми здобудемо новий клас (рис. 8), до якого увійдуть не тільки свідки, що не є родичами, і родичі, котрі не є свідками, а й родичі-свідки.* При складанні понять "договір" (А) та "угода" (В), між котрими існують відношення підпорядкування, здобудуть новий клас (заштрихована поверхня рис.

9), до якого увійдуть не тільки угоди, що не є договорами, а й угоди, які є договорами.

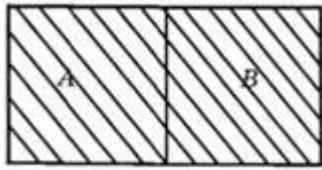

Рис. 7

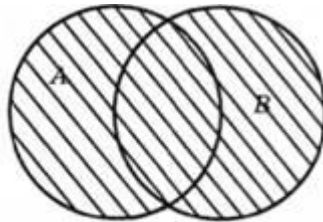

Рис. 8

Під час операції складання понять часто користуються сполучником "або". Він уживається не в розділювальному, а в єднально-розділювальному значенні. Це слід мати на увазі при тлумаченні правових норм. Так, за ст. 161 КК України, де йдеться про те, що "Полювання в заборонений час, або в недозволених місцях, або забороненими знаряддями і способами, чи то на звірів і птахів, полювання на котрих повністю заборонене...– карається...", відповідальність будуть нести не тільки особи, що займаються полюванням у заборонений час, а й особи, які займаються полюванням у недозволених місцях, або на звірів і птахів, полювання на котрих повністю заборонене.

Обсяг понять "А або В", здобутий унаслідок операції складання, є об'єднання класів, що відповідають поняттям А і В. Тому вираз "А або В", наприклад "студенти або спортсмени", означає, що до цього нового класу входять не тільки студенти, котрі не є спортсменами, і спортсмени, які не є студентами, а й студенти, котрі одночасно є і спортсменами.

Операція множення понять полягає в пошуку таких предметів (елементів), котрі входять одночасно до класу обох помножуваних понять. Наприклад, операція множення понять "свідок" (А) і "родич" (В) полягає в пошуку таких елементів серед класу свідків і таких елементів серед класу родичів, котрі одночасно входять до обох класів, тобто таких людей, які є одночасно і свідками і родичами.

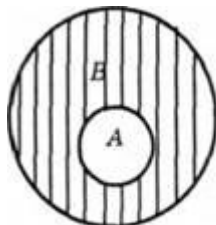

Рис. 9

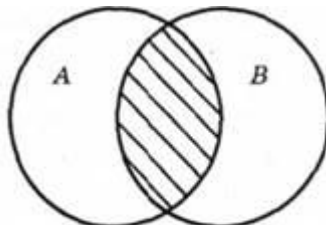

Рис. 10

Графічно результат цієї операції можна відобразити так (див. рис. 10). Заштрихована частина поверхні і означає шукане класу предметів, тобто тих людей, котрі є одночасно і свідками, і родичами

Операцію множення можна проводити з поняттями, що перебувають між собою у різних відношеннях. Наприклад, якщо нам треба провести операцію множення понять "злочин" (А) і "посадовий злочин" (В), що перебувають у відношенні підпорядкування, то ми виділяємо такі елементи підпорядкування,

котрі одночасно входять до обох цих класів, тобто відшукуємо такі злочини взагалі, які одночасно є і посадовими.

Графічно результат операції множення цих понять матиме таке відображення (див. рис. 11). Заштрихована поверхня позначає клас тих елементів (злочинів), котрі одночасно входять до поняття А ("злочин") і до поняття В ("посадовий злочин").

Під час множення понять, обсяг яких не збігається, ми здобуємо нульове поняття. Наприклад, нам необхідно провести операцію множення над поняттями "навмисно" і "необережно". Оскільки обсяг цих понять не має загальних елементів, то здобута внаслідок операції множення множинність дій є одночасно навмисною і необережною і буде нульовим класом.

Операція множення позначається здебільшого за допомогою сполучника "і" ("студент і спортсмен", "право і державне право", "хабар і халатність"), котрий вживається у поєднувальному значенні.

Операція заперечення поняття А полягає в утворенні нового поняття – не-А, обсяг якого, складений з обсягом поняття А, становить логічний клас сфери предметів, про яку ми розмірковуємо.

Наприклад, сферою нашого міркування є юридичні угоди. Заперечуючи поняття "купівля-продаж" (А), ми здобудемо поняття "не купівля-продаж" (не-А). Склавши поняття "купівля-продаж" і "не купівля-продаж", ми здобудемо клас юридичних угод.

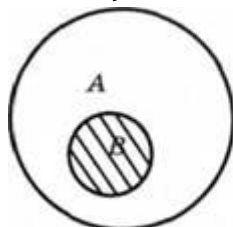

Рис. 11

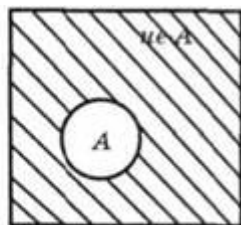

Рис. 12

Графічно результат цієї операції можна уявити так (див. рис. 12). Тут квадрат – це сфера предметів, про яку ми міркуємо (у даному випадку юридичні угоди). Коло поняття (А) "купівля-продаж". Заштрихована частина квадрата – поняття (не-А) "не купівля-продаж". Поняття не-А, що заперечує поняття А, має певний обсяг. Так, до обсягу поняття "не купівля-продаж" (не-А) увійде не все, що завгодно, не будь-який предмет дійсності, наприклад дерево, дім, людина і т. д., а тільки ті елементи класу юридичних угод, котрі не є купівлею-продажем, не входять до обсягу поняття А. Та оскільки кожен предмет або явище матеріального світу може розглядатися нами у складі різних класів предметів, то обсяг конкретного поняття не-А перебуватиме у залежності від обсягу тієї сфери предметів, про яку ми міркуємо.

Наприклад, якщо сферою предметів, про яку ми міркуємо, є клас злочинів взагалі, то до обсягу поняття "не крадіжка" ($\text{не-}A$), здобутого завдяки запереченню поняття "крадіжка" (A), увійдуть усі злочини, що не є крадіжкою.

Поняття (A і $\text{не-}A$), здобуті завдяки операції заперечення, перебувають між собою у відношенні суперечності.

7. Узагальнення і обмеження понять.

У практиці мислення нам часто доводиться переходити від одних понять до інших. Так, ми можемо перейти від поняття "халатність" до поняття "посадовий злочин", від поняття "посадовий злочин" – до поняття "злочин", від останнього – до поняття "діяння" і, навпаки, від поняття "діяння" до поняття "злочин", від нього – до поняття "посадовий злочин" і т. д.

Логічна операція, за допомогою якої відбувається перехід від поняття з меншим обсягом до поняття з більшим обсягом, **називається узагальненням**. Узагальнити поняття – означає перейти від виду до роду.

Логічна дія, у процесі котрої відбувається перехід від поняття з більшим обсягом до поняття з меншим обсягом, **називається обмеженням**. При обмеженні ми йдемо від роду до виду.

Наприклад, коли від поняття "договір" ми переходимо до поняття "угода", а від нього до поняття "цивільні правовідносини", а потім до поняття "правовідносини" – ми узагальнюємо поняття. Якщо ж від поняття "договір" ми перейдемо до поняття "страхування", а від нього – до поняття "майнове страхування", то ми обмежуємо поняття (див. рис. 13).

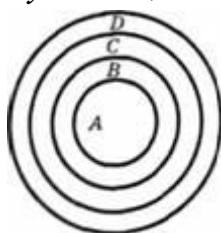

Рис. 13

Процес узагальнення і обмеження понять не безконечний.

Межею узагальнення є категорії. **Категорії** – це поняття з гранично широким обсягом. Категорії не мають роду, тому не піддаються узагальненню. Наприклад, такі категорії, як "матерія", "свідомість", "рух", "сутність", "явище", "кількість", "якість" тощо, не узагальнюються, від них не можна перейти до якихось інших понять із великим обсягом.

Рубежем обмеження є одиничне поняття. Так, обмеженням поняття "крадіжка" буде "крадіжка, скоєна Петровим".

Узагальнення і обмеження може бути як правильним, так і неправильним. Щоб ці операції були правильними, необхідно при узагальненні переходити від

виду до роду, а при обмеженні – від роду до виду. Якщо ж при узагальненні ми перейдемо до поняття, яке є родом щодо вихідного поняття, то таке узагальнення буде неправильним. Не можна, наприклад, узагальнюючи поняття "крадіжка", перейти до поняття "грабіж", оскільки грабіж не є родом для крадіжки.

8. Сутність визначення

Якщо ми маємо справу з поняттями, то нас цікавить перш за все їхній зміст. Розмірковуючи, наприклад, про право, слід знати зміст цього поняття; кваліфікуючи скоєне як шпигунство, суд має знати склад злочину шпигунства; викладаючи курс науки, лектор має роз'яснити зміст основних її понять і т. д.

Зміст поняття з'ясовується завдяки логічній дії (операції), що дістала назву визначення (definitio) – розкриття змісту поняття.

Поняття, зміст якого треба розкрити називається означуваним (дефінієндум) Dfd. Поняття, через яке розкривається зміст означувального поняття називається означуваним (дефінієнс) Dfn.

Оскільки зміст поняття складають необхідні, істотні ознаки предмета, то визначити поняття – означає з'ясувати істотні ознаки предмета. Так, визначити поняття "наклеп" означає з'ясувати істотні ознаки клевету.

Визначення є підсумком складного й тривалого процесу пізнання предметів або явищ. Визначенням нібито завершується процес вироблення поняття. Але визначення не залишаються незмінними, раз і назавжди встановленими. У пізнанні йдуть від одних визначень, менш точних, до других, більш точних, що відповідають даному рівню розвитку знань.

9. Види визначень (означень)

Визначення бувають реальні й номінальні. У реальних визначається предмет, у номінальних – ім'я предмета.

До реальних визначень відносять такі: визначення через рід і видові відмінності, генетичне та інші способи визначення.

Визначення через рід і видову відмінність.

При визначенні через рід і видову відмінність визначуване поняття підводиться під друге, більш ширше поняття, що є найближчим його родом, і вказуються ознаки, котрими відрізняється визначуване поняття від інших понять, які входять до цього роду.

Наприклад, визначаючи поняття "присуд", спочатку називають рід "присуд є рішення", а потім перелічують ознаки, що складають видову відмінність "Присуд є рішення (рід), винесене судом у засіданні з питання про винність чи невинність

підсудного і про застосування або незастосування до нього покарання (видова відзнака)".

Видова відмінність – це ознака або група ознак, якими відрізняється визначуваний предмет від предметів, що входять до цього роду. Ознак, які утворюють видову відмінність, має бути вказано у визначенні стільки, щоб вони разом з родовою ознакою виражали сутність визначуваного предмета і їх було достатньо для обмеження цього предмета від усіх інших схожих предметів.

Визначення через рід і видову відмінність можна виразити так: $A \in Bc$.

У будь-якому визначенні розрізняють визначуване поняття (дефінієдум) – це те" що визначається, і визначальне (дефінієс), те, за допомогою чого щось визначається. У наведеній формулі A – визначуване поняття, а Bc – визначальне. При цьому B – означає рід, а c – видову відмінність.

Визначення через рід і видову відмінність – найпоширеніший класичний вид визначення. Ним користуються всі науки. У юриспруденції є основним видом визначення. Але тут цей спосіб має свої особливості, які полягають у тому, що при визначенні кримінально-правових понять часто називають тільки ознаки видового визначення, а рід, до якого належить визначуване поняття, опускається.

Наприклад, у статті 126 КК України говориться: "Образа, тобто навмисне приниження честі й гідності особи, виражене у непристойній формі – Тут поняття "образа" визначене через рід і видову відмінність, але у цьому визначенні перелічені тільки ознаки, що становлять видові відмінності (с): 1) навмисне 2) приниження 3) честі й гідності 4) особи, 5) виражене в непристойній формі.

Рід (злочин) у даній статті не зазначений, оскільки нема необхідності у кожній статті повторювати одне й те ж поняття – (злочин). Усі діяння, названі в особливій частині Кримінального кодексу, мають один рід – "злочин".

Генетичне визначення (від грецької "генезис", що означає "походження") – це таке визначення, в якому зміст поняття розкривається за допомогою вказівки на спосіб виникнення предмета. Описуючи походження предмета, ми перелічуємо його істотні ознаки і, таким чином, з'ясовуємо зміст визначального поняття

Наприклад: "Коло є крива, яка утворюється рухом на площині точки, котра зберігає рівну відстань від центру". Називаючи спосіб виникнення кола, ми перелічуємо його істотні ознаки і, таким чином, з'ясовуємо зміст визначуваного поняття: 1) крива, 2) що утворюється рухом точки, 3) яка зберігає рівну відстань від центру, тобто з'ясовуємо зміст поняття "коло".

10. Правила визначення (означення) понять

1. Означення повинно бути вичерпним: $A=Bc$. Це означає, що обсяг A , означуваного поняття вичерпує обсяг предметів означуваного поняття B , яким притаманна видова ознака c .

2. Означення понять не повинно містити тавтології, тобто означене поняття не може повторювати означуване поняття.

Наприклад, "Цивільне право регулює відносини, передбачені цивільним законом". Тут має місце коло у визначенні

3. Означення повинно бути ясным, тобто в ньому мають бути вказані відомі ознаки, які не потребують означення чи роз'яснення і не містять двозначності.

11. Поділ обсягу поняття. Класифікація понять.

Коли ми маємо справу з поняттями, то нас цікавить не тільки їхній зміст, а й обсяг. Наприклад, вивчаючи державу, ми цікавимося не лише тим, що таке держава, які її ознаки, а й тим, які бувають держави, їх види, тобто обсягом даного поняття.

Зміст поняття установлюється, як уже відомо, за допомогою визначення. Обсяг поняття розкривається за допомогою поділу. Розкрити обсяг поняття – означає установити, на які види воно поділяється.

Поділ – це розподіл на види (групи) предметів, що входять до обсягу даного поняття.

У поділу розрізняють поділюване, члени поділу та основа поділу.

Поняття, обсяг якого піддається поділу, називається поділюваним.

Види предметів, на котрі розподіляється рід, називаються членами поділу.

Ознака, за якою ми розподіляємо поняття на види, називається основою поділу.

Найбільше утруднення і відповідальність при поділі становить вибір ознаки, за якою поняття розподіляються на види.

Договори, наприклад, можна поділяти на види залежно від того, здійснюються вони знайомими чи незнайомими людьми, під час чи після роботи, у приміщенні чи надворі тощо. Але такий поділ договорів не має інтересу для науки й судової практики, він є надуманим.

Розрізняють такі види поділу: поділ за видотвірною ознакою (простий поділ), дихотомічний поділ і класифікація.

Простий поділ. Простий поділ, або поділ за видотвірною ознакою, – це такий поділ, коли обсяг поділяється за якоюсь основою на супідрядні види.

Приклади простого поділу: "Угоди за характером волевиявлення поділяються на односторонні і взаємні";

Простий поділ – це найпоширеніший вид поділу, ним широко користуються у науці й практиці. Він дає змогу виділити всередині роду види предметів, що стає потім основою для віднесення окремих конкретних предметів даного роду до "свого" виду, не змішувати одні предмети або явища з іншими тощо.

Дихотомічний поділ. Дихотомічний поділ полягає в тому, що обсяг поділюваного поняття поділяється на два протилежні поняття, одне з яких стверджує певну ознаку, а друге цю ознаку заперечує.

Приклади дихотомічного поділу: "Війни поділяють на справедливі і несправедливі"; "Договори бувають відплатні й безвідплатні" тощо.

У вигляді формули цей поділ можна записати так:

$$A \begin{cases} a \\ \text{не-}a \end{cases}$$

Тут А – поділюване поняття, а і не-а – члени ділення.

Особливість дихотомічного поділу полягає в тому, що члени виділяються за наявністю або відсутністю якоїсь ознаки, вичерпують увесь обсяг поділюваного поняття; кожний предмет, мислимий у родовому понятті, потрапляє або до одного, або до другого класу: або в а, або в не-а. Дихотомічний поділ не може бути несумірним, члени його завжди виключають один одного.

Класифікацією називається поділ предметів на класи, зроблений таким чином, що кожен клас займає стосовно інших класів точно визначене і міцно закріплене місце.

Класифікація є видом поділу поняття, але вона відрізняється від звичайного поділу. При класифікації поділ відбувається не за будь-якою ознакою, а за найістотнішою, такою, що визначає характер усіх останніх ознак предметів, котрі класифікуються, і дає змогу установити для кожного класу чітко визначене, постійне місце серед інших класів.

Класифікація є такий поділ, у якому рід поділяється на види, види – на підвиди і т. д. За допомогою класифікації здобувають струнку систему розміщення тих чи інших предметів за класами, закріпленими у таблицях, схемах, кодексах тощо.

Класифікації бувають природними й допоміжними.

Допоміжна класифікація – розміщення предметів або явищ у певному порядку за якоюсь зовнішньою ознакою

Прикладом такої класифікації є розміщення в алфавітному порядку прізвищ робітників і службовців у відомості на одержання зарплати.

Допоміжна класифікація дає змогу легше і швидше відшукати той чи інший предмет серед інших класифікованих предметів.

Природна класифікація – це розподіл предметів або явищ за групами (класами) на основі їхніх істотних ознак.

Приклади природної класифікації: класифікація суспільно-економічних формацій, класифікація хімічних елементів (періодична система елементів), класифікація тварин у біології, класифікація рослин у ботаніці тощо.

Важливу роль для судової практики і юридичної науки відіграють такі класифікації, як класифікація юридичних фактів, класифікація доказів, класифікація угод, класифікація слідів тощо.

ЛЕКЦІЯ 4-5. СУДЖЕННЯ ТА ДІЇ НАД НИМИ

1. Загальна характеристика суджень та їх структура (будова).
2. Роль запитання у судовому пізнанні.
3. Класифікація суджень.
4. Просте судження, його види і структура.
5. Категоричні судження і їх види.
6. Розподіленість термінів у судженнях.
7. Логічні змінні та логічні постійні.
8. Судження і пропозиційна функція.
9. Поділ суджень за модальністю.
10. Відношення між судженнями. Види відношень.
11. Складні судження. Умовні, єднальні (кон'юнктивні) та розподільні (диз'юнктивні) судження.

1. Загальна характеристика суджень та їх структура (будова).

Судженням називається думка, в якій утверджується або заперечується щонебудь про предмети та явища об'єктивної дійсності.

Судження відображає наявність або відсутність у предметів певних властивостей, ознак, зв'язків і відношень. У судженні виражається наше знання про всі різноманітні зв'язки й відношення між предметами, явищами та їхніми властивостями. "Право є воля панівного класу"; "Право є надбудова"; "Право є сукупність правил поведінки"; "Право не існує без держави"; "Право є засіб проведення політики" і т. д., ми виявляємо найрізноманітніші сторони права і його зв'язок із іншими явищами.

Судження – це не просто зв'язок понять чи уявлень, за котрими немає ніякої реальності, як твердить ідеалістична логіка, а відображення дійсно існуючих суттєвих зв'язків і відношень між предметами.

Судження може бути або істинним, або хибним.

Судження складається із суб'єкта, предиката і зв'язку.

Суб'єкт S – це те, про що йдеться у судженні. Суб'єкт – не сам предмет дійсності, а поняття про нього.

Предикат P – це те, що мовиться у судженні про предмет думки. Предикат є поняттям про те, що стверджується або заперечується про предмет, виражений суб'єктом.

Зв'язка в судженні є відображенням зв'язку, існуючого між предметом думки і певною властивістю; зв'язка установлює, належить чи не належить предметові судження властивість, мислима в предикаті. Зв'язка виражається такими словами, як "є", "не є" тощо.

Судження як форма мислення є єдине ціле. Кожна з частин судження (суб'єкт, предикат і зв'язка) окремо не може скласти судження і не існує.

Так, судження, виражене безособовими реченнями, як, наприклад, "Вечоріє", "Світає", "Суθενіє", "Дощить" і т. д., які, на думку деяких логіків, є безсуб'єктними, насправді мають і суб'єкт і предикат. Речення "Вечоріє" виражає судження "Вечір (суб'єкт) надходить (предикат)". Речення "Дощить" має судження "Дощ (суб'єкт) іде (предикат)".

Суб'єкт і предикат судження містять знання не однакового характеру. Суб'єкт виражає знання про предмет думки, а предикат – про ознаку, відношення, властивість, що належить або не належить предмету. Суб'єкт містить знання відоме, а предикат – нове, раніше не відоме знання.

Судження може складатися з одного суб'єкта і одного предиката або з кількох суб'єктів і предикатів.

Тому структура суджень неоднакова, вона різна у різних видів суджень.

За складом суб'єкта й предиката судження поділяються на прості та складні

Простим судженням називається судження, яке складається з одного суб'єкта і одного предиката.

Складним судженням називається таке судження, в якому наявні кілька предикатів чи суб'єктів. Складні судження складаються з кількох простих суджень.

2. Роль запитання у судовому пізнанні.

До питань категорії "істинно" і "хибно", якими характеризуються судження, не застосовні. Не можна сказати "Це запитання є істинним" або "Це запитання є хибним". Запитання може бути або правильним, або неправильним. Тому, коли ми маємо справу із запитанням, нас цікавить перш за все те, правильно чи неправильно воно поставлене, оскільки правильна, послідовна і своєчасна постановка запитання є істотною умовою успіху у процесі пізнання.

Значна увага правильній постановці запитань надається в юридичній науці і судовій практиці, особливо під час розслідування та розгляду кримінальних справ і, зокрема, під час планування розслідування, побудови версій, збирання і перевірки доказів, під час допиту свідків, потерпілих і обвинувачуваних, у судовій експертизі та інших слідчих діях.

Так, теорія кримінального процесу і криміналістика виходять із того, що під час допиту свідків, потерпілих і обвинувачуваних, запитання мають бути сформульовані стисло, чітко і виразно, у зрозумілих для допитуваного виразах, на які він міг би дати чітку і недвозначну відповідь. Під час допиту немає нічого шкідливішого, ніж постановка розпливчатих запитань, невиразних або не зовсім ясних тому, кому вони задаються, оскільки на такі запитання, як правило, будуть здобуті відповіді, що мають характер загальних суджень. Не можна ставити громіздких запитань, поєднуючи в одному кілька запитань, що охоплюють різні факти або обставини, оскільки у разі складного запитання допитуваний безперечно опустить у відповіді якусь обставину, котра може мати істотне значення для справи.

Недбале формування запитань, зневага до їх деталізації, непослідовність призводять до того, що чимало доказових фактів, відомих свідку, можуть випасти з поля зору слідчого і суду, оскільки свідок або не згадає про них, або передасть їх із викривленням.

Під час допиту свідка не допускаються навідні запитання, тобто такі, у формулюванні яких є очікувана, бажана відповідь. Наприклад, запитання "Чи не був обвинувачуваний у костюмі чорного кольору?" є неправильним. Запитання ж у такій формі: "Як був одягнутий обвинувачуваний?" – буде правильне, не навідне. Навідні запитання неприпустимі тому, що вони підказують, навіюють свідку відповідь, і свідок у цих випадках говорить не про те, що він сам бачив, знає чи пам'ятає, а повторює те, що йому було підказане навідними запитаннями.

Важливе значення під час допиту свідків має правильна постановка запитань додаткових, уточнюючих, тих, що нагадують, та інших запитань.

3. Класифікація суджень.

Залежно від обраної основи (принципу) поділу судження поділяють на різні види — прості й складні, категоричні й некатегоричні (спеціального терміна для позначення останніх поки що немає).

4. Просте судження, його види і структура.

Прості судження, залежно від того, що вони відображають – властивість чи відношення, поділяються на атрибутивні судження та судження із відношенням.

Атрибутивним судженням називається таке судження, у якому стверджується або заперечується належність предмету визначеної властивості чи ознаки.

Приклади атрибутивних суджень: "Цукор солодкий"; "Норми права мають примусовий характер"; "Суд не утворює нового права" тощо.

Структура атрибутивних суджень, у яких стверджується належність предмету певної властивості, виражається формулою $S \in P$. Заперечується – $S \notin P$.

Судження із (про) відношенням – це судження, що відображає відношення між окремими предметами або їхніми ознаками.

Приклад: "Київ західніше від Харкова"; "Київ більший за Львів".

Судження відношення виражають найрізноманітніші відношення між предметами і явищами: часові, просторові, відношення за якістю, кількістю, формою, тотожності, протилежності тощо. Тому у практиці мислення ми стикаємося із найрізноманітнішими судженнями відношення.

Структура суджень із відношеннями може бути виражена формулою **a R b**. Тут a і b позначають поняття про предмети, а R – відношення між ними. Читається ця формула так: *"Між предметами a і b існують відношення R"*. Якщо відношення існують не між двома, а між трьома предметами, то структуру судження записують так: *"(a, b, c)R"*.

Приклади: "Полтава знаходиться між Києвом і Харковом"; "Микола і Петро – брати обвинувачуваного у справі К."

Судження про відношення, як і будь-яке судження, має суб'єктно-предикативну структуру. Предмети a і b, про які йдеться у судженні, – це суб'єкт судження, а відношення R, що їх пов'язує, – предикат. Отже, предикат є відношення. Але оскільки властивість притаманна окремим предметам,

а відношення мають місце між двома, трьома і більше предметами, то предикати бувають одномісними і багатомісними. Предикат, який відображає властивість, називається одномісним, а ті, що виражають відношення – багатомісними предикатами. Останні можуть бути двомісними – у судженнях, які мають структуру (а, б)R; тримісними, коли судження мають структуру (а, б, с)R.

Особливий клас простих суджень утворюють судження існування.

Судження існування (екзистенціальні) – це такі судження, в яких утверджується чи заперечується сам факт існування або не існування предмета. *Наприклад: "Світ існує", "Безпричинних явищ не буває", "Право окремо від держави не існує".* Суб'єктом цих суджень є те, про що йдеться у судженні: ("матерія", "світ", "право"), предикат виражений словом "існує". Зв'язка чітко не виражена словами ("є", "не є"), але існує. Структура цих суджень може бути виражена формулою: " $S \in P$ ", " $S \text{ не } \in P$ ".

5. Категоричні судження і їх види.

Категоричним судженням є судження, в якому щось стверджується чи заперечується у безумовній формі. *Наприклад: "Петренко – студент", "Купівля-продаж є договір" тощо.*

Категоричне судження є судження атрибутивне, в ньому стверджується чи заперечується належність предмету певної властивості або ознаки. Категоричні судження поділяються на види за якістю та кількістю.

За якістю судження бувають ствердні і заперечні.

Ствердним називається судження, яке відбиває наявність у предмета якоїсь ознаки. *Наприклад: "Норми права мають обов'язковий характер".* Ствердне судження має таку **формулу: $S \in P$.**

Заперечним називається судження, в якому йдеться про відсутність у предмета якоїсь ознаки. *Наприклад: "Студент Іваненко не відмінник»* **$S \text{ не } \in P$.**

У заперечних судженнях заперечення "не" може стояти як перед зв'язкою, так і перед предикатом (P). *"Ця дошка не є чорна",* частка "не" стоїть перед зв'язкою, а в судженні *"Ця дошка є не чорна"* – перед предикатом. **$S \in \text{не } P$.**

Заперечними є також судження, в яких заперечення "не" стоїть безпосередньо перед суб'єктом, тобто судження, що має структуру "**не $S \in P$** ". *"Не підпал є причиною пожежі".*

Ці судження слід відрізняти від ствердних, суб'єктами яких є заперечні поняття.

У правовій науці й судовій практиці такого типу ствердні судження трапляються досить часто. *Наприклад: "Незаконне позбавлення волі є злочин",*

За кількістю судження бувають **одиничні, часткові та загальні.**

Одиничним судженням називається судження, в якому щось стверджується чи заперечується про один предмет. *Наприклад: "Київ – столиця України".* Одиничне судження має формулу **$S \in P$, $S \text{ не } \in P$.**

Частковим судженням називається судження, в якому щось стверджується або заперечується про частину предметів класу.

Наприклад: "Деякі студенти – відмінники". S часткового судження виражається: "деякі", "більшість", "частина", "кілька", "іноді" Деякі S є P. Деякі S не є P.

Часткові судження бувають означені та неозначені.

Означені часткові судження ми висловлюємо у тих випадках, коли наше пізнання якихось предметів завершене і нам відомо, що тільки деякі предмети класу наділені (або не наділені) певною ознакою, а інші предмети даного класу цими ознаками не володіють (або володіють).

Наприклад: "Тільки деякі договори є безплатні", "Деякі злочини здійснюються з необережності". У цих судженнях слово "деякі" має зміст "тільки деякі", а не всі.

Неозначене часткове судження – це таке судження, в якому виражене знання про те, що в крайньому разі деякі предмети даного класу володіють (не володіють) певною ознакою. Чи належить ця ознака останнім предметам класу, ми ще не знаємо, оскільки наше пізнання предметів не завершене. Слово "деякі" тут має зміст "у крайньому разі деякі" або "у всякому випадку деякі, а можливо й усі".

Приклади неозначеного часткового судження: "Деякі співучасники у справі визнали свою вину"; "Частину викрадених злочинцями речей уже знайдено" і т. д.

Загальним судженням називається судження, в якому щось стверджується або заперечується про всі предмети класу. "*Усі громадяни зобов'язані дотримуватися законів*"; "*Ніхто зі свідків не має права відмовлятися від давання показань у суді*". У загальних судженнях перед суб'єктом постає логічна стала, яка виражається такими словами, як "усі", "кожен", "усякий", "будь-який", "ніхто", "ніякий" і т. д. *Але часто слово "всі" не висловлюється, а тільки мається на увазі. Всі S є P. Жодне S не є P.*

1. Загальноствердні	Всі S є P.	–	A.
2. Загальнозаперечні	Жодне S не є P.	–	E.
3. Частковоствердні	Деякі S є P.	–	I.
4. Частковозаперечні	Деякі S не є P.	–	O.

Оскільки кожне судження володіє певною якістю і кількістю одночасно, то в практиці мислення користуються об'єднаною класифікацією суджень за кількістю та якістю. За цією класифікацією існують такі чотири основні види суджень:

1. Загальноствердні судження – це судження за кількістю загальні, а за якістю ствердні. "*Усі студенти складають екзамени*";

2. Загальнозаперечні судження – це судження за кількістю загальні, а за якістю заперечні. *Жоден слон не літає*

3. Частковоствердні судження – це судження за кількістю часткові, а за якістю ствердні. "*Деякі студенти – відмінники*";

4. Частковозаперечні судження – це судження за кількістю часткові, а за якістю заперечні. "*Деякі риби не гинуть без води*

Одиничні судження при використанні їх в умовиводах порівнюються за кількістю до загальних суджень, оскільки в одиничному судженні, як і в загальному, говориться про увесь клас, виражений суб'єктом. Одиничні ствердні судження у

дедуктивних умовиводах розглядаються як судження загальноствердні типу А, а одиничні заперечні судження – як загальнозаперечні судження типу Е.

Із загальних суджень логіка виділяє в окрему групу неозначені судження, тобто такі, які не мають показника кількості (квантора). До них належать такі судження, як "Юристи добре знають закони"; "Пілоти – сміливі люди" і т. д.

Суб'єктом цих суджень є не кожен предмет класу, а клас предметів у цілому. Тому ознака, виражена предикатом, не обов'язково належить кожному предметові класу; предикат характеризує клас у цілому, клас як такий, а не кожен предмет класу окремо. Отже, те, про що йдеться у предикаті судження, не можна приписувати будь-якому предметові класу; той чи інший окремий предмет класу цією ознакою може й не володіти. Наприклад, судження "Юристи добре знають закони" не можна розуміти так, що кожен юрист добре знає закони; судження це характеризує клас юристів у цілому, а не кожного юриста окремо.

У класі загальних суджень розрізняються також судження такі, що виділяють і виключають.

Судження, що виділяє, – це судження з особно визначеним суб'єктом або предикатом. Існує два види тих суджень, що виділяють: із суб'єктом і предикатом.

Судження з виділяючим суб'єктом – це таке судження, в якому йдеться про те, що ознака, виражена предикатом, належить тільки даному предмету, ніякому іншому предмету ця ознака не належить. *"Тільки посадова особа може бути суб'єктом халатності"* стверджується, що властивість "бути суб'єктом халатності" належить тільки і тільки посадовій особі, ніхто інший цією ознакою не володіє. **тільки S є P.**

Судження з виділяючим предикатом, – це судження, в якому йдеться про те, що предмету думки властивий тільки й тільки даний предикат і ніякий інший.

"Кримінальне покарання застосовується тільки за вироком суду"; "Шантаж здійснюється тільки зумисно" **S є тільки P.**

Судження, яке виділяє, дає змогу висловити думку настільки виразно, що інше розуміння її стає неможливим. Виділяючі судження застосовуються у науці взагалі завжди, коли є необхідність чітко, однозначно висловити думку.

Судження, які виключають, – це судження, котрі виражають загальне правило, що має виняток, на які і вказується в судженні.

Виключаючими є такі судження: *"Допит обвинувачуваного не може проводитися у нічний час, окрім випадків, коли справа не терпить зволікання"*; Вказівка в судженні на те, що воно є винятковим, досягається за допомогою таких слів: "окрім", "за винятком", "якщо не брати до уваги".

6. Розподіленість термінів у судженнях

Як наголошувалося раніше, суб'єкт і предикат судження називаються термінами. Кожен термін у судженні розподілений або не розподілений. Знання правил розподіленості термінів у судженнях необхідне при аналізі умовиводів.

1. Якщо термін судження повністю включається до обсягу іншого терміна або повністю виключається з нього, то він **розподілений**. *Всі паралелограми – чотирикутники.*

2. Якщо термін судження частково включається до обсягу іншого терміна або частково виключається з нього, то він **не розподілений**. *Деякі риби не гинуть без води.*

При розподіленості терміна в судженні говориться про всі предмети, про увесь клас. Якщо ж термін у судженні не розподілений, то це означає, що у судженні йдеться не про всі, а лише про деякі предмети класу, виражені цим терміном, про деяку частину цього класу.

Існують такі правила розподіленості термінів у судженнях:

1. а) У загальноствердних судженнях, А в яких обсяг терміна S повністю включається до обсягу P (рис. 14), S – розподілене, а P – не розподілене.

"Усі метали є провідниками електрики" ("Всі S є P"). Оскільки обсяг суб'єкта цього судження (поняття "метал") цілком включається до обсягу предиката (поняття "провідник електрики"), то S тут розподілене, а P – не розподілене. У цьому судженні йдеться про всі метали, але не про всі провідники електрики. Обсяг предиката (P) у таких судженнях (рис. 14) не вичерпується обсягом суб'єкта (S).

б) У тих же загальноствердних судженнях, у яких обсяг суб'єкта є одним і тим же (рис. 15), розподілений не тільки суб'єкт (S), а й предикат (P). До загальноствердних суджень, у яких розподілені S і P, відносяться судження-означення і судження із виділяючим суб'єктом.

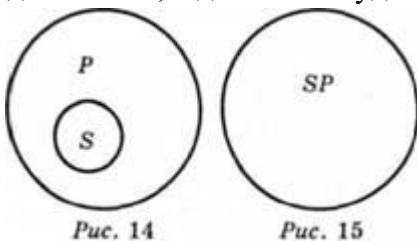

Рис. 14

Рис. 15

Обсяг P може дорівнювати або бути ширшим S. Тому прийнято вважати P невизначеним.

2. У загальнозаперечних судженнях Е суб'єкт і предикат розподілені. *"Жодний із доказів не повинен братися на віру"* ("Жодне S не є P") обсяг суб'єкта (поняття "доказ") повністю виключається із обсягу предиката ("братися на віру"), тому обидва терміни (S і P) тут розподілені (рис. 16).

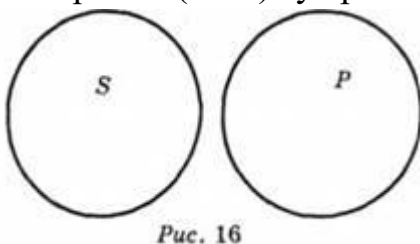
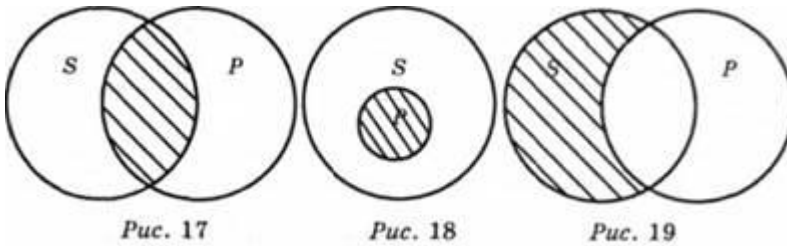

Рис. 16

3. У частковоствердних судженнях І ми маємо два випадки: **а)** У частковоствердних судженнях, у яких обсяг суб'єкта частково включається до обсягу предиката (рис. 17), S і P не розподілені. *"Деякі студенти – відмінники"* ("Деякі S є P"). У цьому судженні і суб'єкт (поняття "студенти"), і предикат (поняття "відмінники") не розподілені, оскільки обсяг одного терміна лише частково включається до обсягу другого.

б) У частковоствердному судженні, в якому обсяг предиката повністю включається до обсягу суб'єкта (рис. 18), S – розподілене, а P – не розподілене. *"Деякі злочини є посадовими"* ("Деякі S є P") обсяг предиката ("посадові злочини")

повністю включається до обсягу суб'єкта ("злочини"), тому P тут розподілене, а S – не розподілене.

4. У частковозаперечних судженнях O суб'єкт не розподілений, предикат розподілений, або в цих судженнях обсяг S частково виключається із обсягу P (рис. 19). *"Деякі студенти не є відмінниками"* ("Деякі S не є P ") суб'єкт ("студенти") не розподілений, оскільки його обсяг частково виключається із обсягу предиката ("відмінники"), а предикат розподілений.

7. Логічні змінні та логічні постійні.

У формулах, за допомогою яких виражають структуру суджень, одні знаки є постійними, а другі – змінними. Щоб з'ясувати, що таке ті й інші, розглянемо ряд прикладів. *Деякі студенти є відмінниками. Деякі письменники є лауреатами. Деякі угоди є односторонніми.*

Якщо виразити структуру кожного з цих суджень у вигляді формули, то вона буде для них однаковою: "Деякі S є P ". Знаки S і P у цій формулі є змінними, вони замінюють слова, що виражають різноманітні за конкретним змістом поняття. У першому судженні S – це поняття "студент", у другому – "письменник", у третьому – "угода". Знак P замінює у першому судженні поняття "відмінник", у другому – "лауреат", у третьому – "одностороння". Слова ж "деякі" і "в" у цих судженнях, що виражають одні й ті ж логічні зв'язки, є постійними.

Логічні змінні ми позначили знаками (символами) S та P , а логічні постійні – "всі", "деякі", "є" тощо. Але символами можна позначати не тільки логічні змінні, а й логічні постійні. Використання символів дає змогу не тільки коротше записувати структуру суджень, а й усувати багатозначність слів, за допомогою яких виражаються логічні постійні.

Так, слово "є", за допомогою якого виражається зв'язок між S і P у судженнях, котрі мають структуру " S є P ", багатозначне, воно має різноманітний логічний зміст. Наприклад, у судженні "Договір є угода" слово "є" виражає відношення включення S у P (включення класу договорів до класу угод). У судженні "Іванов визнаний винним" воно виражає відношення елемента класу до всіх класів.

Щоб усунути цю багатозначність слова "є", користуються знаками (символами). Відношення рівнозначності між S і P позначають знаком "=" або "~" а відношення елемента класу до класів – знаком \in .

7. Судження і пропозиційна функція

Від судження слід відрізнити мовний вислів, що дістав назву "пропозиційна функція або функція висловлювання".

Пропозиційною функцією називається такий граматичний вислів, який має форму стверджувального судження, в котрому відоме тільки те, що стверджується про предмет думки, сам же предмет думки залишається невідомим (неозначеним).

Суддя – юрист. Слідчий – юрист. Адвокат – юрист.

Предикат у цих суджень один і той же – "юрист", а суб'єкт – різний: "суддя", "слідчий", "адвокат". Якщо замінити суб'єкт цих суджень знаком x , то дістанемо вираз: x – юрист.

Таке мовне висловлювання називається пропозиційною функцією, або функцією висловлювання. " x – людина", " x – норма права", " $x > y$ " тощо.

Пропозиційна функція не є судженням, вона не істинна й не хибна, її не можна ні спростувати, ні довести. Функція висловлювання стає судженням лише тоді, коли на місце невідомого предмета (змінної x) стає якийсь конкретний предмет. якщо ми візьмемо функцію висловлювання ix – норма права" і підставимо під x щось конкретне, визначене, то матимемо судження, яке буде або істинним, або хибним: "Стаття 144 КК України – норма права" – судження, до того ж істинне, а "Вирок народного суду в справі Петренка – норма права" – судження, але хибне.

Пропозиційні функції у вигляді формул записують так: $P(x)$, $P(x, y)$, $P(x, y, z)$ і т. д., де x, y, z – предметні змінні (аргументи), а P – предикат, який виражає конкретну властивість або відношення.

8. Поділ суджень за модальністю

Під час поділу суджень за модальністю слід розрізнити два плани: план буття (об'єктивна модальність) і план обґрунтування думки (логічна модальність).

За об'єктивною модальністю, тобто залежно від того, якого характеру зв'язок (можливий, дійсний чи необхідний) відображає судження, розрізняють судження можливості, дійсності та необхідності.

Судження можливості – це судження, яке відображає реально існуючу, але ще не реалізовану можливість. "*Можливе убивство із мисливської рушниці*" тощо.

Судження дійсності – це таке судження, котре відображає щось як уже існуюче в дійсності. Наприклад: "*Петров засуджений за ст. 206 КК України*".

Судження дійсності – це судження про факт, про те, що є, а судження можливості – це судження про те, що може бути, що лише можливе як таке. Тому, наприклад, під час проведення слідчого експерименту, за допомогою якого встановлюється можливість або неможливість того чи іншого явища або факту, висловлюється судження можливості ("*М., перебуваючи у своїй кімнаті, міг бачити*

людину, яка вилазила із вікна кімнати С"), але не судження дійсності ("М., перебуваючи у своїй кімнаті, бачив людину, котра вилазила із вікна кімнати С").

Судження необхідності – це судження, яке відображає неминучість існування якогось предмета або зв'язку між предметами і явищами. *Наприклад: "Суспільне буття визначає суспільну свідомість";*

За логічною модальністю судження поділяються на проблематичні (імовірні) та достовірні.

Проблематичним (імовірним) судженням називають таке судження, в котрому якась ознака стверджується або заперечується щодо предмета думки лише здогадно. *"Тут, імовірно, був підпал".* формулу: "**S, імовірно, є P**"; "**S, імовірно, не є P**".

У судовій практиці імовірні судження формуються звичайно на початку розслідування справи, коли зібраних матеріалів ще недостатньо, щоб висловити те чи інше достовірне судження, "Злочинців, імовірно, було троє" тощо.

Достовірним судженням називається таке судження, щодо котрого з певною визначеністю відомо, що ознака, про яку йдеться в судженні, дійсно належить або не належить предмету думки.

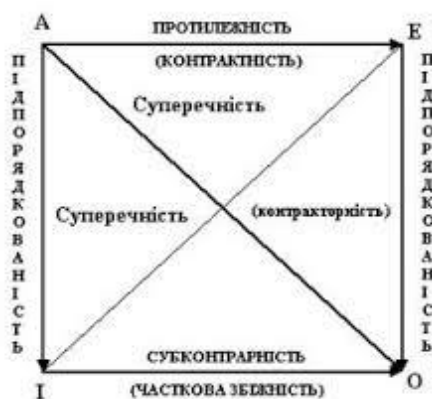
Поділ суджень на імовірні і достовірні має винятково важливе значення для юридичної практики. Зумовлено це тим, що основою кінцевого висновку у справі можуть бути тільки судження достовірні і в жодному разі неімовірні.

9. Відношення між судженнями.

Види відношень.

Між судженнями А, Е, І, О існують такі відношення": 1) відношення протилежності (контрарності), 2) відношення підконтрарності, 3) відношення суперечності та 4) відношення підпорядкування.

Відношення між судженнями А, Е, І, О прийнято відображати в логіці у вигляді "логічного квадрата" (рис. 20).

1. Відношення протилежності (протилежні) мають місце між судженнями А і Е (загальноствердним і загальнозаперечним). Суть цього відношення полягає в тому, що протилежні судження не можуть бути обидва одночасно істинними, але обидва

можуть бути одночасно хибними. Тому якщо одне із противних суджень істинне, то друге безперечно хибне, але із хибності одного противного судження не можна робити висновок про істинність другого.

Наприклад, якщо істинне *"Будь-яка держава є класовою" (А)*, то хибне протилежне йому судження *"Жодна держава не є класовою" (Е)*. Якщо ж судження *"Всі метали тонуть у йоді" (А)* хибне, то це не означає, що істинне протилежне судження *"Жоден із металів не потонає у воді" (Е)*. Противне судження може бути як істинним, так і хибним.

2. Відношення суперечності (заперечення) існує між судженнями А і О (загальноствердним і частковоствердним) і між судженнями Е та І (загальнозаперечним і частковоствердним). У відношенні заперечення перебувають також судження одинично-заперечні ("Це S не є P") і одинично-ствердні ("Це S є P").

Особливість відношення заперечення полягає в тім, що з двох заперечних суджень одне обов'язково істинне, а друге – хибне. Обидва заперечні судження не можуть бути істинними і не можуть бути хибними одночасно.

Наприклад, якщо судження *"Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним" (А)* істинне, то заперечне йому судження *"Деякі злочини не є суспільно небезпечними" (О)* безперечно хибне. А якщо істинне судження *"Деякі студенти не відмінники" (О)*, то судження А – *"Усі студенти відмінники"* обов'язково хибне.

3. Відношення підпорядкування існує між судженням А та І (загальноствердним та частковоствердним). Судження А є підпорядковуючим стосовно судження І, а судження І – підпорядкованим. Так само судження Е – підпорядковуюче, а судження О – підпорядковане.

Сутність відношення підпорядкування:

а) Із істинності підпорядковуючого судження впливає істинність підпорядкованого йому судження, але з істинності підпорядкованого судження не впливає істинність підпорядковуючого судження, воно може бути як істинним, так і хибним. якщо судження *"Усі свідки у справі Іваненка дали правдиві свідчення" (А)* істинне, то це означає, що і підпорядковане йому судження *"Деякі свідки у справі Іваненка дали правдиві свідчення" (І)* істинне.

Але якщо істинним є судження *"Деякі свідки у справі Іваненка дали правдиві свідчення" (І)*, то це ще не означає, що істинне підпорядковуюче судження *"Усі свідки у справі Петренка дали правдиві свідчення" (А)*.

б) Із хибності підпорядковуючого судження не впливає з необхідністю хибність підпорядкованого: воно може бути як хибним, так і істинним. Але з хибності підпорядкованого судження необхідно впливає хибність відповідного підпорядковуючого судження. Наприклад, якщо судження *"Будь-який договір відплатний" (А)* є хибне, то це не означає, що і судження *"Деякі договори відплатні" (І)* безперечно хибне. У даному випадку воно істинне. Але якщо підпорядковане

суджений "Деякі злочини не є суспільно небезпечними" хибне, то і підпорядковуюче судження "Жоден злочин не є суспільно небезпечним" (E) обов'язково хибне.

4. Відношення підпротивності існує між судженнями I та O. Це відношення характеризується такими особливостями:

а) Підпротивні судження не можуть бути одночасно хибними: якщо одне з них хибне, то друге обов'язково істинне.

б) Обидва підпротивні судження можуть бути істинними одночасно. Наприклад, хибність судження "Деякі метали не проводять електрику" (O) означає істинність судження "Деякі метали проводять електрику". У той же час і судження I, і судження O можуть бути одночасно істинними. Наприклад: "Деякі метали потопають у воді" (I) та "Деякі метали не потопають у воді" (O).

Окрім розглянутих видів відношень між судженнями існують такі самі відношення еквівалентності (рівнозначності).

Відношенням еквівалентності називають таке відношення між судженнями, коли при істинності одного судження друге також істинне і при хибності одного із суджень друге також хибне.

\bar{A} – еквівалентне судженню O.
 \bar{I} – еквівалентне судженню E.
 \bar{E} – еквівалентне судженню I.
 \bar{O} – еквівалентне судженню A.

Вираз "не A – еквівалентне судженню O" читається так: "Заперечення судження A еквівалентне судженню O". Наприклад, якщо ми висловимо два судження: 1) "Імовірно, що всі свідки говорять неправду" (A), та 2) "Деякі свідки не говорять неправду" (O), то ці судження будуть еквівалентними.

12. Складні судження.

Умовні, єднальні (кон'юнктивні) та розподільні (диз'юнктивні) судження.

Складним судженням називається таке судження, яке складається з кількох простих суджень. Так, судження "Крадіжка є злочин" є простим, у ньому наявний один суб'єкт ("крадіжка") і один предикат ("злочин"). Судження ж "Присуд має бути законним і обґрунтованим" – це судження утворене із двох простих: "Присуд має бути законним" і "Присуд має бути обґрунтованим".

Складні судження утворюються із простих за допомогою логічних сполучників: "Якщо... то", "і", "або" та їм рівнозначних.

До складних суджень належать умовні, єднальні і розподільні судження. Більшість норм права виражається у формі складних суджень.

Умовним (імплікативним) судженням називається складне судження, утворене з двох простих суджень, що перебувають у відношенні підстави і наслідку, пов'язаних

за допомогою логічного сполучника **"якщо... то"**. *"Якщо тіло нагріти, то воно розшириться"*.

Умовне судження складається із підстави й наслідку. Та частина умовного судження, котра виражає умови існування (неіснування) якогось явища, називається **підставою**, а частина умовного судження, яка виражає те, що обумовлюється даною умовою, називається **наслідком** умовного судження. Наприклад, у судженні *"Якщо тіло нагріти, то воно розшириться"* підставою є *"якщо тіло нагріти"*, а наслідком – *"то воно розшириться"*.

Якщо підставу умовного судження позначити літерою А, а наслідок – літерою В, то структура цього судження буде виражена формулою: **Якщо А, то В.**

Логічний сполучник **"якщо... то"** називається у математичній логіці **імплікацією**, а Сполучник "якщо... то" позначають знаком **"->"**. формулою **A->B**. Читається вона: *"А імплікує В"*, або *"Якщо А, то В"*.

Може і без сполучника якщо... то *"Хто не працює, той не їсть"*, *"Поспішиши – людей насмішиши"* тощо.

У юридичному законодавстві чимало умовних суджень виражені не сполучником "якщо... то", а словами "у випадку", "коли" і т. д. Частина "то" логічного сполучника "якщо... то" часто випущена.

Умовне судження, як і будь-яке судження, може бути істинним, або хибним.

Умовне судження є істинним, якщо воно правильно відображає умовну залежність одного явища від другого.

Якщо ж між явищами і дійсністю немає тієї умовної залежності, про яку йдеться в умовному судженні, то таке умовне судження є хибним, воно викривляє дійсність. Так, судження *"Якщо тіло нагріти, то воно розшириться"* є істинним, оскільки умовна залежність між явищами (нагріванням тіла та властивістю тіла розширюватися), про яку йдеться у даному судженні, дійсно існує. А судження *"Якщо тіло нагріти, то його обсяг зменшиться"* хибне.

Умовне судження є істинним або хибним, як у тому випадку, коли в ньому йдеться про явища, існуючі в дійсності, так і в тому випадку, коли в ньому йдеться про явища, існування яких можливе в майбутньому.

У математичній логіці істинність і хибність імплікації **A->B** визначається істинністю або хибністю простих суджень, що складають імплікативне судження: підстави і наслідки (А і В). Імплікативне судження хибне тільки тоді, коли підстава (А) істинна, а наслідок (В) – хибний. В усіх останніх випадках, а саме: коли підстава істинна і наслідок істинний; підстава хибна, а наслідок істинний; підстава хибна і наслідок хибний – імплікація **A->B** істинна

Таблиця істинності імплікативних суджень має такий вигляд:

А	В	A->B
і	і	і
і	X	X

X	i	I
X	X	i

Умовні судження бувають **виділяючі та невиділяючі**. Нами розглянуто умовні невиділяючі судження. З'ясуємо тепер, що такс умовні виділяючі судження, або, як їх називають, судження еквівалентності.

Виділяючим умовним судженням (судженням еквівалентності) називається таке умовне судження, обидві частини якого можуть бути як підставою, так і наслідком. *"Якщо частини предмета є частинами одного й того ж предмета, то рельєф окремих частин збігається"*. Якщо наслідок цього судження зробити підставою, а підставу – наслідком, то судження лишається істинним: *"Якщо рельєф окремих частин збігається, то ці частини є частинами одного й того ж предмета"*. Зміст судження не змінився.

Таким чином, умовне судження буде виділяючим, якщо при перетворенні судження "Якщо А, то В" у судження "Якщо В, то А" воно залишається істинним.

Структуру виділяючого умовного судження можна записати так: **A~B**.

Виділяюче умовне судження істинне тільки у двох випадках, а саме: коли підстава і наслідок істинні і коли підстава й наслідок хибні. У двох останніх випадках, коли підстава істинна, а наслідок хибний і коли підстава хибна, а наслідок істинний, виділяюче умовне судження хибне.

A	B	A~B
i	i	i
i	X	X
X	I	X
X	X	i

Єднальним (кон'юнктивним) судженням називається судження, суб'єкту якого належать усі перелічені предикати.

Єднальні судження утворюються із простих за допомогою **сполучника "і"**. Позначається цей сполучник знаком \wedge . *"Ухвала суду має бути законною і обґрунтованою"*,

Структуру у вигляді формули **S є P, і P2 і P3**, або $A \wedge B$.

Єднальне (кон'юнктивне) судження виражає знання про те, що предмету думки належить не якась одна, а група ознак, перелічених предикатами, до того ж названі ознаки належать предмету думки одночасно.

Кон'юнктивне судження, як судження складне, є істинним лише у тому випадку, коли істинні всі судження, що його складають, і хибне тоді, коли є хибним бодай одне із похідних суджень.

A	B	$A \wedge B$
i	i	i
i	x	x
x	i	x
x	x	x

У юридичному законодавстві і правовій науці кон'юнктивні судження досить часто виражаються не тільки сполучником "і", а й іншими сполучниками і сполучними словами, такими як "але", "а", "а також", через кому тощо.

Розподільними (диз'юнктивними) судженнями називаються судження, утворені із простих, за допомогою поєднання їх логічним сполучником **"або"**.

Розрізняють два види розподільних суджень: *розподільно-виключаючі* (судження строгої диз'юнкції) та *єднально-розподільні* (судження слабкої диз'юнкції).

Розподільно-виключаючим називається таке судження, в якому ознаки, виражені предикатами, виключають один одного. Ці судження виражаються сполучником "або". Позначають цей сполучник знаком \vee . Наприклад: *"Попереднє розслідування закінчується або припиненням справи, або відданням звинувачуваного під суд"*.

Структура розподільно-виключаючого судження може бути записана так: $S \in P_1, \text{ або } P_2, \dots \text{ або } P_n, \text{ або } A \vee B$.

Розподільно-виключаючі судження виражають знання про те, що предмету думки може належати тільки якась із ознак, виражена предикатами, і не можуть належати усі можливі ознаки одночасно.

Розподільно-виключаючі судження будуть істинними тільки тоді, коли одне із суджень, що до нього входить, буде істинне, а решта – хибними. Якщо ж усі вихідні судження істинні або всі хибні, то й розподільно-виключаюче судження хибне.

A	B	$A \vee B$
i	i	x
i	x	i
x	i	i
x	x	x

Тут A і B – вихідні судження, а $A \vee B$ – складне розподільно-виключаюче судження.

Єднально розподільним судженням називається таке розподільне судження, в якому суб'єкту може належати не тільки один, а й усі перелічені предикати. Ці судження виражаються сполучником **"або"**. Позначають цей сполучник знаком \vee . Наприклад: *"Переховування може виражатися у прихованні злочину, а також засобів та знарядь скоєння злочину, або слідів злочину або предметів, здобутих злочинним шляхом"*. Всі P можуть належати.

Сполучник "або" і розділяє ознаки предмета, відділяє їх один від одного і допускає можливість поєднання ознак, їх суміщення.

Формула єднально-розподільного суд. : $S \in P1, \text{ або } P2, \dots \text{ або } Pn, \text{ або } A \vee B$.

Єднально-розподільне судження буде істинним, коли хоча б одне із простих суджень, які його утворюють, є істинним, а хибним тоді, як усі прості судження, котрі його утворюють, хибні.

<i>A</i>	<i>B</i>	$A \vee B$
<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>

Із цієї таблиці видно, що єднально-розподільне судження " $A \vee B$ " істинне у перших трьох випадках, а саме: 1) коли *A* і *B* істинні; 2) коли *A* істинне, а *B* хибне; 3) коли *A* хибне, а *B* істинне, і є хибним тільки тоді, коли обидва судження, що його утворюють (*A*, *B*), хибні.

Слід мати на увазі, що граматично єднально-розподільні судження у юридичному законодавстві і правовій науці виражаються не тільки сполучником "або", а й іншими сполучниками і словами – "оскільки", "також", "так", а також за допомогою коми.

ЛЕКЦІЯ № 6. ОСНОВНІ ЗАКОНИ ЛОГІКИ

1. *Загальна характеристика основних законів логіки.*
2. *Закон тотожності.*
3. *Закон суперечності.*
4. *Закон виключення третього.*
5. *Закон достатньої підстави.*
6. *Значення законів логіки для судового дослідження.*

1. Загальна характеристика основних законів логіки.

Мислення людини відбувається не хаотично, а підлягає певним логічним законам.

Під законом логіки розуміють внутрішній, необхідний, суттєвий зв'язок між думками.

Основними законами формальної логіки є закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього і закон достатньої підстави.

Формально-логічні закони – це закони правильної побудови і зв'язку думки. Закони логіки виражають такі суттєві, загальні, неодмінні властивості мислення, як визначеність, несуперечність, послідовність і обґрунтованість.

Закони логіки, будучи специфічними законами мислення, нерозривно пов'язані із законами об'єктивного світу, погоджуються з ними.

Закони логіки об'єктивні, вони не створені людським розумом, не продиктовані мисленню самим мисленням, як стверджує ідеалізм, а є відображенням закономірності об'єктивного світу.

Виражаючи основні властивості мислення, закони логіки мають свою основу, своє джерело в об'єктивних речах. Кожний логічний закон відображає певну сторону дійсності, її властивості і відношення, має свій аналог і подібність у природі. Так, закон тотожності є відображенням якісної визначеності речей і явищ, а закон достатнього обґрунтування відображає причинно-наслідковий зв'язок між предметами і явищами світу.

Закони логіки існують і діють незалежно від волі і бажання людей. Мислення людини стихійно підлягає законам логіки. Кожна людина незалежно від того, чи знає вона про існування законів логіки чи ні, мислить відповідно до законів логіки.

Виникнення законів логіки матеріалістична логіка пов'язує з людською практикою. У процесі праці мислення людини, неодноразово зіткнувшись із одними й тими ж властивостями речей, що повторюються, відображаючи їх, саме набувало подібних властивостей.

Формально-логічні закони мають загальнолюдський характер. Вони єдині для всіх людей, незалежно від їхньої класової чи національної належності. Всі люди мислять за одним і тим же законом логіки.

Якби логічний апарат (у тому числі і закони логіки) у різних класів і національностей був різним, то взаєморозуміння людей взагалі було б неможливим, тоді неможливими були б виробництво, саме життя суспільства.

Закони логіки є знаряддям пізнання дійсності, необхідною умовою точного, адекватного відображення мисленням зовнішнього світу. Щоб мислення приводило нас до істини, воно має відповідати вимогам формально-логічних законів – закону тотожності, суперечності, виключеного третього та достатньої підстави.

Порушення вимог законів логіки призводить до того, що мислення стає неправильним, нелогічним. У практиці мислення трапляються двоякого роду логічні помилки, пов'язані з порушенням вимог законів логіки: софізми та паралогізми.

Софізм – це логічна помилка, допущена розмірковуючим навмисне. До софізмів вдаються ті, хто намагається ввести в оману, надати вигляд істинного за допомогою логічного виправдання. Найчастіше софістичні умовиводи будуються за допомогою порушення вимог закону тотожності.

Паралогізм – це логічна помилка, допущена не навмисне, звичайно через незнання логічних правил.

2. Закон тотожності.

Закон тотожності формулюється так: будь-яка думка про предмет у процесі даного міркування тотожна сама собі, скільки б разів вона не повторялась. (Думка залишається незмінна в ході одного і того ж міркування).

Думка тотожна сама собі тоді, коли вона стосується одного й того ж предмета і її зміст залишається одним і тим же, скільки разів вона висловлюється. Якщо ж зміст думки змінюється або вона відноситься до іншого предмета, то така думка не може вважатися тією ж самою, тотожною самій собі, це буде уже інша думка.

Закон тотожності у вигляді формули записується так: $A \in A$, або $A = A$.

У математичній логіці закон тотожності записується такими формулами, що є аналогом змістовного закону тотожності, котрий вивчається загальною формальною логікою:

1. $A \rightarrow A$. Читається: "Із A випливає A ", або " A імплікує A ".
2. $A \equiv A$. Читається: " A еквівалентне A ", або " A рівнозначне A ".
3. $\forall x(A(x) \rightarrow A(x))$. Читається: "Для будь-якого предмета x розглядуваної області предметів правильне, що якщо x має властивість A , то x має властивість A ".
4. $\forall x(A(x) \equiv A(x))$. Читається: "Для будь-якого предмета розглядуваної області те, що x має властивість A , рівнозначне тому, що x має властивість A ".

Об'єктивною основою закону тотожності, його джерелом є якісна визначеність предметів і явищ зовнішнього світу. Кожна річ, зазнаючи змін до певного часу, лишається саме тією річчю, а не іншою, має якісну визначеність, яка робить річ тим,

чим вона є, і відрізняє її від усіх інших речей. Ця загальна властивість усіх предметів і явищ об'єктивної дійсності, зафіксована багатовіковою практикою, закріпилась у мисленні у вигляді закону тотожності. У відповідності до того, як кожна річ володіє якісною визначеністю, і кожна думка, яка відображає ту чи іншу річ, теж має бути визначеною.

Зміст закону тотожності полягає в таких його вимогах:

1. У процесі міркування про якийсь предмет необхідно мислити саме цей предмет і не можна підміняти його іншим предметом думки.

Так, якщо ми обговорюємо Петренка, якийсь його вчинок, то ми маємо обговорювати Петренка, а не когось іншого, і саме цей його вчинок, а не якийсь інший. Закон тотожності вимагає, щоб у процесі міркування було виділено предмет міркування і цей предмет не підмінявся якимсь іншим предметом думки даної предметної області.

Предметна область – це коло предметів, у складі якого перебуває виділений нами предмет; область предметів, у рамках якої визнаються дані, що мають смисл, закони і правила логіки.

Закон тотожності не забороняє переходити від одного предмета думки до другого, від одного обговорення питання – до другого питання, він тільки забороняє підміняти один предмет думки другим предметом, одне питання другим питанням. Якщо ми розпочали розмірковувати про що-небудь, ми повинні протягом усього розмірковування мати на увазі саме цей предмет думки, а не якийсь інший.

2. У процесі міркування, у суперечці або дискусії поняття мають уживатися в одному й тому ж значенні. Думка тотожна сама собі, якщо вона однозначна.

Закон тотожності не допускає вживання поняття всередині якогось міркування у різному значенні. Поняття, якими ми користуємося, мають уживатися протягом усього розмірковування, скільки б вони не траплялися в одному й тому ж значенні, зберігати незмінно свій обсяг і свій зміст. Якщо ж поняття й терміни вживаються у процесі міркування неоднозначно, то мислення стає невизначеним, процес мислення у таких випадках не досягає мети. "...Справді, – писав Аристотель, – мати не одне значення – означає не мати жодного значення, якщо ж у слова немає (визначених) значень, тоді втрачена усіляка можливість розмірковувати один з одним, а насправді і з самим собою".

Порушення вимог закону тотожності призводить до того, що мислення стає невизначеним, неточним, двозначним, плутаним. Таке мислення не може вести до істини, не здатне правильно відобразити дійсність.

Найчастіше трапляються помилки при порушенні закону тотожності: підміна або сплутування понять.

Сплутування понять у логічному відношенні є ототожнювання відмінного. Ця помилка має місце тоді, коли різні за змістом поняття приймаються за тотожні.

Суб'єктивно сплутування понять відбувається часто через неточне знання змісту вживаних понять, коли розмірковуючому здається, що між поняттями, уживаними ним, немає ніякої різниці, що вони належать до одного й того ж предмета, мають один і той же зміст і відрізняються один від одного тільки мовним висловом; але насправді вони різні. Сплутування понять може мати місце і в тому випадку, коли в науці відсутні точно вироблені визначення тих чи інших понять. Сплутуванню понять сприяє також наявність у природній мові омонімів, слів, що виражають не одне, а кілька понять. Штучні мови у цьому відношенні мають перевагу, оскільки для кожного знака в них установлюється чітка однозначність.

Виходячи з цього, можна висловити вимоги закону тотожності такою формулою: *не можна ототожнювати різні думки і не можна тотожні думки розглядати як нетотожні, відмінні. Як нелогічне ототожнювання відмінного, так нелогічне і розрізнення тотожного.*

3. Закон суперечності.

Закон суперечності твердить: два протилежні висловлювання не є одночасно істинними; у крайньому разі одне з них неодмінно хибне. Наприклад, не можуть бути одночасно істинними судження: "Петренко є співучасником даного злочину", "Петренко не є співучасником даного злочину". Одне з цих суджень обов'язково хибне.

Питання про те, яке з двох протилежних суджень є хибним, закон суперечності не розв'язує. Це встановлює конкретна наука і практика. Закон суперечності говорить лише про те, що із двох суджень, із яких одне заперечує те, що стверджує в другому, одне неодмінно хибне. Яким буде друге судження, істинним чи хибним, закон суперечності також не розв'язує. Воно може бути як істинним так і хибним. Так, із двох суджень: "Усі обвинувачувані мають право на захист", "Деякі обвинувачувані не мають права на захист" – друге судження хибне, а перше істинне. А якщо візьмемо такі два судження, як "Іваненко під час здійснення злочину перебував на місці здійснення злочину", "Іваненко під час здійснення злочину був на роботі" – то хибним може бути не тільки одне з них, а й обидва, а істинним буде третє судження, наприклад: "Іваненко під час здійснення злочину був у Петренка".

Отже, істинність одного із протилежних суджень зобов'язує нас визначити друге судження хибним, оскільки вони не можуть бути одночасно істинними. Але встановлення хибності одного з протилежних суджень не в усіх випадках призводить до визнання істинним другого. Пояснюється це різним характером суперечних суджень.

Закон суперечності поширюється на всі протилежні судження: і на супротивні (контрарні), і на суперечні (контрадикторні). Коли ми маємо справу з суперечними судженнями, то, з'ясувавши хибність одного з них, маємо визначити істинність другого. У тих же випадках, коли судження є супротивним, то хибність одного

судження згідно із законом суперечності не є обґрунтуванням для визначення істинним другого, котре теж може бути хибним.

Закон суперечності, як і будь-який формально-логічний закон, застосовний тільки до таких суджень, у котрих ідеться про один і той же предмет, в один і той же час і в тому ж самому відношенні. Якщо ж у судженнях ідеться про різні предмети або про різні ознаки одного й того ж предмета, то такі судження не є суперечними і, отже, до них закон суперечності незастосовний.

Так, не є суперечним судження: "Пальто, викрадене у потерпілого, було коричневим" і "Пальто, знайдене у обвинуваченого, не було коричневим", якщо предметом думки цих суджень є різні пальта.

Закон суперечності не діє, якщо в судженнях ідеться про один і той же предмет, але предмет взято у різний час. Так, судження "Петренко є осудний" і "Петренко є неосудний" можуть бути обидва істинними, якщо у першому з них мається на увазі один час (наприклад, до здійснення злочину), а у другому – інший час (під час здійснення злочину або після нього).

Незастосовний закон суперечності також у тих випадках, коли в судженнях предмет думки береться у різних відношеннях. Наприклад, судження: "Петренко є здібний" та "Петренко не є здібним" можуть бути одночасно істинними, якщо у першому судженні йдеться про здібності Петренка до гуманітарних наук, в у другому – про здібності до математичних наук.

Закон суперечності, як і закон тотожності, відображає якісну визначеність предметів, той простий факт, що коли предмет володіє якоюсь ознакою, то не може в той же час не володіти нею. В об'єктивній дійсності не буває так, щоб одне й те ж одночасно було і не було притаманне якомусь предмету. Тому, якщо правильне визначення тієї чи іншої ознаки, то не може бути правильним у той же час його заперечення, і навпаки, якщо правильне заперечення даної ознаки, то не може бути одночасно правильним і його визнання.

Розглянемо формулу закону суперечності (A не є не- A), котра означає, що не можуть бути одночасно істинними судження A і його заперечення не- A , наприклад, "Ця записка написана обвинувачуваним" (A) і "Ця записка написана не обвинувачуваним" (не- A).

За допомогою символів математичної логіки закон суперечності виражається так: $A \wedge \bar{A}$, де A означає всяке судження, \bar{A} — судження, що заперечує судження A , а велика лінія над усім виразом означає, що судження A і його заперечення (\bar{A}) несумісні, не можуть бути одночасно істинними.

У цілому ж формула читається так: "Не можуть бути одночасно істинними A і його заперечення — \bar{A} ".

Дотримання вимог закону суперечності є необхідною умовою пізнання суперечностей, існуючих у дійсності, оскільки тільки несуперечливе мислення може правильно відобразити об'єктивні суперечності. Формально-логічних суперечностей не

повинно бути в жодному міркуванні, в жодній науковій системі. Вони неприпустимі також у висновках суду та слідства.

Заголовок матеріалу: «Двадцять років ні люди, ні влада не можуть помирити сусідів, які сваряться через межу й відрізаний коров'ячий хвіст» (ВЧ. – 24.09.2003). У четвертому абзаці тексту читаємо: «Коров'ячий хвіст назавжди посварив між собою сусідів. – а вже у наступній фразі автор сам суперечить собі. – А нині весь куток дружно згадує стару пригоду. У житті, як на довгій ниві, всякого буває. – та під кінець абзацу заперечує і цю думку. –

То чому ж коров'ячий хвіст усе ще заважає порозумітися сусідам?»

Так читачеві і не зрозуміло, сусіди перебувають у стані сварки чи ні.

Редактор повинен ретельно проаналізувати текст в цілому для того, щоб виділити суперечливі пари висловлювань і сформулювати суперечливі судження. Вимагаючи від автора несуперечливих суджень, він у своїх рекомендаціях повинен суворо дотримуватися цього закону, пам'ятаючи, що будь-який аналіз не допускає логічних суперечностей.

4. Закон виключення третього.

Закон виключеного третього формується так: *із двох суперечних суджень про один і той же предмет, в один і той же час і в одному й тому ж відношенні одне неодмінно істинне, друге хибне, третього бути не може.*

Наприклад, із двох суджень "Обвинувачуваний у момент здійснення злочину був осудним" та "Обвинувачуваний у момент здійснення злочину не був осудним" – одне неодмінно істинне, а друге хибне. Якщо буде встановлено, що істинним є перше судження, то друге буде обов'язково хибним, а якщо істинним визнане друге судження, то перше буде неодмінно хибним.

У вигляді формули закон виключеного третього записується так: A або не- A . У математичній логіці цей закон має формулу $A \vee \bar{A}$.

Зміст закону виключеного третього полягає в тому, що він забороняє визнавати одночасно хибним або одночасно істинним два суперечні судження.

Із закону виключеного третього випливає така вимога: у процесі міркування не можна вважати одночасно хибними два суперечні судження і визнавати істинним якесь третє судження.

Згідно з законом виключеного третього, із хибності одного суперечного судження неодмінно випливає істинність другого і тому не може бути істинним якесь третє судження, окрім двох суперечних суджень. *Істинним за законом виключеного третього може бути тільки одне з двох суперечних суджень: або A , або не- A , третього не дано (tertium non datur); третє судження об'єктивно не існує, воно виключене (чому цей закон і називається законом виключеного третього).*

Закон виключеного третього не вказує, яка з двох суперечних думок істинна, це устанавлюється конкретним дослідженням, він тільки стверджує, що дві суперечні думки не можуть бути одночасно хибними, одна з них має бути обов'язково істинною.

Закон виключеного третього зумовлений властивостями самих речей, він відображає той простий факт, що предмет не може мати даної властивості, або її не має. Предмету не можуть одночасно належати суперечливі ознаки: наявність однієї припускає відсутність другої, і навпаки. Так, обвинувачуваний *М. або "винен", або "невинен" і не може бути, щоб він був "винен" і "невинен" одночасно.*

Закон виключеного третього має схожість на закон суперечності. Він, як і закон суперечності, забезпечує несуперечливість і послідовність мислення. При порушенні вимоги закону виключеного третього мислення стає, як і при порушенні вимог закону суперечності, суперечним і непослідовним. *Але якщо закон суперечності свідчить про те, що два суперечних судження не можуть бути одночасно істинними, у крайньому разі одне з них хибне, то закон виключеного третього свідчить про те, що два суперечні судження не можуть бути одночасно хибними, одне з них безперечно істинне.*

Сфера дії закону виключеного третього вужча за сферу дії закону суперечності. Закони суперечності поширюються на всі суперечливі судження: на супротивні (контрарні) і суперечні (контрадикторні). Закон виключеного третього застосовний тільки до суперечливих суджень, а до суджень супротивних він не застосовується.

Закон виключеного третього вимагає бути послідовним у мисленні, забороняє лавірувати, ухилятися від вибору одного з двох суперечливих рішень і шукати середнє рішення, вимагає давати зрозумілі, певні відповіді на поставлені питання.

Послідовність мислення є необхідною умовою будь-якого пізнання, послідовним має бути не тільки наукове, а й звичайне щоденне мислення людини. Послідовність є характерною ознакою будь-якої справді наукової теорії і науки в цілому.

5. Закон достатньої підстави.

Закон достатньої підстави формулюється так: *будь-яка істинна думка має достатню підставу.*

Із закону достатньої підстави випливає така його вимога: *будь-яка думка може бути істинною тільки тоді, коли вона обґрунтована.* Так, для того, щоб судження *"Петренко є співучасником цього злочину"* було визнане істинним, необхідно привести підстави його істинності, тобто треба висловити ряд суджень, із яких би неодмінно випливало твердження про те, що Петренко справді є співучасником цього злочину. *Якщо ж таких суджень наведено не буде, то висловлене положення ("Петренко є співучасник цього злочину") не може вважатися істинним.*

У науці й щоденному мисленні нічому не можна вірити на слово; будь-яке положення, всяка думка має бути обґрунтованою, доведеною. Довести ту чи іншу

думку – означає обґрунтувати її, тобто навести інші думки (судження), які були б достатньою підставою її достовірності. *Достатньою підставою якоїсь думки є такі інші думки, раніше визнані істинними, із яких неодмінно випливає істинність даної думки.*

Судження, котрі наводяться для обґрунтування істинності іншого судження, називаються логічною підставою. А те судження, яке випливає з інших суджень, як і підстави, називається логічним наслідком.

У вигляді формули закон достатньої підстави записується так: **A є тому, що є B**, де **A** є наслідком, а **B** – підставою цього наслідку.

Думка, яка наводиться як достатня підстава, у свою чергу, має достатньою підставою третю думку, котра теж має достатню підставу, і т. д. Де ж межа обґрунтування? *Межею обґрунтування думок є очевидність, закони, аксіоми та інші положення і принципи науки. Те чи інше положення вважається обґрунтованим, якщо ми пошлемося на очевидні факти або на закони, аксіоми чи положення науки, з яких неодмінно випливає істинність нашого положення.*

У судовому дослідженні межею обґрунтування є достовірно встановлені доказові факти, юридичні закони і положення, котрі виробляються судовою практикою.

Закон достатньої підстави є відображенням необхідного взаємозв'язку, існуючого між предметами і явищами навколишнього світу, а саме: відображенням причинно-наслідкових відношень, генетичних зв'язків і т. д.

Як у самій дійсності кожне явище має свою причину, свою реальну підставу, без котрої воно не могло б виникнути й існувати, так і в мисленні будь-яка думка має свою достатню підставу.

Закон достатньої підстави забезпечує обґрунтованість, доказовість нашого мислення. Він вимагає, щоб наші думки були внутрішньо пов'язані одна з одною, впливали одна з одної, обґрунтовували одна одну. Будь-яке положення, у відповідності до закону достатньої підстави, набуває логічної сили лише тоді, коли наведені достатні підстави його достовірності. Якою б правдоподібною не здавалася та чи інша думка, вона може бути визнана істинною лише після того, як її істинність буде доведена. Закон достатньої підстави забороняє визнавати істинність думки на віру. Порушення цих вимог призводить до того, що мислення стає необґрунтованим, бездоказовим, голослівним.

Доказу мислення надається велике значення в усякій науці, в будь-якій галузі знання. Жодна наука не може обійтися без доказу своїх положень. Будь-яка нова теорія може бути прийнята тільки після доказу її істинності. Наука не може просто проголошувати свої положення, вона має їх обґрунтовувати.

6. Значення законів логіки для судового дослідження.

Вимоги основних законів мають настільки важливе значення для судового пізнання, юридичної практики, дотримання законності, що вони спеціально закріплені у процесуальних законах і, отже, з вимог логічних перетворені у вимоги юридичні.

Логічні закони у сфері юридичного пізнання набувають форми правових норм. Це є однією з важливих умов, які забезпечують логічність судового дослідження, логічну сторону пізнання істини під час розслідування і розгляду судових справ.

Так, вимога закону тотожності, яка полягає в тому, що в процесі міркування про якийсь предмет ми маємо мислити саме цей предмет і не підміняти його іншим предметом думки, виражена і закріплена, наприклад, у ст. 42 Основ кримінального судочинства, котра проголошує: *"Розгляд справи у суді відбувається тільки щодо обвинувачуваних і лише з того обвинувачування, з якого вони віддані під суд"*. По-перше, юридичний закон не допускає розширення кола осіб під час розгляду справи в суді. По-друге, суд пов'язаний рамками постанови про віддання під суд і не має права, виносячи вирок, виходити з цих рамок. *"Суд, – наголошується в постанові Президії Верховного Суду України у справі Д., – не має права під час розгляду справи виходити за межі початкового обвинувачення без повернення справи на дослідження"*.

Із особливою силою підкреслюється законодавцем і судовою практикою необхідність дотримання під час розслідування і розгляду судових справ **вимог закону суперечності**. Так, ст. 369 КПК України, перелічуючи умови, за яких вирок визнається як такий, що не відповідає фактичним обставинам справи, виділяє, поряд з іншими, такі дві умови, безпосередньо пов'язані з логічним законом суперечності; "...3) за наявністю суперечливих доказів, що мають суттєве значення для висновку суду, у вирокі не вказано, на якій підставі суд врахував одні з цих доказів і відкинув інші; 4) якщо висновки суду, викладені у вирокі, мають суттєві суперечності".

Докази, з яких роблять висновки у справі, повинні мати чітку систему фактів без якихось внутрішніх суперечностей. Наявність суперечностей у доказах руйнує їх, робить непридатними для обґрунтування висновків. Якщо ж суперечності в доказах у справі залишаються, то висновок слідства й суду щодо питання про подію злочину і про винність обвинувачуваного не може вважатися істинним.

Наявність суперечностей у показаннях свідка, потерпілого, обвинувачуваного засвідчує недоброякісність цих показань, і тому такі показання не можуть бути взяті за основу обвинувачування.

Відповідно до закону суперечності у судовій справі за одним і тим же фактом не може бути двох протилежних висновків експертизи. Наявність суперечностей у висновках експертів виключає можливість визнати їх достовірними доказами. У кримінальних справах із використанням побіжних доказів версія у справі може бути визнана обґрунтованою лише за тієї умови, коли буде доведена хибність усіх інших можливих версій, які її заперечують.

Важливе значення у судовому дослідженні має дотримання закону виключеного третього. Суд має розв'язувати питання у судовій справі за формою "або – або". Суд не може зробити висновки у справі, винести вирок або ухвалу без чіткої категоричної відповіді па запитання про те, чи мала місце дія, у здійсненні якої обвинувачується підсудний, чи не мала, чи має ця дія склад злочину чи ні, чи винний підсудний у здійсненні цього злочину чи не винний і т. д.

Велике значення у судовому пізнанні надається закону достатньої підстави. Вимога чіткого обґрунтування будь-якої процесуальної дії, висновків слідства й суду у судовій практиці – це не просто й не тільки логічна вимога. Закріплена юридичним законом, вона перетворюється у юридичну вимогу як неодмінне пізнання об'єктивної істини у судовій справі і дотримання законності.

Принцип обґрунтованості пронизує всі стадії розслідування й розгляду кримінальних справ, усе кримінальне й цивільне судочинство в цілому. Жодна процесуальна дія не може бути здійснена, жоден висновок органів слідства й суду не може вважатися достовірним, якщо відсутні достатні на те підстави. Так, кримінальна справа може бути порушена лише за наявності законних підстав. Ст. 94 КПК України, називаючи підстави на порушення кримінальної справи, тим самим забороняє порушувати справи за голослівними заявами і здогадами: "Справа може бути порушена лише в тих випадках, коли існують достатні дані, що вказують на наявність ознак злочину".

У випадку відсутності підстав до порушення кримінальної справи прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя відмовляють у порушенні кримінальної справи. Відмова у порушенні кримінальної справи також має бути обґрунтована. "За відсутності підстав до порушення кримінальної справи прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя своєю постановою, а суд – ухвалою, відмовляє у порушенні кримінальної справи..." (ст. 99 КПК України).

Справжнє правосуддя не терпить голослівності. Кожен факт, який має значення для справи, кожна обставина розглядуваного злочину мають бути доведені, і лише за умови їх доказу можуть бути взяті за основу судового вироку або ухвали. Обвинувальний вирок може бути винесений тільки за повного доведення події злочину і винності підсудного. "Вирок суду має бути законним і обґрунтованим" (ст. 323 КПК України).

Необґрунтований вирок вважається незаконним. Суд в ухвалі має викласти не тільки свої висновки, а й пояснити, чому, на якій підставі він дійшов того, а не іншого висновку. За суперечності наявних у справі доказів суд не може довільно прийняти одні і відкинути інші, він має обґрунтувати, чому одні докази ним приймаються як достовірні, а інші відкидаються як неправильні. Виносячи виправдувальну ухвалу, суд має вказати, чому висунуте підсудному обвинувачення визнане неспроможним, чому відкинуто докази, на яких воно ґрунтувалося, чим заперечуються положення обвинувального висновку. Суд може відкинути обвинувачення і виправдати

обвинувачуваного, тільки назвавши підстави, через які він не визнає докази, на яких обвинувачування ґрунтується.

Велике значення вимозі обґрунтованості надається під час обвинувачування, віддання під суд, під час касаційного перегляду присудів і ухвал тощо. Так, згідно зі ст. 131 КПК України, особа може бути притягнута як обвинувачувана тільки "якщо в наявності достатньо доказів, які вказують на здійснення злочину певною особою...". Лише за наявністю достатніх підстав для розгляду справи у суді, суд виносить ухвалу про віддання обвинувачуваного під суд (ст. 245 КПК України). Присуд у касаційному порядку може бути відмінений або змінений тільки на підставі, зазначеній у законі (ст. 367 КПК України).

Дотримання вимог закону достатньої підстави має важливе значення також при оцінці показань свідка, потерпілого, обвинувачуваного, висновку експерта та інших джерел доказів. Так, "не можуть бути доказами повідомлені свідком дані, джерело яких невідоме" (ст. 68 КПК України). Вирок суду, винесений на підставі таких заяв, є необґрунтований і підлягає відміні. Не може бути взяте за основу обвинувачування і визнання обвинувачуваним своєї вини, якщо воно не підтверджене сукупністю наявних у справі доказів. Так само й голослівне заперечення підсудним своєї вини не може розглядатися як доказ його безвинності.

Вимога обґрунтування є однією з основних вимог при оцінці слідством і судом висновку експерта. Висновки експерта мають бути обґрунтованими і переконливими. Експерт у своєму висновку не просто висловлює своє судження, а має обґрунтувати його, полатися на конкретні факти, положення науки, за допомогою яких ним зроблено цей висновок. Висновок експерта має значення для слідства і суду тоді лише, коли він науково обґрунтований.

7. Закон комутативності

Закон комутативності – це логічний закон, який дозволяє міняти місцями висловлювання зв'язані логічними сполучниками «і» (кон'юнкція) та «або» (диз'юнкція).

Схема закону комутативності для кон'юнкції

$$(A \wedge B) \leftrightarrow (B \wedge A)$$

Схема закону комутативності для диз'юнкції

$$(A \vee B) \leftrightarrow (B \vee A)$$

Дія закону комутативності не розповсюджується на логічний сполучник «якщо... то» \rightarrow , оскільки в імплікації міняти місцями акцедент і консеквент не можна: висловлювання « $A \rightarrow B$ » не рівнозначні висловлюванню « $B \rightarrow A$ ». Для правильної заміни підстави і наслідку в імплікації логіка вдається до законів контра позиції.

ЛЕКЦІЯ № 7. УМОВИВОДИ. БЕЗПОСЕРЕДНІ УМОВИВОДИ

1. *Поняття логічного виводу.*
2. *Загальна характеристика умовиводів.*
3. *Безпосередні умовиводи.*

1. Поняття логічного виводу.

Термін "логічний вивід" використовується у широкому і вузькому значеннях. У широкому значенні поняття "логічний вивід" ототожнюється з поняттям умовиводу, до якого включають і власне вивід (логічний)

Один з найновіших словників з логіки дає таке визначення: "**Вивід логічний** – міркування, в ході якого з яких-небудь суджень – засновок – з допомогою логічних правил одержують висновок – нове судження". Це визначення повністю збігається з визначенням умовиводу. Про це свідчить і приклад, яким ілюструється цитоване визначення: "*Всі люди смертні. Кай - людина. Кай смертний*".

Часте ототожнення виводу з умовиводом пояснюється їх подібністю. І умовивід, і логічний вивід є міркуваннями, будуються вони відповідно до певних логічних правил, містять засновки і висновки, дають змогу одержувати так зване *вивідне знання*. Проте між ними існує й істотна відмінність. Якщо **умовивід** – це справжнє, змістовне міркування, то **логічний вивід** нагадує своерідну гру "... з символами, коли можна комбінувати символи у відповідності з правилами, з'єднувати їх, роз'єднувати тощо".

Правила, відповідно до яких будується логічний вивід, є строго однозначно визначеними, що не завжди можна сказати про правила умовиводів. *Засновками і висновком умовиводу є судження, виражені засобами природної мови, а засновками і висновком виводу є безструктурні, позначені символами прості висловлювання, формули і навіть схеми формул (до речі, висновок тут називається вивідною формулою). Назвати вивідну формулу знанням можна хіба що умовно, оскільки вона набуває смислу тільки після відповідної інтерпретації.*

Вивід – послідовність висловлювань, формул або схем формул, яка утворюється з аксіом, засновок і теорем (раніше доведених формул), остання формула якої (послідовності) виведена з попередніх формул за правилами відповідної формально-логічної теорії.

Логічний вивід у логіці висловлювань є одним з видів числення. Оскільки кожна формальна система має власні аксіоми і правила виводу, то в кожній з них вивід носить специфічний характер. Особливо ефективними є виводи в системі логіки висловлювань, насамперед в системі натурального виводу. Процес міркування, одержання істинних висновок у них ґрунтується не на застосуванні конкретних за змістом засновок і навіть не на зв'язках між обсягами термінів у

середині простих суджень (між суб'єктом і предикатом) та обсягами термінів різних простих суджень (як у силогізмі), а на характері логічних зв'язків між висловлюваннями, врахуванні лише логічного значення (істинності чи хибності) останніх та коректному застосуванні до них правил виводу.

Формалізувавши вихідні судження, судження-засновки, можна алгоритмізувати процес виведення із засновків необхідного й істинного висновку, який, будучи перекладеним на природну мову, фігуруватиме як розв'язання відповідної задачі.

Найважливішими характеристиками виводу логіки висловлювань є: *по-перше*, сумісність його засновків і висновку, їх несуперечливість, а *по-друге*, та обставина, що кожен закон ("завжди істинне" висловлювання) в цій формальній системі піддається обґрунтуванню. **Натуральним** цей вивід називають тому, що він будується способом, близьким до того, яким ми звичайно користуємось у неформальних доведеннях.

2. Загальна характеристика умовиводів.

Умовиводом називається форма мислення, за допомогою якої з одного або кількох суджень виводиться нове судження, котре містить у собі нове знання.

Наприклад, коли з двох суджень: 1) "Кожен обвинувачуваний має право на захист" і 2) "Петренко – обвинувачуваний" виводиться третє судження

"Петренко має право на захист", ми робимо умовивід.

Термін **"умовивід"** вживається у подвійному значенні. Під "умовиводом" розуміють і розумовий процес виведення нового знання із суджень, і саме нове судження як наслідок розумової операції.

Умовивід за своєю структурою складніший, ніж поняття та судження, форма мислення. Поняття і судження входять до складу умовиводу як його елементи.

Будь-який умовивід складається із засновків і висновку.

Засновки (умова) – це судження, із яких виводиться нове знання.

Висновок – судження, виведене із засновків.

Наприклад, візьмемо умовивід:

"Будь-який злочин суспільно небезпечний",

"Крадіжка є злочин".

Отже, крадіжка суспільно небезпечна.

У цьому умовиводі перші два судження є засновками, а третє судження, яке стоїть після слова "отже", – висновок.

Умовивід – це логічний засіб здобування нового знання. У процесі умовиводу здійснюється перехід від відомого до невідомого. Об'єктивною підставою умовиводу є зв'язок і взаємозалежність предметів і явищ дійсності. *Якби навколишній світ складався з нагромаджених не пов'язаних між собою випадкових предметів і явищ, то від знання одних предметів не можна було б перейти до*

знання інших і, отже, умовивід як форма мислення був би неможливим. Але оскільки предмети і явища об'єктивної дійсності взаємопов'язані, підпорядковані певним законам, то існує не тільки можливість, а й необхідність пізнання одних предметів на підставі знання інших.

Це не означає, звичайно, що нове знання можна вивести із сполучення будь-яких суджень. Умовиводом є не будь-яке сполучення, а тільки таке, у якому між судженнями існує логічний зв'язок, котрий відображає взаємозв'язок предметів і явищ самої дійсності.

Якщо ж предмети дійсності не пов'язані між собою, то й судження, що відображають ці предмети, логічно будуть не пов'язаними, і тому вивести із них якесь нове знання, тобто побудувати умовивід, не можна. *Наприклад, із таких двох суджень: "Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне", "Усі дерева є рослини" – не можна зробити ніякого висновку тому, що ці судження відображають об'єкти різних предметних областей, логічно не пов'язані. Отже, сполучення цих суджень не є умовиводом.*

У будь-якому умовиводі слід розрізняти три види знань:

1. **Вихідне знання (умова)** те, з якого виводиться нове знання – воно міститься в засновках умовиводу.

2. **Висновкове знання** – міститься у висновку.

3. **Обґрунтовуюче знання** – знання, котре пояснює правомірність висновку із засновків. Обґрунтовуюче знання міститься в аксіомах і правилах умовиводів, воно не входить до складу умовиводу у вигляді окремого судження, а складає логічну підставу висновків, дає відповідь на запитання про те, чому висновок, здобутий з тих чи інших суджень, є правомірним і неодмінним.

За допомогою умовиводів здобувають знання опосередковані, або висновкові.

Знання бувають безпосередні та опосередковані (висновкові).

Безпосередніми називаються знання, здобуті за допомогою безпосереднього сприймання предметів або явищ. *Наприклад, "Ця стіна біла"; "На замку, яким замикали магазин, наявні сліди злому" і т. д.*

В істинності (або хибності) цих суджень ми переконуємося за допомогою живого споглядання предметів, не вдаючись до логічних доказів і міркувань. *Щоб визнати, наприклад, судження "Ця стіна біла" істинним або хибним, досить поглянути на цю стіну.*

Безпосередні знання становлять незначну частину всіх наших знань. Основними знаннями є знання опосередковані.

Опосередкованими (висновковими) знаннями називаються знання, які ми виводимо з наявних, раніше здобутих знань. *Наприклад, знання про виникнення життя на Землі, про походження людини, земних материків, гір, морів, про причини війн, сутність права тощо є знаннями опосередкованими, вони виведені із інших істинних знань.*

У кримінальному судочинстві пізнання також в основному є опосередкованим. Зумовлено це тим, що злочин, предмет судового розслідування, є факт минулого стосовно моменту його розслідування і судового розгляду, і, отже, безпосереднє спостереження слідчим і судом даної події не може мати місця. Для пізнання істини в кримінальній справі існує лише один шлях: *установлення фактів – слідів злочину і на їхній підставі відновлення злочинної події в цілому.* Звідси вирішальна роль належить умовиводам у судовому дослідженні.

Висновок в умовиводі може бути або істинним, або хибним. Для того щоб висновок умовиводу був істинним, необхідно дотримуватися таких двох умов.

1. Засновки, з яких роблять висновок, мають бути істинними.

2. Умовивід має бути логічно правильним. Недотримання однієї з цих умов призводить до того, що висновок із засновок стає хибним. *Розгляньмо це на прикладі:*

Будь-які купівля-продаж пов'язані з переходом права власності.

Дарування не є купівля-продаж.

Отже, дарування не пов'язане з переходом права власності.

Цей умовивід побудований логічно правильно, але висновок хибний.

Отже, у процесі здобуття логічних висновків необхідно стежити за тим, щоб засновки були істинними, і за тим, щоб дотримувалися правила того умовиводу, у формі якого робиться даний висновок.

Умовиводи бувають різних видів. За кількістю засновок умовиводи поділяються на безпосередні та опосередковані.

Безпосереднім називається такий умовивід, у якому висновок робиться з однієї посилки.

Опосередкованим називається такий умовивід, у якому висновок робиться з двох і більше засновок.

За спрямованістю процесу міркування опосередковані умовиводи поділяються на дедуктивні та індуктивні та міркування за аналогією.

У **дедуктивних** умовиводах висновок іде від знання більшого ступеня спільності до знання меншого ступеня спільності. Так, у дедуктивному умовиводі

Усі громадяни країни мають дотримуватися законів цієї країни.

Петренко — громадянин цієї країни.

Отже, Петренко зобов'язаний дотримуватися її законів —

висновок іде від знання про клас — усіх громадян країни, до знання про окремого представника цього класу — Петренка.

В **індуктивних** умовиводах висновок іде від знання окремих, одиничних предметів до знання всіх предметів класу, до знання класу в цілому.

Шпигунство здійснюється навмисно.

Диверсія здійснюється навмисно.

Шкідництво здійснюється навмисно.

Шпигунство, диверсія, шкідництво — особливо небезпечні державні злочини.

Отже, всі особливо небезпечні державні злочини здійснюються навмисно.

Міркування за аналогією – від окремого до окремого.

3. Безпосередні умовиводи.

Як уже зазначалося, у логіці під **безпосередніми умовиводами** розуміють такі умовиводи, у котрих висновок робиться всього з одного засновку. Так, якщо висловимо судження "Будь-який злочин є правопорушення" і з нього зробимо висновок про те, що "Деякі правопорушення є злочинами", то цей розумовий процес є умовиводом безпосереднім.

Висновок у безпосередньому умовиводі ми здобуємо за допомогою перетворення судження. Проте безпосередній умовивід не може бути зведеним до простої зміни однієї лише форми судження, він зачіпає і зміст думки, робить її визначенішою, яснішою, точнішою. Цим вихідне знання оновлюється, набуває іншого звучання. *Безпосередній умовивід є за формою умовиводом, а не перетворенням судження, як твердять дехто з логіків.* Йому притаманні всі ознаки умовиводу: у ньому наявне вихідне знання, знання висновкове і знання обґрунтовуюче – ті правила, за якими вихідне судження перетворюється у висновкове.

Основними способами побудови безпосередніх умовиводів є **перетворення, обернення та протиставлення** суджень. Безпосередні умовиводи утворюють також за допомогою зіставлення суджень за правилами відношень між судженнями (логічний квадрат).

1. Перетворення. Перетворення – це така операція, унаслідок якої вихідне судження перетворюється у судження рівнозначне за змістом, але іншої структури.

Рівнозначне судження протилежне за якістю, з Р, що суперечить вихідному судженню.

Наприклад: "Будь-який договір є угода; отже, жоден договір не є неугода".

У процесі перетворення ствердні судження (**А та І**) перетворюються в заперечні судження (**Е та О**).

Для того, щоб ствердне судження перетворити в заперечне, необхідно внести до нього два заперечні не, поставивши одне перед зв'язкою, друге – перед предикатом. **Загальноствердні судження (А) перетворюються у загальнозаперечні судження (Е).** *Схема перетворення цих суджень:*

Усі S є P -> Жодне S не є не-P.

"Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне; отже, жоден злочин не є діяння не суспільно небезпечне".

Частковоствердні судження (І) перетворюються у частковозаперечні судження (О). *Схема перетворення:*

Деякі S є P -> Деякі S не є не-P.

"Деякі злочини є посадовими; отже, деякі злочини не є не посадовими".

Заперечні судження (Е та О), що мають структуру " S не є P ", перетворюються в заперечні судження, але іншої структури " S є не- P ". Схема перетворення цих суджень:

Жодне S не є $S \rightarrow$ Усі S є не- P .

"Жодна буржуазна держава не є справді демократичною; отже, будь-яка буржуазна держава є не справді демократичною".

Частковозаперечні судження (О) перетворюються в частковоствердні судження (І). Схема перетворення:

Деякі S не є $P \rightarrow$ Деякі S є не- P .

Перетворення – найпростіша форма утворення безпосереднього умовиводу. У висновковому судженні розуміється те ж відношення між поняттями, що й у вихідному судженні. Але перетворене судження категоричніше, думка в ньому виражена настільки визначено й однозначно, що тлумачити її інакше просто неможливо.

Перетворення дає змогу чіткіше підкреслити сумісність чи несумісність предмета і властивості. Так, під час перетворення ствердного судження у вихідному судженні предмет мислиться як такий, що має відому властивість, а у висновковому судженні йдеться про те, що предмет не може мати такої властивості. Перетворення дає змогу підійти до предмета і його ознаки і з боку їх тотожності і з боку відмінності.

2. Обернення (зворотність). Обернення – це утворення нового судження з даного так, що суб'єкт вихідного судження стає предикатом, а предикат – суб'єктом вивідного судження. Наприклад: "Будь-який договір є юридичною угодою, отже, деякі юридичні угоди – договори". Схема обернення така:

$$\frac{S-P}{\text{Отже, } P-S.}$$

Під час обернення якість судження не змінюється: якщо вихідне судження є ствердним, то й висновок буде ствердним, якщо ж засновок заперечний, то й висновок буде заперечним. Кількість судження може змінюватися, але може залишатися тією ж.

Термін, який не розподілений в умові, не може бути розподілений у висновку.

Залежно від того, змінюється чи не змінюється кількість судження, розрізняють два види обернення: **просте (пряме), або чисте, обернення та обернення з обмеженням.**

Обернення буде простим (або чистим), якщо кількість (квантори) судження під час обернення не змінюється. Приклад такого обернення: "Деякі студенти – відмінники; отже," деякі відмінники – студенти". Тут кількість оберненого судження залишалася такою ж, якою вона була у вихідному судженні: "Деякі S є P " перетворилося у судження "Деякі P є S ".

Так, видозмінюються судження, в яких обидва терміни розподілені (**E**), або обидва не розподілені (**I**).

Обернення з обмеженням – це таке обмеження, унаслідок якого змінюється кількість судження. Наприклад: "Усі капіталісти експлуататори; отже, деякі експлуататори – капіталісти". У цьому умовиводі вихідне судження є загальним ("Усі $S \in P$ " а висновкове – частковим ("Деякі $P \in S$ ").

Обернення з обмеженням має місце у тих випадках, коли предикат (P) вихідного судження не розподілений.

Загальноствердні судження обертаються подвійно: з обмеженням і без обмеження.

Загальноствердні судження, у котрих предикат не розподілений, обертаються із обмеженням. Схема обернення цих суджень: **Усі $S \in P \rightarrow$ Деякі $P \in S$.**

"Всі прокурори юристи, отже деякі юристи - прокурори".

У загальноствердних судженнях-визначеннях і в судженнях із виділяючим суб'єктом предикат (P) розподілений. Тому такі судження обертаються без обмеження. Наприклад: "Крадіжкою називається таємне викрадення власного майна громадян; отже, таємне викрадення власного майна громадян є крадіжка"; "Тільки посадова особа може бути суб'єктом халатності; отже, суб'єктом халатності може бути тільки посадова особа".

Загальнозаперечні судження завжди обертаються без обмеження, оскільки предикат у них розподілений. Наприклад: "Жодна загарбницька війна не є справедливою; отже, жодна справедлива війна не є загарбницькою". Схема цього обернення:

Жодне $S \notin P \rightarrow$ Жодне $P \notin S$.

Частковоствердні судження обертаються по-різному.

Неозначені частковоствердні судження, в яких S і P не розподілені, обертаються за схемою чистого обернення:

Деякі $S \in P \rightarrow$ Деякі $P \in S$.

"Деякі депутати ВРУ – юристи, отже деякі юристи – депутати ВРУ".

Означені частковоствердні судження, в котрих S не розподілене, а P розподілене, обертаються не в часткові, а загальні ствердні судження. Наприклад: "Тільки деякі юридичні угоди – договори; отже, усі договори – угоди". Схема цього обернення: **Тільки деякі $S \in P –$ Усі $P \in S$.**

Частковозаперечні судження не обертаються, оскільки встановити певне відношення між S і P у них під час обернення неможливо.

3. Обернення умовних суджень. Розрізняють 2 види обернення умовних суджень: **контрпозицію і конверсію.**

Контрпозиція умовного судження полягає в тім, що ми заперечуємо підставу і наслідок вихідного умовного судження, а потім наслідок робимо підставою, а підставу – наслідком оберненого судження. Наприклад: "Якщо угода не відповідає

умовам закону, то вона не дійсна; отже, якщо угода визнана дійсною, то вона відповідає закону". Схема контрпозиції умовного судження така:

Якщо A , то B . Отже, Якщо не B , то не A , або інакше:

$$A \rightarrow B \rightarrow \bar{B} \rightarrow \bar{A}.$$

Конверсією називається обернення умовних виділяючих і одиничних умовних суджень. Конверсія умовних суджень полягає в тому, що наслідок вихідного судження робиться основою, а основа – наслідком вивідного судження. Наприклад: "Якщо межі необхідної оборони не перевищені, то кримінальна відповідальність за заподіяне не настає; отже, якщо карна відповідальність за заподіяне при необхідній обороні не настає, то межі необхідної оборони не перевищені". Схема обернення таких суджень:

Якщо A , то B . Отже, Якщо B , то A , або $A \sim B \rightarrow B \sim A$.

4. Протиставлення предикату

Протиставленням предикату називається висновок такого нового судження, суб'єктом котрого є поняття, що суперечить предикату вихідного судження, а предикатом – суб'єкт вихідного судження. Наприклад: "Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне; отже, жодне не суспільно небезпечне діяння не є злочином".

Тут суб'єктом висновкового судження є не просто предикат вихідного судження ("діяння суспільно небезпечне"), а поняття, що суперечить предикату ("не суспільно небезпечне діяння"). Предикатом у цьому умовиводі є суб'єкт вихідного судження – поняття "злочин". Схема протиставлення предикату така:

$$\frac{S \in P}{\text{Отже, не } P \text{ не } \in S}.$$

Протиставлення – це складніша, ніж перетворення і обернення, форма безпосереднього умовиводу. Протиставлення є синтез перетворення і обернення, необхідно вихідне судження спочатку перетворити, а потім перетворене судження обернути.

Загальноствердне судження за допомогою протиставлення предикату перетворюється в судження загальнозаперечне: **Всі $S \in P \rightarrow$ Жодне не P не $\in S$.**

Наприклад: судження "Будь-яке правове відношення є відношення ідеологічне" перетворюється в судження "Жодне ідеологічне відношення не є правовим".

Загальнозаперечне судження перетворюється в частково-ствердне судження:

Жодне S не $\in P \rightarrow$ Деякі не $P \in S$.

Наприклад, судження "Жоден свідок не може бути суддею" за допомогою протиставлення предикату переходять у судження "Деякі не судді є свідками".

Частковозаперечне судження під час протиставлення предикату перетворюється в судження частковоствердне:

Деякі S не $\in P \rightarrow$ Деякі не $P \in S$.

Наприклад: "Деякі студенти не є відмінниками; отже, деякі невідмінники – студенти".

Частковоствердне судження шляхом протиставлення предикату не перетворюється, оскільки при протиставленні предикату судження I ми маємо перетворити в судження O , а потім обернути його, але судження O не підлягає оберненню.

ЛЕКЦІЯ № 8-9. ДЕДУКТИВНІ УМОВИВОДИ. КАТЕГОРИЧНИЙ СИЛОГІЗМ.

1. Загальна характеристика дедуктивних умовиводів
2. Простий категоричний силіогізм. Його визначення і склад.
3. Аксиома силіогізму.
4. Загальні правила категоричного силіогізму.
5. Фігури і модуси категоричного силіогізму.
6. Категоричні силіогізми з виділяючими засновками.
7. Категоричні силіогізми, в яких більшим засновком є судження-визначення.
8. Категоричні силіогізми, побудовані із суджень можливості.
9. Категоричні силіогізми з імовірними засновками.
10. Логічні помилки, які трапляються в категоричних силіогізмах.

1. Загальна характеристика дедуктивних умовиводів

Опосередкованими (висновковими) знаннями називаються знання, які ми виводимо з наявних, раніше здобутих знань.

Дедуктивним (від латинського слова deductio – виведення) називається умовивід, у якому висновок про окремий предмет класу робиться на підставі класу в

Усі договори є угоди.
Петренко уклав договір.

Отже, Петренко уклав угоду.

Тут висновок про те, що Петренко уклав угоду, зроблено на підставі загального положення про те, що "Всі договори є угоди".

У дедуктивному умовиводі думка рухається від загального до окремого, одиничного, тому дедукцію визначають звичайно як умовивід від загального до часткового.

Дедукція є логічним засобом пізнання конкретного, одиничного на основі знання загального. Вона збагачує наше знання одиничного, дає змогу розглядати окреме з точки зору загальної закономірності, пояснити конкретне, керуючись загальним правилом.

Механізм дедуктивного умовиводу полягає в поширенні загального положення на окремий випадок, у підведенні часткового випадку під загальне правило. Поширюючи загальне положення на окремий конкретний предмет або явище, ми здобуємо нове знання про цей предмет, знання про те, що даний предмет має ознаку, наявну для всього класу, про який ідеться у загальному положенні. Так, виходячи із загального положення науки кримінального права про те, що "Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним", ми робимо висновок і стосовно будь-якого злочину, скажімо, необережного вбивства, що воно теж суспільно небезпечне. Знаючи, що дача хабара карається позбавленням волі на строк до п'яти років (загальне положення), ми

можемо сказати, що і Петренко, який неодноразово давав хабара (частковий випадок), може бути покараний у межах до п'яти років.

Отже, дедукція є пізнання в окремому загального, або інакше, пізнання загального в окремому, одиничному.

Щоб діяти дедуктивного висновку, необхідно мати подвійне знання, засновки:

1) засновок, що має загальне положення або правило, під яке підводиться частковий випадок, і 2) засновок, у якому ідеться про той окремий предмет або частковий випадок, який підводиться під загальне положення.

Загальні положення звичайно є готовими, заздалегідь відомими. До них відносяться закони науки, аксіоми, наукові положення, принципи й інші судження, в котрих міститься знання загального. У юридичній практиці як загальні положення виступають норми права (статті кодексів та інших законодавчих актів), положення правових наук, керівні вказівки органів суду, прокуратури та ін.

Судження про одиничні предмети, навпаки, висловлюються здебільше унаслідок безпосереднього дослідження їх тими, хто розмірковує про них. Так, для того щоб підвести частковий випадок (наприклад, конкретна злочинна подія) під відповідну статтю закону (норму права), безпосередньо дослідити цей випадок чи факт, виявити його істотні ознаки; тільки після цього буде можливість поширити на нього загальне положення. **Таким чином, дедуктивний умовивід не є суто умоглядна логічна побудова, він пов'язаний із безпосереднім вивченням конкретних фактів.**

Дедукція дає висновки достовірні. У цьому одна з її переваг над іншими видами умовиводів. Якщо засновки дедуктивного умовиводу істинні і правильно пов'язані, то висновок буде неодмінно істинним.

Проте, якщо один із засновків дедуктивного умовиводу буде не достовірним, а імовірним, то й висновок у такому випадку буде імовірним і не може бути достовірним. Дедуктивні умовиводи з імовірними засновками широко використовуються у судовій практиці під час побудови судових версій, висловлювання різноманітних пропозицій.

Висновок дедуктивного умовиводу має примусовий характер. Це означає, що коли якесь загальне положення визнане істинним і якщо відомо, що частковий випадок підлягає під це загальне положення, то не можна не визнати наявності загального у цьому частковому випадку.

Залежно від того, з яких суджень складається дедуктивний умовивід, із категоричних, умовних чи розподільних, розрізняють такі види дедуктивних умовиводів: категоричний силізм, умовні силізми і розподільні силізми. Термін "силізм" походить від грецького слова sullogismos – здобуття висновку чи виведення наслідку.

2. Простий категоричний силізізм. Його визначення і склад.

Категоричним силізізмом називається такий дедуктивний умовивід, у якому обидва засновки є категоричними судженнями. *Наприклад:*

Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним.
Хабар є злочин.

Отже, хабар є діянням суспільно небезпечним.

Категоричний силізізм складається із трьох суджень: двох засновків і висновку. Засновки і висновок, у свою чергу, складаються із понять. Ці поняття називаються термінами силізізму. *У категоричному силізізмі розрізняють три терміни: менший, більший і середній.*

Термін, який займає місце суб'єкта у висновку, називається меншим терміном. Менший термін позначається літерою **S**. У нашому прикладі менший термін – поняття "хабар".

Термін, котрий займає місце предиката у висновку, називається більшим терміном. Позначається він літерою **P**, у наведеному силізізмі більший термін – поняття "діяння суспільно небезпечне".

Більший і менший терміни називаються крайніми термінами.

Середнім терміном називається поняття, яке входить до обох засновків і відсутнє у висновку. Позначається середній термін літерою **M**. У наведеному прикладі середнім терміном є поняття "злочин".

Структуру наведеного силізізму можна записати так:

$$\begin{array}{l} M-P \\ S-M \\ S-P. \end{array}$$

Середній термін (M) виконує роль сполучної ланки між більшим і меншим термінами, завдяки йому стає можливим із двох суджень засновків вивести третє судження (висновок), котре є новим знанням.

Відношення S-P, як видно зі схеми, не наявне у засновках, воно установлюється тільки у висновку. Висновок про наявність певного відношення між S і P роблять на тій підставі, що обидва ці терміни пов'язані з одним і тим же поняттям (середнім терміном) у засновках.

Із того факту, що S має відношення до M, а M, у свою чергу, пов'язаний із P, роблять висновок, що існує відношення і між S та P. За відсутності ж середнього терміна установити зв'язок між поняттями, що входять до засновків, неможливо. *Наприклад, із таких двох суджень: "Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним", "Право є надбудова" – не можна здобути висновок, оскільки у цих засновках відсутнє загальне поняття (середнього терміна).*

До кожного засновку категоричного силізізму входять по два терміни: середній і один крайній. Залежно від того, який із крайніх термінів (більший чи менший) входить до засновку, розрізняють більший і менший засновки.

Засновок, у якому наявний більший термін Р, називається більшим засновком. У нашому прикладі засновком є судження: "Будь-який злочин є діяння суспільно небезпечне".

Засновок, у котрому наявний менший термін S, називається меншим засновком. У розглядуваному прикладі ним є судження "Хабар є злочин".

Більшим засновком категоричного силогізму є звичайне загальне положення або правило, а меншим – судження про конкретний предмет. Поширюючи загальне положення на частковий випадок, ми здобуємо нове знання про нього – висновок.

3. Аксиома силогізму.

Аксиома силогізму – це положення, яке обґрунтовує правомірність висновку із засновків категоричного силогізму. Вона має два такі формулювання:

1. Все, що стверджується (або заперечується) про клас предметів, може стверджувати (або заперечувати) про кожен предмет даного класу.

2. Ознака ознаки речі є ознака самої речі; те, що суперечить ознаці речі, суперечить самій речі.

Зміст цих речень полягає ось у чому. Якщо відомо, що клас предметів М має ознаку Р, то з цього випливає, що будь-який окремий предмет S цього класу має ознаку Р. *Наприклад, якщо відомо, що всі громадяни зобов'язані дотримуватися законів держави, то це означає, що й Петренко зобов'язаний дотримуватися законів держави.*

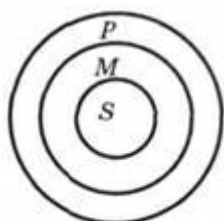

Рис. 21

Відношення між термінами S–M–P категоричного силогізму прийнято відтворювати за допомогою кіл як відношення між обсягами понять, що входять до засновку. Відношення обсягів понять буде таким: якщо обсяг поняття М входить до обсягу поняття Р, а обсяг поняття S входить до обсягу поняття М, то обсяг поняття S входить до обсягу поняття Р.

Відповідно, якщо відомо, що клас предметів М не містить ознак Р, то й усякий окремий предмет S, що входить до класу М, не має ознак Р. *Так, якщо відомо, що жодна людина не може бути притягнена до кримінальної відповідальності інакше як за рішенням суду, то це означає, що й громадянин Петренко не може бути притягненим до карної відповідальності інакше як за ухвалою суду.*

Відношення між термінами S–M–P за обсягом тут таке: якщо обсяг поняття M повністю виключається із обсягу поняття P, а обсяг поняття S входить до обсягу поняття M, то обсяг поняття S повністю виключається з обсягу поняття P.

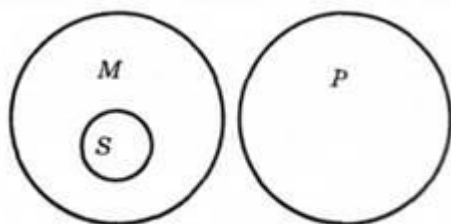

Рис. 22

Аналогічно можна пояснити і другу формулу аксіоми: якщо річ А має ознаку В, а ознака В, у свою чергу, має ознаку С, то це означає, що А має також ознаку С.

4. Загальні правила категоричного силогізму.

Для того, щоб із істинних засновків можна було робити істинний висновок, необхідно дотримуватися таких правил силогізму.

1. У кожному силогізмі має бути тільки три терміни – не більше й не менше.

Це правило впливає із сутності категоричного силогізму як умовиводу, в якому відношення між двома крайніми термінами S і P устанавлюють на підставі їхнього зв'язку із третім – середнім терміном M.

Якщо в засновках не три, а два терміни, *наприклад*: "Будь-який злочин є діянням суспільно небезпечним", "Деякі суспільно-небезпечні діяння не містять ознак складу злочину", – тоді відсутнє те поняття, з котрим має зв'язуватися один із термінів силогізму. У такому випадку із засновків не можна вивести третє судження, яке було б відмінним від засновку, не будучи тавтологією і не суперечило б жодному засновку.

Якщо в силогізмі чотири терміни, тоді в ньому не буде середнього терміна, і, отже, устанавити відношення між поняттями, що входять до засновків, неможливо. Висновок, зроблений із таких засновків, буде хибним: ми припустимося логічної помилки, яка матиме назву *учетверення термінів*. Ця помилка спостерігається досить часто у випадках, коли за середній термін беруть однакові за звучанням або написанням слова (омоніми), що мають різні значення. Наприклад:

Закони об'єктивні, вони не залежать від волі й бажання людей.

Конституція є закон.

Отже, конституція не залежить від волі й бажання людей.

У цьому силогізмі не три, а чотири терміни, оскільки слово "закон" взято в засновках з різним значенням. У більшому засновку під законом ми розуміємо "закон науки", а в меншому – "юридичний закон". Отже, середній термін у цьому силогізмі відсутній, тому висновок є хибним.

2. Середній термін має бути розподілений хоча б у одному із засновків.

Якщо середній термін розподілений, тобто взятий у повному обсязі, то установлюється єдине відношення між S і P . Якесь інше відношення між крайніми термінами (S і P) неможливе.

Якщо ж середній термін не розподілений у жодному із засновків, то між S і P може встановлюватися не одне, а кілька відношень, залежно від того, до якої частини обсягу відносяться крайні терміни. *Наприклад:*

Деякі соціальні норми (M) є правовими (P).
Норми моралі (S) є соціальними нормами (M).
Отже, ...

Тут середній термін ("соціальні норми") не розподілений в обох засновках, тому між S і P можливе різне відношення:

1) воно може бути таким, коли S , входячи в M , повністю виключається із обсягу P (рис. 23). Тоді із наведених засновків слід було б зробити висновок: "Норми моралі не є правовими нормами" ("**Жодне S не є P** ");

2) відношення між S і P може бути і таким, коли M повністю включається до P (рис. 24). У такому випадку із наших засновків слід було б зробити висновок: "Усі норми моралі є правовими нормами" ("**Усі S є P** ");

3) відношення між S і P може бути й таким, як відтворено на рис. 25. Тоді можна зробити такі два висновки: "Деякі норми моралі є правові" ("**Деякі S є P** ") та "Деякі норми моралі не є правові норми" ("**Деякі S не є P** ").

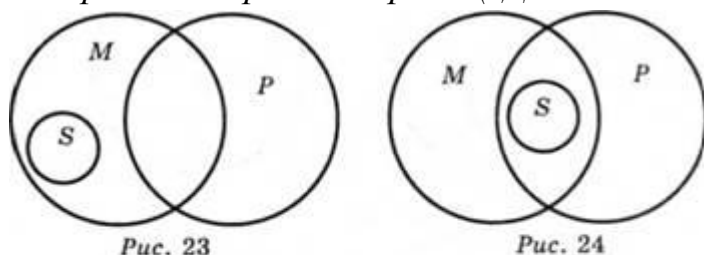

Рис. 23

Рис. 24

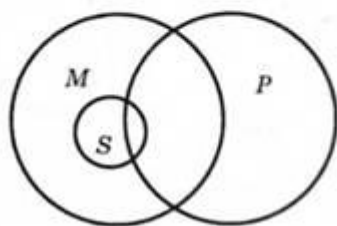

Рис. 25

Очевидно, при нерозподіленості середнього терміна із засновків можна вивести не один, а кілька висновків. Отже, істинного висновку здобути не можна.

3. Термін, не розподілений у засновку, не може бути розподілений у висновку.

Це правило означає, що у висновку термін силогізму не може бути взятий у повному обсязі, якщо в засновку він узятий частиною свого обсягу. *Візьмемо приклад:*

Мова (M) не є надбудовою (P).
Мова (M) — суспільне явище (S).
Отже, ...

Тут менший термін S ("суспільне явище") у засновку не розподілений, оскільки займає місце предиката у ствердному судженні, отже, він має лишатися не розподілений і у висновку. У висновку можна сказати: "Деякі суспільні явища не є

надбудовою" ("Деякі S не є P ") і **не можна** сказати: "Жодне суспільне явище не є надбудовою" ("Жодне S не є P "). Зумовлено це ось чим. Відношення між S і P , як уже говорилося, установлюється через M . У нашому прикладі обсяг M становить лише частину обсягу P . Тому стійке положення до обсягу P буде займати лише частину обсягу S , котру складав обсяг M . Остання частина обсягу S може знаходитися у найрізноманітнішому відношенні до обсягу P (див. рис. 26).

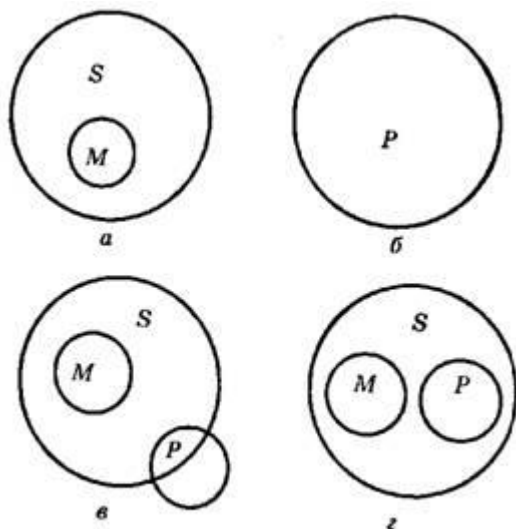

Рис. 26

4. *Із двох заперечних засновків не можна зробити ніякого висновку.* Розгляньмо приклад:

Жоден свідок у справі (M) не знав потерпілого (P).

Іваненко (S) не був свідком у справі (M).

Отже, ...

Тут обидва засновки заперечні. Зробити висновок із них не можна тому, що середній термін (M) не пов'язаний ні з меншим терміном (S), ні з більшим (P). Жоден із крайніх термінів своїм обсягом не збігається в будь-якій частині з обсягом (M). У такому випадку встановити певне відношення між S і P неможливо (рис. 27). Це означає, що з наведених засновків рівною мірою можна зробити два протилежні висновки:

1) "Іваненко не знав потерпілого" і 2) "Іваненко знав потерпілого". Істинним же, як говорилося, буде тільки такий висновок, котрий випливає із засновків як єдино можливий.

5. Якщо один засновок заперечний, то й висновок має бути заперечним.

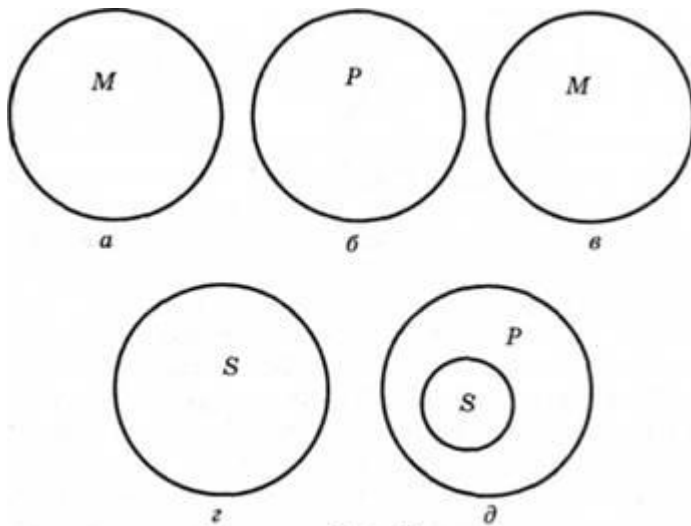

Рис. 27

Зміст цього правила полягає в тому, що із ствердних засновків не можна зробити заперечного висновку і, навпаки, якщо один із засновків заперечний, то висновок не може бути ствердним. Наприклад:

На обвинувачуваного (M) не може бути покладено обов'язок доведення своєї невинності (P).

Петренко (S) — обвинувачуваний у справі (M).

Отже, на Петренка (S) не може бути покладено обов'язок доведення своєї невинності (P).

Наявність у силогізмі одного заперечного засновку означає, що обсяг середнього терміна виключається із обсягу одного з крайніх термінів. Тоді з обсягу одного крайнього терміна буде виключатися обсяг другого крайнього терміна, котрий входить до обсягу середнього терміна. У нашому прикладі обсяг M виключається із обсягу P . Отже, і обсяг S , котрий становить частину обсягу M , неодмінно виключається із обсягу P (рис. 28). *Тому висновок може бути тільки заперечним, а не ствердним.*

6. Із двох часткових засновків не можна зробити ніякого висновку. Це правило впливає з інших перелічених нами правил.

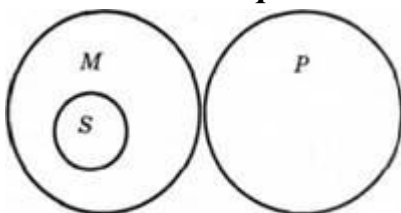

Рис. 28

Якщо обидва засновки є частковоствердними, то з них не можна зробити істинного висновку тому, що в жодному засновку не буде розподіленого середнього терміна.

Якщо ж один частковий засновок ствердний, а другий частковий засновок, у котрому M займає місце предиката, заперечний (тоді середній термін буде розподіленим), то в *силогізмі порушується третє правило: термін, нерозподілений у засновку, стає розподіленим у висновку.*

7. Якщо один із засновків частковий, то й висновок має бути частковим. Це правило забороняє робити загальні висновки, коли один із засновків силогізму є судженням частковим.

За одного часткового засновку середній термін відноситься лише до частини обсягу меншого терміна, а не до всього його обсягу. Тому з обсягом Р пов'язується не увесь обсяг S, а тільки та його частина, котру займає М. Тоді й у висновку ми можемо говорити тільки про деякі S, а не про всі. *Наприклад:*

Деякі громадяни (M) не є дієздатними (P).
 Кожен громадянин (M) є правоздатним (S).
 Отже, деякі правоздатні (S) не є дієздатними (P).

Коли б із цих засновків ми зробили загальний висновок "*Усі правоздатні не є дієздатними*", то він був би хибним. У цьому неважко переконатися, відобразивши силлогізм колами (рис. 29).

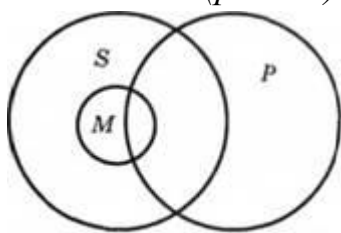

Рис. 29

5. Фігури і модуси категоричного силлогізму.

А. Поняття про фігури силлогізму

Категоричний силлогізм має різні види, котрі набули назви фігур силлогізму.

Фігурами силлогізму називаються форми силлогізму, що відрізняються одна від одної розташуванням середнього терміна в засновках. Існує чотири фігури силлогізму.

У **першій фігурі** середній термін займає місце суб'єкта у більшому засновку і предиката – в меншому. Схема першої фігури:

M–P

S–M

S–P.

У **другій фігурі** середній термін займає місце предиката в обох засновках. Схема другої фігури:

P–M

S–M

S–P.

У **третьій фігурі** середній термін займає місце суб'єкта в обох засновках. Схема третьої фігури:

$$\begin{array}{l} M-P \\ \underline{M-S} \\ S-P. \end{array}$$

У четвертій фігурі середній термін займає місце предиката у більшому засновку і суб'єкта в меншому засновку. Схема четвертої фігури:

$$\begin{array}{l} P-M \\ \underline{M-S} \\ S-P. \end{array}$$

Графічно фігури силогізму відображаються так (див. рис. 30).

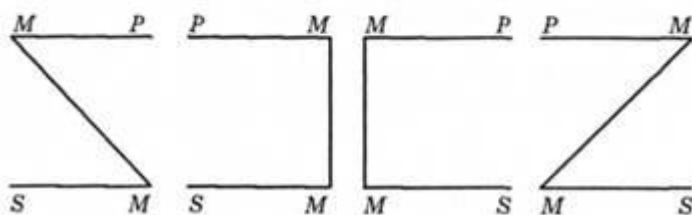

Рис. 30

Б. Поняття про модуси силогізму

Кожна фігура силогізму має свої певні модуси (від латинського *modus*, що означає "спосіб", "вид").

Модусами силогізму називаються різновиди фігур, які відрізняються одна від одної кількістю і якістю суджень, котрі складають їх засновки й висновок.

Модуси категоричного силогізму позначаються трьома заголовними літерами тих суджень, із яких побудовано силогізм. Якщо більший і менший засновки і висновок є судженнями загальноствердними, то цей модус позначається так: **ААА**. Літери означають більший засновок, менший засновок і висновок.

Оскільки кожен засновок теоретично може бути загальноствердним (А), загальнозаперечним (Е), частковоствердним (І) та частковозаперечним (О), то природно припустити, що кожна фігура силогізму має по 16 модусів. Проте не кожне сполучення засновків

АА	ЕА	ІА	ОА
АЕ	ЕЕ	ІЕ	ОЕ
АІ	ЕІ	ІІ	ОІ
АО	ЕО	ІО	ОО

дає істинний висновок. Дійсних, правильних модусів силогізму значно менше. Щоб установити, які модуси має кожна фігура, необхідно керуватися загальними правилами категоричного силогізму і особливими правилами фігур.

В. Перша фігура, та особливі правила і модуси

Перша фігура силогізму має такі особливі правила: **1. Більший засновок має бути судженням загальним;** **2. Менший засновок – судженням ствердним.**

Ці правила впливають із структури першої фігури. Доводяться вони так. Якщо менший засновок взяти заперечним, то й висновок буде заперечним.

У заперечному висновку предикат (Р) розподілений, отже, він має бути розподілений і в засновку. Щоб Р було розподілене, більший засновок має бути заперечним, але, як відомо, із двох заперечних засновків висновок неможливий. При меншому заперечному засновку більший має бути ствердним. Але тоді висновок стає неможливим через нерозподіленість Р, оскільки в ствердному

судженні Р не розподілене. Отже, менший засновок не можна брати заперечним, він має бути тільки ствердним.

Більший засновок має бути загальним. Якщо більший засновок частковий, то середній термін, що займає у ньому місце суб'єкта, буде нерозподіленим. У меншому засновку, котрий має бути судженням ствердним, середній термін, займаючи місце предиката, також нерозподілений. Отже, якщо більший засновок частковий, то середній термін не буде розподіленим у жодному з засновків. Але якщо середній термін в обох засновках не розподілений, то висновок здобути не можна. Отже, більший засновок має бути загальним.

Знаючи особливі правила першої фігури, не важко вивести її модуси. Більший засновок, згідно з цим правилом, може бути судженням загальноствердним (А), або загальнозаперечним (Е); менший засновок – загальноствердним (А) або частковоствердним (І). **Отже, у першій фігурі можливі такі сполучення засновків:**

АА	ЕА
АІ	ЕІ

Керуючись загальними правилами категоричного силогізму, вкажемо, який висновок випливає із кожного сполучення засновків. Якщо обидва засновки є загальноствердними (АА), то висновок буде загальноствердним (А). Якщо більший засновок загальноствердний, а менший частково-ствердний (АІ) то висновок – частковоствердний (І). Якщо більший засновок загальнозаперечний, а менший загальноствердний (ЕА), то висновок буде загальнозаперечним (Е). Якщо більший засновок загальнозаперечний, а менший частковоствердний (ЕІ), то висновок буде частково-заперечним (О).

Отже, перша фігура силогізму має такі модуси ААА, АІІ, ЕАЕ, ЕІО.

Перша фігура силогізму – це найтиповіша, класична форма дедуктивного умовиводу, її модуси **ААА та ЕАЕ, котрі виражають у чистому вигляді аксіому силогізму, є типовими формами підведення часткового випадку під загальне положення.** Тому у практиці мислення ми користуємося першою фігурою частіше, ніж другою і особливо третьою фігурою. До першої фігури ми вдаємося щоразу, коли сказане про клас предметів поширюємо на окремий, одиничний предмет цього класу, коли висновок про окреме робимо на підставі знання загального положення чи правила.

Досить велике значення першої фігури силогізму в судовій практиці. За першою фігурою відбувається юридична оцінка (кваліфікація) правових явищ і фактів. **Більшим засновком, що має загальне положення, служить норма права, стаття кодексу.** Меншим засновком – судження про конкретний випадок. Висновок є вивід про це конкретне на основі загального положення. *Наприклад:*

Скуповування і перепродаж із метою наживи товарів або інших предметів є спекуляція.
 М. скуповував і перепродував товари з метою наживи.
Отже, дії М. є спекуляція.

За першою фігурою категоричного силогізму відбувається застосування норми права до окремого випадку і призначення покарання за скоєний конкретний злочин. У більшому засновку вказується санкція, визначена статтею кодексу. У меншому

засновку йдеться про те, що цей конкретний злочин є елементом класу злочинів, передбачених статтею кодексу, про яку говориться в більшому засновку. *Висновок є судженням про покарання, застосовуваним до цього конкретного випадку. Наприклад:*

За ч. 1 ст. 206 КК України хуліганство карається позбавленням волі на строк до одного року або виправними роботами на той же строк.
У діях Петренка встановлено склад хуліганства, передбачений ч. 1 ст. 206 КК України.
Отже, Петренко може бути покараний строком до одного року або виправними роботами на той же строк.

По суті, будь-який обвинувальний вирок, як і будь-яка інша ствердна судова ухвала, як застосування норми права до конкретного випадку, за логічною структурою є умовиводом першої фігури силогізму.

Г. Друга фігура, її правила і модуси

Друга фігура силогізму має такі правила: *1. Більший засновок має бути судженням загальним; 2. Один із засновків – судження заперечне.*

Доведемо спочатку, що один із засновків має бути заперечним. Якщо у другій фігурі обидва засновки ствердні, то середній термін, займаючи місце предиката в обох засновках, буде нерозподіленим. Як відомо, зробити висновок із таких засновків неможливо.

Щоб середній термін був розподіленим, один із засновків має бути заперечним. Але якщо один із засновків заперечний, то й висновок буде заперечним. У заперечному висновку предикат Р завжди розподілений, отже, він має бути розподіленим і в засновку. Оскільки Р у другій фігурі посідає місце суб'єкта у більшому засновку, то він буде розподіленим тільки тоді, коли більший засновок загальний. Отже, у другій фігурі обидва засновки можуть бути ствердними, а більший засновок – частковим.

Друга фігура силогізму має такі модуси: **ЕАЕ, АЕЕ, ЕІО, АОО.**

Сутність другої фігури силогізму полягає в запереченні належності якого-небудь предмета або явища до того чи іншого класу предметів. До умовиводів другої фігури ми вдаємося щоразу, коли необхідно довести, що конкретний предмет, який нас цікавить, не може бути віднесений до класу предметом, про котрий йдеться в більшому засновку. Висновок робиться на підставі відсутності у предмета тих ознак, які належать класу в цілому. *Наприклад:*

Спроба вбивства можлива тільки з прямим умислом.
У діях обвинувачуваного прямого умислу не встановлено.
Отже, дія обвинувачуваного не може бути кваліфікована як спроба вбивства.

У судовій практиці друга фігура є логічною формою обґрунтування складу злочину в тому чи іншому конкретному випадку, доказом неправильності кваліфікації скоєного, засобом спростування різноманітних положень, які не узгоджуються із загальним правилом, і т. д.

Д. Третя фігура, її правила і модуси

Третя фігура має таке правило: менший засновок має бути ствердним. Висновок у третій фігурі завжди частковий.

Доводиться це правило так: якщо менший засновок взяти заперечним, тоді й висновок буде заперечним. У заперечному судженні предикат Р завжди розподілений, отже, він має бути

розподілений і в засновку. У засновку Р буде розподілений лише тоді, коли більший засновок, в якому він посідає місце предиката, буде заперечним. Але з двох заперечних засновків здобути висновок не можна. Тому менший засновок має бути ствердним.

Висновок має бути частковим тому, що менший термін S займає в засновку місце предиката. Предикат у ствердному судженні нерозподілений, тому й у висновку ми можемо говорити тільки про деякі S, а не про всі S.

Третя фігура має такі шість модусів: **AAI, EAO, IAI, OAO, AII, EIO**. Третя фігура силогізму у практиці мислення трапляється рідше, ніж перша й друга. Вона приймається для спростування загальних положень.

Б. Четверта фігура, її правила і модуси

У четвертій фігурі діють такі правила: 1. Якщо більший засновок ствердний, то менший має бути загальним. 2. Якщо один із засновків заперечний, то більший засновок буде загальним.

Дійсно, якщо більший засновок є ствердним (судження А або І), то середній термін (М) у ній не буде розподілений, оскільки посідає місце предиката. Тоді середній термін має бути розподілений у меншому засновку. Менший засновок, в якому М займає місце суб'єкта, має бути загальним.

Якщо один із засновків заперечний, то й висновок буде заперечним. У заперечному висновку предикат розподілений, отже, він має бути розподілений і в засновку. І оскільки більший термін посідає в засновку місце суб'єкта, то він буде розподілений лише в тому випадку, коли більший засновок є загальним судженням.

Застосовуючи загальні правила категоричного силогізму і правила четвертої фігури, ми здобудемо такі п'ять її модусів: **AAI, AEE, IAI, EAO, EIO**.

Перші три фігури були відкриті й описані Аристотелем. Четверта фігура виділена через 500 років К. Галеном. За всіма зовнішніми ознаками четверта фігура є правомірною формою категоричного силогізму. Проте унаслідок того, що рух думки у четвертій фігурі незвичайний, у практиці мислення нею користуються досить рідко. *Прикладом умовиводу за четвертою фігурою може бути таке:*

Деякі угоди (P) — договори (M).
Усі договори (M) є цивільні правовідносини (S).
Отже, деякі цивільні правовідносини (S) є угодами (P).

6. Категоричні силогізми з виділяючими засновками.

Нам уже відомо, що розрізняють два види виділяючих суджень: 1) судження з виділяючим суб'єктом і 2) судження з виділяючим предикатом.

У категоричних силогізмах, у котрих більшим засновком є судження з виділяючим суб'єктом, перепиняють дію особливі правила фігур.

1. У силогізмах першої фігури, засновком яких є судження з виділяючим суб'єктом, менший засновок може бути не тільки ствердним, а й заперечним. Наприклад:

Тільки посадова особа (M) може бути суб'єктом недбалості (P).
Обвинувачуваний Петренко (S) не є посадовою особою (M).
Отже, обвинувачуваний Петренко (S) не може бути суб'єктом недбалості (P).

Цей умовивід побудований за першою фігурою. Менший засновок ("Обвинувачуваний Петренко не є посадовою особою") тут заперечний, проте зроблений висновок ("Обвинувачуваний Петренко не може бути суб'єктом недбалості") є істинним, силогізм побудовано правильно. Зумовлено це тим, що в судженнях із виділяючим суб'єктом предикат Р розподілений.

2. Якщо в силогізмі другої фігури більший засновок є судженням із виділяючим суб'єктом, то істинний висновок можливий також із двох ствердних засновків.
Наприклад:

Лише марксистки визнають диктатуру пролетаріату.
Він визнає диктатуру пролетаріату.
Отже, він марксист.

У цьому умовиводі висновок правомірний тому, що середній термін (М) у більшому засновку, який є судженням із виділяючим суб'єктом, розподілений. Це дає змогу установити між S і Р єдино можливе відношення.

Із розглянутого можна дійти висновку: у категоричних силогізмах, у котрих більший засновок є судженням із виділяючим суб'єктом, менший засновок за якістю може бути будь-яким – ствердним або заперечним – незалежно від того, за якою фігурою силогізму ми будуємо умовивід.

Це положення не поширюється на силогізми, в котрих більшим засновком є судження з виділяючим предикатом. Стосовно таких умовиводів зберігають свою дію особливі правила фігур силогізму.

7. Категоричні силогізми, в яких більшим засновком є судження-визначення.

У судовому дослідженні широко використовуються умовиводи, у котрих більшим засновком є судження-визначення. До таких умовиводів вдаються, зокрема, при кваліфікації злочину, котрий у логічному відношенні є підведенням окремого, одиничного випадку під загальне положення – статтю закону.

Судження-визначення характеризуються тим, що обсяг суб'єкта й предиката в них повністю збігається, обидва терміни S і Р у цих судженнях розподілені. Тому в умовиводах, побудованих із суджень-визначень, особливі правила фігур силогізму, як і в умовиводах із виділяючими засновками, припиняють дію.

За першою фігурою істинні висновки дають силогізми з меншим заперечним засновком. Наприклад:

Образ, тобто навмисне приниження честі й гідності особи, виражена в непристойній формі.

У діях Петренка відсутня ознака образи.

Отже, Петренко не може нести відповідальність за статтю за образу.

У другій фігурі істинні висновки дають умовиводи із двох ствердних засновків. Наприклад:

Спекуляція є скуповування й перепродаж із метою наживи товарів або інших предметів.

Петренко скуповував і перепродавав із метою наживи за завищеними цінами запасні частини до автомобілів.

Отже, дія Петренка є спекуляція.

Тут середній термін (М) в обох засновках займає місце предиката, тому такий силігізм, якби він складався із звичайних ствердних суджень, був би неспроможним, оскільки М у жодному із засновків не був би розподілений. У нашому ж прикладі більший засновок є судженням-визначенням, середній термін, займаючи місце предиката, розподілений. Тому наведений умовивід є правильним, загальних правил категоричного силігізму у ньому дотримано.

Ознаки, виражені середнім терміном, є підставою для віднесення конкретного одиничного випадку до "свого" класу, для визначення родової належності явища, що вивчається, а в судовому дослідженні ці ознаки послуговують підставою кримінально-правової кваліфікації скоєного.

2. Якщо середній термін меншого засновку має тільки частину ознак, котрі складають середній термін більшого засновку, то висновок може бути або достовірним, або імовірним.

Достовірний висновок буде в умовиводах, у яких у меншому засновку заперечується хоча б одна ознака, що входить до середнього більшого засновку.

Наприклад:

Розбій (Р) допускає заволодіння чужим майном (M_1), пов'язаний з насиллям чи загрозою насилля (M_2).

Петренко (S), при заволодінні сумкою (M_1), не вдався до насилля, не загрожував потерпілій (M_2).

Отже, дії Петренка (S) не можуть бути кваліфіковані як розбій (P).

Схема цього умовиводу така:

$$\begin{array}{l} P \in M_1, M_2 \\ S \notin M_2 \\ \hline \text{Отже, } S \notin P. \end{array}$$

У цих силігізмах більшого засновку є судження, в котрому перелічуються неодмінні ознаки того чи іншого складу злочину. Якщо випадок, про який ідеться у меншому засновку, не має будь-яких із цих ознак, отже, він не може бути віднесений до злочину, про котрий сказано у більшому засновку.

Якщо ж у таких умовиводах середній термін меншого засновку не перелічує всіх ознак середнього терміна більшого засновку, то висновок буде тільки імовірним і не може бути достовірним. *Наприклад:*

Убивство (P) є протиправним (M_1), навмисним або необережним (M_2) позбавленням життя іншої людини (M_3).
У цьому випадку (S) має місце позбавлення життя людини (M_3).
 Отже, у цьому випадку (S), імовірно, вбивство (P).

Схема цього силогізму:

$$\begin{array}{c} P \in M_1, M_2, M_3 \\ S \in M_3 \\ \hline \text{Отже, } S, \text{ імовірно, } \in P. \end{array}$$

Імовірність висновку зумовлена тут тим, що в меншому засновку названа лише одна ознака, котра входить до змісту середнього терміна більшого засновку. Даному S , можливо, належать і інші ознаки, притаманні P , – M_1 і M_2 але з самого засновку цього не видно.

Умовиводи ці можна застосовувати тільки на самому початку розслідування кримінальних справ, для висування версій, коли з усіх ознак, котрі утворюють той чи інший склад злочину, відомими є одна або дві якісь ознаки.

8. Категоричні силогізми, побудовані із суджень можливості.

Нами розглянуті категоричні силогізми, засновками яких є судження дійсності й необхідності. Але в практиці мислення, і зокрема в судовому дослідженні, нерідко доводиться будувати умовиводи із суджень можливості. До таких умовиводів вдаються, наприклад, під час проведення слідчого експерименту, за допомогою якого встановлюється можливість або неможливість того чи іншого факту, явища. Якщо слідчим експериментом буде встановлено, що досліджуване явище як таке можливе, наприклад: *"Перебуваючи біля хвіртки будинку Іваненка, можна бачити людину, котра стоїть під вікном будинку Петренка"*, – то слідчий (суддя) на підставі цього положення робить потім висновок про те конкретне явище, яке цікавить слідчого. Умовивід у цілому має таку форму:

Перебуваючи біля хвіртки будинку Іваненка, можна бачити людину, котра стоїть під вікном будинку Петренка.
Іваненко в той вечір стояв біля своєї хвіртки.
 Отже, Іваненко міг бачити людину, котра стояла під вікном будинку Петренка.

Більший засновок у цьому силогізмі є судженням можливості, в ньому суб'єкт і предикат поєднані зв'язкою "можна".

Умовиводи, побудовані із суджень можливості, мають такі особливості.

1. Якщо більший засновок є ствердним судженням можливості, а менший – ствердним судженням дійсності, то з таких засновків можливі подвійного характеру висновки: достовірні й імовірні. Висновок, що має судження можливості, буде достовірним, а висновок, котрий є судженням дійсності, – імовірним. *Наприклад:*

Велика кількість ран, нанесених потерпілій, може бути ознакою вбивства із помсти.

У цьому випадку наявно багато ран.

Із цих засновків можна зробити такі два висновки;

1. Цей випадок може бути вбивством із помсти.
2. Цей випадок є вбивство з помсти.

Перший висновок, що має судження можливості, є достовірним, другий висновок, котрий є судженням дійсності, – тільки імовірним. Зумовлено це ось чим.

Судження можливості відображує об'єктивно існуючу, пізнану нами можливість, те, що може бути. Судження дійсності відтворює те, що є, що вже здійснилося. Можливість перетворюється у дійсність. Тому факт існування будь-якої можливості є підставою для подвійного висновку.

2. В умовиводах із заперечним засновком висновок буде достовірним незалежно від того, чи є він судженням можливості чи судженням дійсності. Наприклад:

Сидячи за цим столом, не можна побачити людину, котра проходить під вікном будинку.

Петренко сидів за цим столом.

Отже, Петренко не міг бачити і не бачив людини, котра проходила під вікном будинку.

Тут більший засновок є заперечним судженням можливості, менший – ствердним судженням дійсності. Із таких засновків можна зробити два висновки: 1) "Петренко не міг бачити..." і 2) "Петренко не бачив..." Обидва ці висновки достовірні. Другий приклад:

У кімнаті Петренка можна почути постріли, зроблені у дворі будинку.

Петренка цього вечора не було вдома.

Отже, Петренко не міг чути і не чув постріли, зроблені у дворі будинку.

У цьому умовиводі більший засновок – ствердне судження можливості, менший – заперечне судження дійсності. Обидва висновки судження й можливості ("Петренко не міг чути...") та судження дійсності ("Петренко не чув...") також достовірні.

Підставою достовірності висновків у цих умовиводах є такі положення: 1. **Якщо якесь явище неможливе взагалі, то воно неможливе і в кожному окремому випадку;** 2. **Якщо якесь явище як таке можливе, але в даному випадку відсутня умова, без котрої можливість не може перетворитися в дійсність, то можливе взагалі у даному випадку стає неможливим.**

9. Категоричні силогізми з імовірними засновками.

Засновки в категоричному силогізмі можуть бути не тільки достовірними, а й імовірними. Наприклад:

Убивство потерпілого (S), за всією імовірністю, було здійснене за допомогою молотка, виявленого біля трупа (M).

Молоток (M) цей належав Петренку (P).

Отже, вбивство (S), імовірно, здійснив Петренко (P).

В умовиводах із імовірним засновком висновок може бути тільки імовірним.

Силогізми, побудовані з імовірних засновків, відіграють значну роль у судовому дослідженні. Тут вони трапляються досить часто. Вони не можуть бути формою доказу, оскільки їхні висновки не є достовірними, але такі умовиводи використовуються для висування версій у справі і різноманітних пропозицій. *Наприклад, в одній кримінальній справі унаслідок огляду місця злочину було висловлено припущення про те, що удари потерпілому наносилися лівою рукою. Шляхом опитування мешканців села слідчий установив, що в селі, де скоєно злочин, проживає гр-н Х., у котрого бракує правої руки. Це послужило підставою для висування версії про те, що удари потерпілому, ймовірно, були нанесені гр-ном Х. Це є висновком такого силлогізму:*

Удари потерпілому наносилися злочинцем, за всією імовірністю,
лівою рукою.
Гр-н Х. — лівша.

Отже, удари потерпілому були нанесені, імовірно, гр-ном Х.

10. Логічні помилки, які трапляються в категоричних силлогізмах.

У практиці мислення допускають іноді такі логічні помилки.

1. Умовивід за першою фігурою при заперечному меншому засновку. Наприклад;

Крадіжка є злочин.
Привласнення знайденого — це не крадіжка.

Отже, привласнення знайденого не є злочин.

Висновок хибний, оскільки порушено особливе правило першої фігури, згідно з яким менший засновок має бути ствердним. Чому менший засновок не може бути заперечним, нами вже розглянуто.

Названа помилка трапляється звичайно в тих випадках, коли більший засновок тлумачиться як виділяюче судження у розумінні: *"Тільки крадіжка є злочин"*.

2. Умовивід за другою фігурою з двох ствердних засновків. *Наприклад:*

Будь-який договір є угода.
Заповіт — це угода.

Отже, заповіт — це угода.

Висновок тут хибний, оскільки порушено правило другої фігури, за яким один із засновків має бути заперечним. Ця помилка має місце також у випадках, коли більший засновок беруть за виділяюче судження: *"Тільки договори є угодами"*.

3. Почетверення термінів. Ця помилка полягає в тому, що висновок роблять із засновків, до яких входять не три, а чотири терміни.

4. Найпоширенішим видом помилок є умовиводи з приховано хибними помилками. Засновок стає приховано хибним, коли неправильно тлумачиться логічна форма судження. Це має місце у таких випадках:

а) Коли більшим засновком є загальне невизначене (непередбачене) судження, а мислиться воно в силлогізмі як судження з квантором "усі". **Наприклад:**

Юристи красномовні.
Петренко — юрист.

Отже, Петренко красномовний.

Здобутий висновок не обов'язково істинний, він може бути і хибним, хоча силогізм побудований правильно. Пояснюється це тим, що більший засновок тут є невизначеним (непередбаченим) судженням. У цих судженнях, як відомо, предикат (Р) відноситься до класу в цілому, окремим же предметам класу він може й не належати. Тому, якщо такс судження тлумачиться в умовиводі у розумінні "кожен", то висновок силогізму може виявитися хибним.

б) Коли судження можливості логічно виражене як судження дійсності

Наприклад:

Нестача утворюється унаслідок розтрата.
У Петренка виявлена нестача.

Отже, Петренко розтратник.

Цей умовивід побудовано за першою фігурою (модус ААА), правила силогізму дотримані, проте висновок *не є достовірним*. Зумовлено це тим, що більший засновок містить таке знання, яке може бути правильно виражене тільки у формі судження можливості ("*Нестача може утворитися унаслідок розтрата*") або дійсності – ("*Нестача утворюється унаслідок розтрата*"). Тому засновок в умовиводі виявився хибним.

в) Якщо більший засновок є судженням можливості, а висновок роблять у формі судження дійсності і розглядають Його не як імовірне, а достовірне. *Наприклад:*

Особи, у котрих знаходять знаряддя злочину, можуть бути причетні до здійснення злочину.
У Петренка знайдено знаряддя злочину.

Отже, Петренко причетний до здійснення злочину.

Тут більший засновок – судження можливості, тому висновок є імовірним. На практиці ж мислення такий висновок часто беруть за достовірний, що призводить до судової помилки.

ЛЕКЦІЯ № 10. ДЕДУКТИВНІ УМОВИВОДИ. ІНШІ ВИДИ.

1. Умовно-категоричний силлогізм.
2. Розподільно-категоричний силлогізм.
3. Умовно-розподільний силлогізм.
4. Скорочені силлогізми.
5. Умовиводи із суджень з відношеннями.

1. Умовно-категоричний силлогізм.

Умовним силлогізмом називається силлогізм, у якому один або обидва засновки є умовними судженнями. Розрізняють два види умовних силлогізмів: умовно-категоричний силлогізм і чисто умовний силлогізм.

Умовно-категоричним силлогізмом називається силлогізм, у якому більший засновок є судженням умовним, а менший – категоричним. *Наприклад:*

Якщо правовідносини належать до цивільного права, то суперечка підлягає судовому розгляду.

Ці правовідносини належать до цивільного права.

Отже, суперечка у цьому випадку має бути розв'язана у судовому порядку.

Логічною основою висновків умовно-категоричного силлогізму є така аксіома: ствердження основи неодмінно призводить до ствердження наслідку, а заперечення наслідку – до заперечення основи.

Це положення виражає такий *об'єктивно існуючий зв'язок між причиною і наслідком*: **1)** певна причина неодмінно викликає певний наслідок і **2)** наслідок не може виникнути без причини з нічого. Тому, якщо існує причина, то має існувати і її наслідок. *Наприклад, якщо тіло нагріти (причина), то воно обов'язково розшириться (наслідок), а якщо цей наслідок відсутній, то відсутня його причина (нагрівання).*

Подібну умовну залежність ми спостерігаємо також між явищами співіснуючими та явищами, пов'язаними у певній послідовності у часі.

Залежно від того, який хід руху думки від ствердження основи до ствердження наслідку або від заперечення наслідку до заперечення основи, розрізняють два модуси умовно-категоричного силлогізму: *стверджуючий та заперечний.*

Стверджуючий модус – це такий умовно-категоричний силлогізм, у якому в меншому засновку стверджується основа, а у висновку – наслідок більшого засновку. Формула модусу:

$$\frac{\text{Якщо } A, \text{ то } B}{A} \\ \hline \text{Отже, } B.$$

За допомогою символів математичної логіки цей модус відображають так:

$$\frac{A \rightarrow B \cdot A}{B}$$

У стверджуючому модусі від істинності (існування) основи ми йдемо до істинності (існування) наслідку. Хід умовиводу тут ґрунтується на положенні: ствердження основи веде до ствердження наслідку.

Заперечний модус – це такий умовно-категоричний силігізм, у котрому у меншому засновку заперечується наслідок, а у висновку – основа більшого засновку, *Формула модусу:*

$$\frac{\text{не } B}{\text{Отже, не } A} \text{ або інакше: } \frac{A \rightarrow B \cdot B}{A}$$

У заперечному модусі у меншому засновку заперечується істинність (існування наслідку) більшого засновку, йдеться про те, що в цьому випадку немає такого наслідку, котрий указано в умовному судженні. У висновку висловлюється думка про те, що в цьому випадку не було (або немає) і самої основи більшого засновку. *Наприклад:*

Якщо смерть потерпілого настає від замерзання, то на його трупі мають бути ознаки замерзання.
На трупі потерпілого В. ознак замерзання експертизою не встановлено.

Отже, смерть потерпілого В. настала не від замерзання.

У заперечному модусі ми робимо висновок від хибності (відсутності) наслідку до хибності (відсутності) основи. Такий рух думки визначається положенням (аксіомою): заперечення наслідку є заперечення основи.

Обидва розглядувані модуси (стверджуючий і заперечний) правильні, їх висновки, що впливають із засновків неминуче, – достовірні. Правомірним є запитання: чи можна в умовно-категоричному силігізмі робити висновок від хибності основи до хибності наслідку і від істинності наслідку до істинності основи? Відповідь на це запитання логіка дає негативну. Зумовлено це ось чим. Зв'язок причини й наслідку (дійсності), як правило, неоднозначний. Один і той же наслідок може бути викликаний не однією, а різними причинами. Наприклад, пожежа (наслідок) може виникнути унаслідок підпалу, через несправність електропроводки, удару блискавки, якогось нещасного випадку; подряпини та садна на тілі підозрюваного можуть бути наслідком його боротьби з жертвою, але можуть бути й наслідком якоїсь іншої причини.

Схематично відношення причини і наслідку можна відобразити так:

$$\begin{array}{l} x \rightarrow \\ \text{Причини } y \rightarrow A \text{ (наслідок).} \\ z \rightarrow \end{array}$$

Особливість еквівалентних умовних суджень полягає в тім, що в них зв'язок між основою й наслідком однозначний: *основі відповідає такий і тільки такий наслідок. Тому в умовно-категоричних силігізмах, більший засновок котрих є умовне еквівалентне судження, робити висновок можна не тільки від істинності*

основи до істинності наслідку і від хибності наслідку до хибності основи, а й від ствердження наслідку до ствердження основи та від заперечення основи до заперечення наслідку. Наприклад:

Якщо два відбитки пальця залишені однією й тією ж особою, то їхні візерунки будуть збігатися.

Візерунки двох даних відбитків пальців збігаються.

Отже, вони залишені однією й тією ж особою.

Схема цього умовиводу така:

$$\frac{A \sim B \cdot B}{A}$$

В одиничних умовних судженнях основа й наслідок також перебувають в однозначному зв'язку. Тому в умовиводах, побудованих із одиничних умовних суджень, правомірні висновки від істинності наслідку до істинності основи і від хибності основи до хибності наслідку

Якщо ніж, знайдений біля трупа потерпілого, виготовлений із коси, виявленої в обвинувачуваного, то заглибина на обусі цього ножа за розміром і взаємним положенням має повністю збігатися із виступом на обусі коси.

Експертизою встановлено, що заглибина на обусі ножа за розміром і положенням повністю збігається з виступом на обусі коси, вилученої в обвинувачуваного.

Отже, ніж, виявлений біля трупа потерпілого, виготовлений із коси, вилученої в обвинувачуваного.

Суто умовний силогізм – це такий силогізм, у котрому засновки є судженнями умовними. Наприклад:

Якщо дане тіло нагріти, то воно розшириться.

Якщо тіло розшириться, то його не можна буде протягнути крізь отвір.

Отже, якщо дане тіло нагріти, то його не можна буде протягнути крізь цей отвір.

Формула цього силогізму:

Якщо А, то В

Якщо В, то С

Отже, якщо А, то С.

За допомогою символів математичної логіки суто умовний силогізм можна записати так: $(A \rightarrow B) \rightarrow (B \rightarrow C) \rightarrow (A \rightarrow C)$.

Суто умовний силогізм відображає такі причинно-наслідкові зв'язки трьох явищ, коли одне явище є причиною другого, а це друге виступає водночас причиною третього явища.

2. Розподільно-категоричний силогізм.

Розподільно-категоричним силогізмом називається такий умовивід, у котрому більший засновок є судженням розподільним, а менший – категоричним.

Існує два модуси розподільно-категоричного силогізму:

1) модус ствердно-заперечний

2) модус заперечно-ствердний

1. **Модус ствердно-заперечний** – це такий розподільно-категоричний силогізм, в якому у меншому засновку стверджується належність суб'єкту одного предиката із перелічених у більшому засновку, а у висновку заперечується належність суб'єкту всіх інших предикатів. Формула цього модусу:

$$\frac{S \in P_1 \text{ або } P_2, \text{ або } P_3}{S \in P}, \text{ або } \frac{A \vee B \vee C}{\overline{B \wedge C}}$$

Отже, $S \notin P_2, \text{ ні } P_3$

Прикладом ствердно-заперечного модусу є такий умовивід:

Підпис на розписці від імені В. міг бути виконаний або самим В., або С., або К.

Експертизою встановлено, що підпис виконаний самим В.

Отже, він не міг бути виконаний ні С., ні К.

2. **Модус заперечно-ствердний** – це такий розподільно-категоричний силогізм, у якому в меншому засновку заперечується належність суб'єкту перелічених у більшому засновку предикатів, *крім одного*, а у висновку стверджується належність суб'єкту цього предиката. Формула заперечно-ствердного модусу:

$$\frac{S \in P_1 \text{ або } P_2, \text{ або } P_3}{S \notin P_2, \text{ ні } P_3}, \text{ або } \frac{A \vee B \vee C}{\overline{B \wedge C}}$$

Отже, $S \in P_1$

Приклад цього модусу:

Пожежа на складі могла виникнути або внаслідок підпалу, або несправності електропроводки, або необережного поводження з вогнем кого-небудь із працівників складу.

Встановлено, що пожежа не могла виникнути ні в електропроводці, ні з необережності.

Отже, пожежа на складі є наслідком підпалу.

Для того, щоб висновок у розподільно-категоричному силогізмі був достовірним, необхідно дотримуватися такого правила:

1. У більшому засновку мають бути перелічені всі можливі предикати, всі випадки, всі факти.

2. Члени розподілу (предикати) мають виключати один одного, тобто засновок має бути судженням строго розподіленим.

Правило про те, що в більшому засновку розподільно-категоричного силогізму мають бути перелічені всі можливі предикати, має настільки важливе значення для судового дослідження, що воно здобуло закріплення в спеціальному положенні криміналістики про те, що з кожної розслідуваної справи необхідно висувати всі об'єктивно можливі версії.

3. Умовно-розподільний силігізм.

Умовно розподільним силігізмом або дедуктивним силігізмом називається силігізм, у котрому більший засновок є судженням умовним, а менший – розподільним.

За кількістю наслідків, що встановлюються в більшому засновку умовно-розподільного силігізму, існують дилеми, трилеми, полілеми. У практиці мислення найчастіше користуються дилемами.

"Дилема" – грецьке слово, воно означає "подвійну пропозицію". Зміст дилеми полягає в необхідності вибору одного з двох можливих рішень (у трилемі – одного з трьох рішень). Виключаючи одна одну можливості або рішення називаються альтернативами.

Дилема – це умовно-розподільний силігізм із двома альтернативами. Розрізняють два види дилеми: конструктивну та деструктивну.

У конструктивній дилемі більший засновок установлює у вигляді альтернатив дві основи і два наслідки, що з них випливають. У меншому засновку йдеться про можливість тільки однієї з двох цих основ. У висновку стверджується думка про можливість лише одного з двох даних наслідків. Конструктивна дилема має таку формулу:

$$\begin{array}{l} \text{Якщо } A, \text{ то } B \\ \text{Якщо } C, \text{ то } D \end{array} \quad (A \rightarrow B) \wedge (C \rightarrow D)$$

$$\frac{\text{Але або } A, \text{ або } C}{\text{Отже, або } B, \text{ або } D} \quad \text{або} \quad \frac{A \vee C}{B \vee D}$$

Приклад конструктивної дилеми:

Якщо філософ визнає первинність матерії і вторинність свідомості, то він – матеріаліст. Якщо філософ визнає за первинне свідомість, дух, а природу розглядає як продовження духу, свідомості, то він – ідеаліст.

$$\frac{\text{Але філософ може визнавати або первинність матерії і вторинність свідомості, або первинність свідомості і вторинність матерії.}}{\text{Отже, філософ може бути або матеріалістом, або ідеалістом.}}$$

За спрямуванням руху думки конструктивна дилема схожа із ствердним модусом умовно-категоричного силігізму: від ствердження основи здійснюється перехід до ствердження наслідків.

У деструктивній дилемі більший засновок є таким умовним судженням, у котрому із однієї основи випливає два можливі наслідки. У меншому засновку заперечуються обидва наслідки. У висновку заперечується сама основа, із котрої виводили названі наслідки. Формула достовірної дилеми:

$$\begin{array}{l} \text{Якщо } A \text{ є } B, \text{ то } A \text{ є або } C, \text{ або } D \end{array} \quad A \rightarrow B \vee C$$

$$\frac{A \text{ не є ні } C, \text{ ні } D}{\text{Отже, } A \text{ не є } B}, \quad \text{або} \quad \frac{\overline{B} \wedge \overline{C}}{A}$$

Таким чином, висновок у деструктивній дилемі проходить від заперечення наслідку до заперечення основи, тобто у тому ж напрямі, що й у заперечному модусі умовно-категоричного силігізму. Наприклад:

Якщо дія П. є суспільно небезпечна, то він або стане перед судом,
або буде визнаний неосудним.

П. не було засуджено, не визнано неосудним.

Отже, дія П. не є суспільно небезпечною.

Для правильної побудови дилеми необхідно дотримуватися таких умов:

1. У більшому засновку має бути правильно виражений зв'язок основи й наслідку, тобто наслідки, що встановлюються в більшому засновку, дійсно мають впливати із наведеної основи, не бути надуманими, а основа стосовно висловленого наслідку – ясною, визначеною, достатньою.

2. Альтернативи, що містяться в дилемі, мають вичерпувати всі можливі рішення. Якщо, наприклад, із основи, взятої з умовного засновку, впливає не два, а три наслідки, а в більшому засновку названо лише два, то висновок буде хибним.

Дилема як логічна форма висновку має такі особливості:

1. Вона містить всього два альтернативні (виключаючі одне одного) рішення, тому вибирати можна тільки між ними. Ніякого середнього, проміжного, третього рішення дилема не припускає.

2. Дилема настійно вимагає вибору рішення. Поставлений перед дилемою не може утриматися від вибору, він змушений визнати або одне, або друге, оскільки немає і не може бути іншого рішення, окрім указаних дилемою.

Дилема широко застосовується в науці, в політиці, у щоденному житті як засіб виявлення і доведення логічної неспроможності положень, не сумісних із положеннями, уже встановленими чи визнаними обома сторонами.

4. Скорочені силлогізми.

Силлогізми складаються із трьох частин: двох засновків і висновку. Але в практиці мислення ми рідко висловлюємо їх у повному вигляді. Звичайно користуються скороченими силлогізмами, такими, в котрих висловлюється не три частини, а тільки якихось дві. *Наприклад, замість того, щоб сказати:*

Усі неповнолітні не мають виборчих прав.

Петренко — неповнолітній.

Отже, він не має виборчого права —

ми говоримо: "Петренко не має виборчого права, тому що він неповнолітній".

Тут ми висловили висновок і менший засновок; більший засновок виявився пропущеним.

Силлогізм, у котрому пропущений один із засновків чи висновків, називається скороченим силлогізмом, **або ентимемою.**

"Ентимема" – слово грецьке, у перекладі на українську мову означає "в умі", "у думках". Ця назва показує, що та чи інша частина силлогізму не висловлюється, але мається на увазі.

За способом утворення розрізняють *три види ентимем*. **1)** ентимема з випущеним більшим засновком. *Наприклад: "Колективне господарство – юридична особа, отже, має спеціальну правоздатність";* **2)** ентимема з випущеним меншим засновком, *наприклад: "Будь-яка купівля-продаж призводить до здобуття права власності на куплену річ, отже, слід визнати, що Петренко здобув право власності на цей будинок*1;* **3)** ентимема з випущеним висновком. *Наприклад: "Майно, нажите подружжям протягом шлюбу, вважається спільним їхнім майном, а автомобіль "Волга" нажитий Шишовим протягом шлюбу".*

Досить часто в скороченій формі висловлюється також суто умовний силогізм. Випущеним у таких ентимемах є, звичайно, висновок. *Наприклад:*

"Якщо робочий день Григоренка закінчується пізніше, ніж у Петренка, то Григоренко повертається додому пізніше, ніж Петренко. Але якщо Григоренко повертається додому пізніше, ніж Петренко, то він не міг бачити, як Петренко повертається додому з пакунком".

5. Умовиводи із суджень з відношеннями.

Умовиводи із суджень із відношеннями – це такі умовиводи, засновки котрих є судження з відношеннями (aRb). *Приклади таких умовиводів.*

1. Харків південніше Києва.
Львів південніше Харкова.

Отже, Львів південніше Києва.
2. A = B
B = C

Отже, A = C.
3. A раніше від B
B раніше від C

Отже, A раніше від C.

Умовиводи із суджень із відношеннями – це особливий вид дедуктивних умовиводів, їх не можна сплутувати з категоричним силогізмом.

У категоричному силогізмі, як відомо, висновок робиться завдяки середньому терміну (M). В умовиводах із суджень із відношеннями середнього терміна немає.

Щоб поняття виконувало роль середнього терміна, воно має бути одним і тим же в обох засновках. З'ясуймо, чи є таке поняття, а отже середній термін, у нашому першому прикладі? Припустімо, у висновку цього прикладу "Львів" – менший термін (S), а "південніше Києва" – більший термін (P). Позначимо ці терміни в засновках. Поняття, що лишилися не позначеними, "Харків" у першому засновку і "південніше Харкова" у другому – різні, тому сприймати їх як середній термін не можна. Отже, середнього терміна у цьому умовиводі немає. Висновок із засновків у ньому зроблено не через середній термін, а іншим шляхом.

Логічною основою висновків в умовиводах із суджень із відношеннями є логічні властивості відношень.

Між предметами і явищами дійсності, як відомо, існують різні відношення, наприклад: "3 більше 2", "Суми північніше Полтави", "Факт А виник раніше від факту В", "Факт А виник одночасно з фактом В". Ці відношення мають певні логічні властивості. Найважливішими логічними властивостями відношень є такі: симетричність, рефлексивність, транзитивність тощо.

Симетричність. Відношення називається симетричним, якщо воно має місце як між предметами a і b , так і між предметами b і a . У вигляді формули властивість симетричності записується так: $aRb \rightarrow bRa$.

Властивість симетричності підлягає правилу: якщо судження aRb істинне, то істинне й судження bRa .

Властивістю симетричності володіє, наприклад, відношення родинності, відношення рівності, відношення одночасності, відношення схожості і т. д. Так, якщо a – родич b , то і b – родич a , якщо факт a виник одночасно з фактом b , то й факт b виник одночасно з фактом a ; якщо a дорівнює b , то й b дорівнює a і т. д.

Деякі відношення не симетричні. Наприклад, відношення "а – батько b" не симетричні, оскільки "b – не батько a".

Рефлексивність. Рефлексивним відношення між предметами буде лише тоді, коли кожен предмет знаходиться в такому ж відношенні і до самого себе. Властивість рефлексивності у вигляді формули записують так: $aRb \rightarrow bRa \ bRb$.

Правило: якщо судження aRb істинне, то будуть істинними і судження aRa і bRb .

Рефлексивними є, наприклад" відношення рівності ($a = b$), оскільки і предмет a і предмет b тотожні, відношення одночасності (a одночасне із b), оскільки і a одночасне з самим собою, і b одночасне з самим собою. Але відношення "а більше за b" і рефлексивне, оскільки ні a , ні b у цьому відношенні до самих себе не знаходяться: не можна сказати, що "а більше за b", а "b більше за b". І рефлексивні, наприклад, і відношення "бути раніше", "бути пізніше", "бути вищим" тощо. Із істинності судження "а раніше від b" (aRb) не випливає істинність суджень "а раніше від b" (aRb) і "b раніше від b" (bRb).

Транзитивність. Транзитивним називається таке відношення, коли воно, маючи місце між предметами a і b , а також між предметами b і c , має місце і між предметами a і c . Властивість транзитивності можна виразити формулою

$$(aRb \wedge bRc) \rightarrow aRc.$$

Правило: якщо судження aRb істинне і судження bRc істинне, то буде істинним і судження aRc .

Властивість транзитивності мають також відношення: відношення рівності, відношення "більше", "менше", "бути раніше", "бути пізніше", "бути північніше" і т. д. Наприклад, якщо $a = b$, $b = c$, то неодмінно випливає, що й $a = c$; якщо подія a

випадок виникла пізніше від події b , а подія b виникла пізніше від події c , то, отже, подія a виникла пізніше від події c .

Відношення ж "бути співучасником" інтранзитивне. Наприклад, із того, що a – співучасник b , а b – співучасник c , неодмінно не випливає, що a – співучасник c . Інтранзитивне і відношення "бути другом". Якщо a – друг b , а b – друг c , то це не означає, що a – друг c . Вони можуть і не знати один одного.

ЛЕКЦІЯ № 11. ІНДУКТИВНІ УМОВИВОДИ

1. *Поняття про індукцію.*
2. *Індукція в судовому пізнанні.*
3. *Спостереження та експеримент.*
4. *Повна і неповна індукція*
5. *Індукція через простий перелік.*
6. *Індукція через відбір фактів, які виключають випадкові узагальнення.*
7. *Наукова індукція.*
8. *Методи встановлення причинних зв'язків між явищами.*
9. *Зв'язок індукції і дедукції.*

1. Поняття про індукцію.

Індукцією називається умовивід, у якому на основі знання частини предметів класу робиться висновок про всі предмети класу, про клас у цілому. *Індукція – це умовивід від часткового до загального.* Термін "індукція" походить під латинського слова *inductio*, що означає "наведення".

Індукція, як і будь-який умовивід, складається із засновків і висновку.

Засновки в індукції – це судження про окремі факти, одиничні предмети або групи предметів і явищ.

Висновок – судження про клас предметів або явищ у цілому.

Будується індуктивний умовивід так. У процесі пізнання предметів якогось класу ми виявляємо, що кожен предмет, який спостерігаємо, має ознаку *P*. Під час подальшого спостереження предметів цього класу ми відмічаємо, що й вони мають ті самі ознаки. Не досліджуючи останніх предметів класу, ми робимо узагальнюючий висновок, що всі предмети цього класу мають ознаки *P*.

$$\begin{array}{l} S_1 \in P \\ S_2 \in P \\ S_3 \in P \\ S_4 \in P \end{array}$$

S_1, S_2, S_3, S_4 становлять частину предметів класу *S*.

Отже, всі $S \in P$.

Прикладом індукції є такий умовивід:

Мідь проводить електрику.

Залізо проводить електрику.

Калій проводить електрику.

Срібло проводить електрику.

Мідь, залізо, калій, срібло — метали.

Отже, всі метали проводять електрику.

Засновки в цьому умовиводі не вичерпують увесь клас металів, у них ідеться лише про чотири хімічні елементи, що входять до цього класу, *висновок – це судження про клас у цілому*; ознака, яка належить кожному із перелічених металів, приписується у висновку всім металам. *Таким чином, тут від знання частини предметів класу зроблено перехід до знання класу в цілому.*

Індукція, як і дедукція, є умовиводом опосередкованим, висновок робиться не з одного, а з кількох засновків. Але якщо в дедуктивному умовиводі кількість засновників чітко визначено (силогізм, наприклад, складається тільки з двох засновків), то в індуктивному умовиводі кількість засновків може бути найрізноманітніша.

Індукція й дедукція відрізняються спрямованістю думки.

Дедукція – підведення окремого факту (меншого засновку) під загальне положення або правило (більший засновок). Висновок у дедуктивному умовиводі завжди вужчий від вихідного знання.

Вивчивши частку предметів класу, ми робимо висновок про всі предмети класу. Знання, здобуте у висновку індуктивного умовиводу, за своїм обсягом ширше, ніж вихідне знання. Висновок в індукції охоплює увесь клас предметів у засновках, у засновках же міститься знання про частину предметів класу.

Виникає запитання: на якій підставі ми робимо узагальнюючий висновок про клас предметів, якщо нами вивчена лише частина предметів класу; що дає право переносити знання з частини предметів на всі предмети роду, від знання досліджуваних фактів переходити до знання фактів, котрі не були об'єктом нашого спостереження?

Умовивід є пізнання опосередковане, до знання одних предметів ми приходимо унаслідок пізнання інших предметів. Робити умовиводи – означає виводити нове знання із наявних знань. Цей логічний процес можливий тільки тому, що між предметами і явищами об'єктивної дійсності існують певні зв'язки і відношення. Саме наявність необхідних, закономірних зв'язків дає нам змогу із знання одних явищ виводити певне знання про інші, з ним пов'язані.

Але повторюваність може бути як неминучою, так і випадковою. Ця обставина ускладнює пізнання загального. Повторюваність ми спостерігаємо завжди, коли ознака належить усім предметам класу. З яким характером повторюваності ми маємо справу в кожному конкретному випадку – неминучою чи випадковою, нам невідомо. *Висновок в індуктивному умовиводі може бути достовірним лише в тому випадку, коли до повторюваності приєднується якась інша основа, така, котра неминуче призводить до достовірності.*

2. Індукція в судовому пізнанні.

Індукцію не можна розглядати як умовивід тільки про клас предметів. Нерідко у процесі пізнання узагальнюючий висновок висловлюється не про клас предметів, а про один одиничний предмет па основі знання окремих його властивостей, ознак.

Предметом судового дослідження є, як правило, конкретне одиничне явище, подія – злочин чи інше правопорушення. Юридична подія складна, вона має багато сторін, ознак.

Злочин, наприклад, є завжди певною подією у формі діяльності чи бездіяльності. Скоєння злочину пов'язане з тим, що він залишає сліди в зовнішньому світі і в свідомості оточуючих людей. Відновлення цілісної картини злочину є процес індуктивний, до загального йдуть від окремих, одиничних фактів.

Приклад. У колективному господарстві "Зоря" було викрадено з току велику кількість зерна. У ході попереднього слідства встановлено такі факти:

1. На відстані 500 метрів від току було виявлено два мішки з зерном.
2. Від цього місця до лісозахисної смуги вела малопримітна стежина, на котрій були виявлені зерна пшениці.
3. У лісозахисній смузі, куди вела стежина, було виявлено кілька дерев із зів'ялим листям. Огляд дерев показав, що вони не мають коріння, спіяні і ввіткнуті у скопану землю.
4. Під деревами були виявлені ями, а в ямах понад дві тонни зерна. Біля ями було знайдено лопату.
5. Оглядом мішків, виявлених неподалік від току, було встановлено, що на одному з них наявні латки, на внутрішній боці яких виведені літери "КСФ" і "КНГ", написані кольоровим олівцем.
6. Житель села М., допитаний як свідок, показав, що він останніми днями неодноразово бачив, як сторож току К. ходив до лісозахисної смуги з пилкою-ножівкою і лопатою.
7. Той же свідок, оглянувши лопату, виявлену в лісозахисній смузі, упізнав її як таку, що належить сторожу току К.
8. Під час обшуку у К. було знайдено під стійком сіна пилку-ножівку. На пропозицію видати пилку, зроблену слідчим перед проведенням обшуку, К. відповів, що він пилки не має.
9. Літери "КСФ", написані на мішку, відповідають ініціалам К. Семена Федоровича і літери "КНГ" відповідають ініціалам його дружини К. Надії Гаврилівни.
10. Графічна експертиза дійшла висновку, що літери "КСФ" виконані Семеном Федоровичем К., а літери "КНГ" – його дружиною, Надією Гаврилівною К.
11. Криміналістична експертиза встановила за стволами спіяних дерев, що дерева могли бути спіяні пилкою-ножівкою, виявленою у К.
12. Агрономічна експертиза встановила, що зерно, знайдене в мішках і ямах, за своїми ознаками схоже із зерном, яке знаходиться в буртах на току господарства "Зоря".

На підставі переліку фактів, узятих за взаємозв'язком, був зроблений висновок, що крадіжка зерна з току колективного господарства "Зоря" скоєна сторожем току К.

У цьому умовиводі засновки перелічують окремі факти, котрі є ознаками розслідуваної злочинної події. Кожен із наведених фактів пов'язаний з однією й тією ж особою – сторожем К. У висновку йдеться про злочин у цілому, про те, що він скоєний сторожем К.

3. Спостереження та експеримент.

Індукція пов'язана зі спостереженням і експериментом. *Перш ніж робити узагальнюючий висновок про якийсь клас предметів, необхідно знати окремі*

предмети цього класу. Методами вивчення окремих предметів, часткових випадків, фактів є спостереження і експеримент.

Спостереження – це вивчення у тому вигляді, в якому вони відбуваються та існують насправді.

Під час спостереження предмети вивчаються в їх природному стані. Спостерігаючий не втручається у хід подій, не змінює процес їх перебігу.

Спостереження відрізняються від звичайного сприймання. При простому сприйманні людина не ставить перед собою якоїсь мети, вона оглядає те, що діє на її органи чуття. Спостереження ж – це сприймання цілеспрямоване, активне. Воно завжди проводиться з раніше визначеною метою.

Цілеспрямованість спостереження дає змогу виявити такі предмети, явища, факти, котрі можуть бути не помічені під час звичайного сприймання. Спостереження під час розслідування кримінальних справ зводяться головним чином до пошуків різноманітних предметів і слідів злочину.

В **експерименті** вивчається навмисно відтворене або змінене явище. Під час експериментального вивчення дослідник втручається у процес перебігу явища. Експеримент створює можливість вивчити явище за різноманітних умов, схожих на ті, в котрих воно відбувається при природному розвитку, і за умов, несхожих на природні. Експеримент розширює рамки спостереження. Експеримент ніколи не ставиться наосліп. Експерименти широко застосовуються в природничих науках. Ними часто користуються також і в судовому дослідженні.

4. Повна і неповна індукція

Повною індукцією називається умовивід, у якому загальний висновок про клас предметів робиться на основі вивчення всіх предметів цього класу.

Приклад. На місці скоєння злочину виявлено шість стріляних гільз. Експертизою встановлено:

Гільза № 1 відстріляна із пістолета ТТ зразка 1933 р. № 476.

Гільза № 2 відстріляна з того ж пістолета.

Гільза № 3 – теж.

Гільза № 4 – теж.

Гільза № 5 – теж.

Гільза № 6 – теж.

Отже, всі гільзи, виявлені на місці злочину, відстріляні з пістолета ТТ зразка 1933 р. № 476.

Другий приклад. Слідчий, опитавши усіх нічних сторожів колективного господарства "Світанок", кожен з яких засвідчив, що він не бачив автомобіля, котрий цієї ночі проїздив по двору господарства, зробив узагальнюючий висновок: "Жоден із нічних сторожів господарства "Світанок" цієї ночі не бачив автомобіля".

У вигляді схеми умови від повної індукції можна записати так:

$$\begin{array}{l} S_1 \in P \\ S_2 \in P \\ S_3 \in P \\ S_4 \in P \\ S_5 \in P \end{array}$$

S_1, S_2, S_3, S_4, S_5 вичерпують клас предметів S .
Отже, всі $S \in P$.

Повна індукція складається із засновків і висновку. Розрізняють засновки подвійного типу. 1. Засновки, у котрих виражені судження про окремі факти, їх у повній індукції стільки, скільки налічується предметів, що складають даний клас. 2. Один із засновків у повній індукції є судження, у котрому виражено знання про те, що перелічені предмети вичерпують собою клас досліджуваних предметів. У практиці мислення цей засновок звичайно не висловлюється, а мається на думці.

Повна індукція дає висновки не ймовірні, а достовірні. У цьому важлива перевага повної індукції. Основою достовірності висновків є те, що засновки у повній індукції вичерпують клас предметів.

Повна індукція застосовна не завжди. Вона можлива лише в тих випадках, коли кількість предметів, що складає клас, невелика, чітко обмежена і всіх їх можна вивчити.

У розумінні повної індукції є розбіжності щодо двох основних питань, а саме – питання логічної природи повної індукції про те, до яких умовиводів вона відноситься: індуктивних чи дедуктивних, та питання про те, чи дає повна індукція нове знання.

Одні логіки розглядають повну індукцію як правомірний вид індуктивних умовиводів. Інші, наприклад, вважають, що повна індукція – це несправжня, така, що здається індукцією, а по суті – це дедукція. Таке твердження робиться на тій підставі, що в повній індукції висновок не поширюється на нові, не розглядувані в засновках предмети, що в повній індукції ми не виходимо у висновку за межі того, про що йдеться у засновках.

Дійсно, у повній індукції висновок про клас предметів робиться на основі вивчення всіх предметів класу, висновок стосується тільки тих предметів, за якими ми спостерігаємо. У цьому полягає одна з особливостей повної індукції.

В індукції рух думки здійснюється від окремого, одиничного до загального. Вихідним тут є не загальне, а окреме, через котре ми приходимо до знання загального.

Не можна також погодитися з думкою про те, що повна індукція, оскільки у її висновках досліджувана ознака не поширюється на нові предмети, нібито не дає нового знання. Висновок повної індукції – це не просто підсумовування засновків, а судження про клас у цілому, знання загального, тим часом, як ми мали знання лише про окремі предмети класу.

Завдяки тому, що повна індукція дає достовірні висновки, вона використовується в доказах. У судовій практиці, і особливо в експертизі, вона застосовується досить широко. Більше того, під час дослідження деяких об'єктів узагальнюючі висновки експертом можуть бути зроблені тільки у формі повної індукції.

Неповною індукцією називається умовивід, у якому загальний висновок виводиться із засновків, котрі не охоплюють усіх предметів класу.

У повній індукції засновки вичерпують усі випадки явища, котре вивчається. У неповній індукції загального висновку про клас предметів ми доходимо на основі вивчення тільки якоїсь частини предметів цього класу. Індукція називається неповною саме тому, що клас предметів, про який ми висловлюємо узагальнюючий висновок, досліджується нами не повністю.

Приклад. Під час обшуку в гр-на Сидоренка було вилучено 60 шерстяних дамських кофточок. Сім кофточок мали етикетки фабрики "Червона нитка". На цій підставі було зроблено гаданий висновок про те, що "Всі кофточки, вилучені у Сидоренка, виготовлені фабрикою "Червона нитка".

Особливість неповної індукції полягає в тому, що те, що нам відоме про частину предметів класу, ми поширюємо на увесь клас, на всі його предмети. ***У неповній індукції знання з вивчених фактів переноситься на факти, котрі не вивчалися;*** ознаку, яка належить предметам, що спостерігалися, ми приписуємо і тим предметам даного роду, котрі не були об'єктом нашого спостереження. Ця властивість неповної індукції досить важлива для пізнання.

Як відомо, основна маса явищ має незчисленну кількість окремих екземплярів. Вивчити їх усіх практично неможливо. Отже, узагальнюючого висновку про клас предметів у таких випадках ми можемо дійти на основі пізнання лише частини предметів класу. Неповна індукція і є тією формою умовиводу, в якій проходить наше мислення при пізнанні таких явищ.

Неповна індукція широко використовується в будь-якій галузі знання. Вона є неодмінною формою пізнання в судовому дослідженні.

На стадії порушення кримінальної справи, коли слідчий має мінімальну кількість фактів і обставин, які стосуються справи, узагальнюючий висновок про злочинну подію в цілому може бути зроблений тільки у формі неповної індукції.

Розрізняють такі види неповної індукції: індукція через простий перелік, індукція через відбір фактів і наукова індукція.

5. Індукція через простий перелік.

Індукція через простий перелік – це такий умовивід, у якому загальний висновок про клас предметів робиться на тій підставі, що серед спостережуваних фактів не траплялося жодного, який би суперечив узагальненню.

Сутність індукції через простий перелік полягає в тому, що зі спостереження повторюваної ознаки в ряді однорідних фактів (предметів, явищ) при відсутності суперечливого цій повторюваності випадку робиться загальний висновок про належність даної ознаки усім предметам (фактам) цього ж роду.

Повна назва індукції цього виду – **індукція через простий перелік, де не трапляється суперечного випадку**; її називають також **популярною індукцією**.

Схематично індукція через простий перелік відбувається так. Спостерігаючи окремі одиничні предмети якогось роду, ми помічаємо в одного, другого, третього і т. д. однакові ознаки. Предмети, котрі не мають виділених ознак, у ході спостереження нам не трапились. На цій підставі робимо висновок про те, що всі предмети даного роду мають ці ознаки.

Приклад:

Це — горить,
це — горить,
це — горить.
Це, це і це з дерева.

Отже, все що з дерева — горить.

Другий приклад:

Петренко не знав потерпілого.
Іваненко не знав потерпілого.
Сидоренко не знав потерпілого.
Петренко, Іваненко, Сидоренко — свідки у справі.
Отже, всі свідки у справі не знали потерпілого.

Індукція через простий перелік значно розширює наші знання, вона має великий ступінь узагальнення. До висновку про цілий клас предметів ми можемо прийти на основі спостереження найнезначнішої кількості окремих екземплярів цього класу. Інколи узагальнюючий висновок висловлюється в результаті спостереження всього двох предметів. У цьому перевага даного виду індуктивних умовиводів.

Але індукція через простий перелік не дає нам достовірних висновків, її висновки тільки імовірні.

Основою висновку в індукції через простий перелік є повторюваність однорідних фактів при відсутності серед них суперечного випадку. Ми **приписуємо** ознаку, виявлену в певній частині предметів, усім предметам класу тільки на тій підставі, що не трапилося жодного предмета, котрий не мав би цієї ознаки. Іншого обґрунтування висновку у цих умовиводах не має. Але те, що нам не трапилося суперечливого випадку, може свідчити про зовсім різне. Отже, відсутність суперечливих фактів само собою не є доказом того, що вони взагалі не існують.

Індукція через простий перелік дає висновки різного ступеня ймовірності: від найменшої до найбільшої. Ступінь ймовірності залежить від кількості вивчених фактів. Висновок, зроблений на основі спостереження досить малої кількості фактів, що потрапили першими, буде завжди мало ймовірним. Навпаки, висновок, добутий унаслідок вивчення значної кількості випадків, буде більш ймовірним.

Індукція через простий перелік вважається найненадійнішим висновком індуктивних умовиводів. Скільки б явищ не було охоплено спостереженням, завжди залишається можливість натрапити на факт, суперечливий узагальненню. І якщо він трапляється, то висновок, який мали раніше за істинний, стає помилковим. Це не означає, проте, що індукція через простий перелік зовсім непридатна для наукового пізнання. Історії науки відомо чимало випадків, коли висновки, котрі стали пізніше науковими положеннями, були здобуті спочатку у формі індукції через простий перелік.

Індукція через простий перелік широко використовується у судовому дослідженні. Але тут вона має деякі особливості, зумовлені специфікою пізнання під час розслідування і розгляду кримінальних справ. Підставою для узагальнюючого висновку в індукції через простий перелік є відсутність суперечливого факту. Висновок розглядається доти, доки не трапиться суперечливий випадок. Але як тільки під час спостереження виявляється факт, який суперечить узагальненню, здобутий висновок стає неспроможним, хибним. (Метод від супротивного).

6. Індукція через відбір фактів, які виключають випадкові узагальнення

Індукція через відбір фактів, які виключають випадкові узагальнення, є неповною індукцією, висновку про клас у цілому ми доходимо на підставі знання частини предметів класу.

Висновки в цій індукції, як і в індукції через простий перелік, ґрунтуються на повторюваності фактів за відсутності випадків, що не узгоджуються з узагальненням. Але в індукції через відбір фактів до цієї основи додається одна суттєва умова, завдяки якій види стають обґрунтованішими. Такою умовою є відбір фактів.

В індукції через простий перелік узагальненого висновку доходять унаслідок спостереження фактів, що трапилися першими, шляхом вивчення явищ, взятих поспіль. Такий метод дослідження містить можливість узагальнення на основі фактів, що збіглися випадково. Цей прорахунок індукції через простий перелік може бути певною мірою зменшений завдяки збільшенню кількості вивчених предметів. Чим більша кількість предметів класу буде охоплена спостереженням, тим більша впевненість у тому, що повторюваність ознаки (факту) не випадкова.

В індукції через відбір фактів висновок робиться на основі відібраних за певною системою чи випадкового збігу фактів взагалі й абсолютно. Можливість випадкового добору з маси явищ тих, котрі мають тільки виділену ознаку, теоретично теж залишається. *Але завдяки тому, що досліджуються предмети, які не першими трапились, а предмети, спеціально відібрані за системою, раніше розробленою і перевіреною практикою, натрапити на випадковий збіг фактів практично неможливо.* Важливого значення для обґрунтування висновків набуває система відбору фактів. Чим досконаліший метод відбору, тим більша ймовірність висновку. А науково розроблені системи створюють можливість дійти висновків, що наближаються до достовірних.

Приклад. До магазину надійшли цигарки. Є підозра, що всі вони відволожені. Щоб перевірити якість усієї партії, досліджується не кожна пачка і не з одного ящика, а береться кілька пачок вибірково з різних ящиків і з різних місць ящика. Здобуті дані узагальнюються.

Індукцією через відбір фактів користуються часто при визначенні якості або сортності різних товарів, виробів, продуктів, при визначенні належності якоїсь ознаки більшій групі однорідних предметів, що зосереджені в одному й тому ж місці або в різних місцях тощо.

7. Наукова індукція.

Науковою індукцією називається умовивід, в якому загальний висновок про всі предмети класу робиться на підставі знання необхідних ознак або причинних зв'язків частини предметів класу.

Наукова індукція – найдосконаліший вид індукції. В індукції через простий перелік висновки ґрунтуються винятково на повторюваності ознаки або факту за відсутності суперечливих випадків. Тут пізнання спрямоване на те, щоб установити належність предмету ознак і переконатися – скільки б предметів ми не охопили – виділена ознака повторюється. Далі констатації повторюваності ми не йдемо, не з'ясовуємо, чому ознака чи факт повторюється.

Повторюваність, як уже говорилося, наводить нас на висновок про те, що ознака є загальною, належить предметам класу, оскільки загальне неодмінно повторюється. Але не всяка ознака, що повторюється в ряді предметів, є загальною. Повторюваність у межах спостереження може бути зафіксована і в тому випадку, коли ознака не належить усім предметам класу, не є загальною, а притаманна тим предметам, котрі випадково нам трапились.

У науковій індукції висновок робиться на підставі встановлення того, що спостережувана ознака є неодмінною, істотною ознакою предметів, що вивчаються. Тут для узагальнення висновку однієї повторюваності ознаки або факту недостатньо.

Необхідно встановити, використовуючи метод наукового пізнання, що спостережувана ознака є ознакою істотною, неодмінною. Знання того, що спостережувана ознака є істотною, служить логічною основою висновку в науковій індукції, бо якщо ознака є істотною, то вона неодмінно належить усім предметам класу.

Наукова індукція дає висновки не тільки ймовірні, а й достовірні. Кількість вивчених предметів або фактів для висновку в науковій індукції значення не має. Висновок може бути зроблений на основі дослідження всього одного явища або одного факту. *Так, установивши, що властивість металу проводити електрику – це неодмінна, суттєва властивість, роблять достовірний висновок про те, що всі метали електропровідні.*

Наукова індукція пов'язана з різними методами наукового дослідження. Важливе місце у науковій індукції займають методи встановлення причинних зв'язків між явищами.

8. Методи встановлення причинних зв'язків між явищами.

Предмети і явища навколишнього світу перебувають у зв'язку і взаємозумовленості. Однією з форм загального зв'язку є причинний зв'язок. Під *причинним зв'язком* розуміють такий зв'язок двох або більше явищ, коли одне з них неодмінно народжує інше. Явище, котре викликає інше явище, називається *причиною*. А явище, народжене причиною, називається *наслідком*. *Наприклад, під час нагрівання тіла розширюються. Нагрівання є причиною, а розширення тіл – наслідком цієї причини.*

Причинний зв'язок є об'єктивним зв'язком, він існує поза нашою свідомістю і незалежно від неї. Причинність є загальним універсальним зв'язком, у світі немає явищ, котрі б не мали своїх причин.

Пізнаючи причини явища, слід враховувати такі особливості причинного зв'язку.

1. Між причиною й наслідком існує послідовність у часі: спочатку виникає причина, а потім уже наслідок. Тому причину будь-якого явища необхідно шукати серед явищ, що передують йому. Явище ж, що виникло після спостережуваного явища, не може бути його причиною. Але тимчасову послідовність явищ не можна ототожнювати з причинним зв'язком;

2. Чимало явищ викликаються не якоюсь однією певною причиною, а різними причинами. Наприклад, пожежа може стати наслідком умисного підпалу, або необережного поводження з вогнем, або несправністю електропроводки, або внаслідок удару блискавки. У таких випадках мають справу із сукупністю причин.

При сукупності причин визначити причину явища набагато важче, ніж тоді, коли явище викликане лише однією причиною. У судовому дослідженні це приводить

до того, що необхідно не тільки встановити зв'язок явища з причиною, що його викликала, а й довести, що досліджуване явище не могло бути викликане ніякою іншою з можливих причин.

3. Чимало явищ є наслідком спільної дії двох або більше причин. У подібних випадках має місце змішування дій.

Коли мають справу зі змішуванням дій, то слід встановити не тільки всі причини, а й роль кожної з них окремо. Для судової практики це положення означає, що треба, наприклад, не просто встановити всіх співучасників злочину, а й визначити роль кожного із спільників.

9. Зв'язок індукції і дедукції

Індукція і дедукція у процесі пізнання перебувають у нерозривному зв'язку і єдності. Проте в домарксистській філософії і логіці індукція і дедукція метафізично розвивалися і протиставлялися одна одній, одна форма умовиводу переоцінювалася за рахунок применшення ролі другої. Деякі логіки (так звані все індуктивісти – В. Уевель, Д. С. Мілль та ін.) абсолютували індукцію і заперечували пізнавальне значення дедукції, розглядали останню лише як момент індукції. Всеіндуктивісти вимагали в пізнанні йти тільки одним шляхом – від одиничного до загального, тому індукцію вони оголосили єдиним і безгрішним методом. Ця лінія веде до емпіризму в науці, заперечення ролі теорії і світогляду в цілому.

Інші логіки, навпаки, возвеличували дедукцію і принижували індукцію, применшуючи роль досвіду, практики в пізнанні фактів дійсності і тим самим відривали мислення від об'єктивного світу, зводили пізнання до суто умогляду.

Індукція і дедукція – це дві нерозривні сторони єдиного процесу пізнання, обидві вони важливі і необхідні, одна без другої втрачає своє значення і не може служити дієвим знаряддям пізнання.

Без попередньої індукції не була б можлива ніяка дедукція. Щоб здобути дедуктивний висновок, треба мати загальне положення, більший засновок. Але загальне положення не дане нам у готовому вигляді, воно є результатом дослідження і узагальнення одиничних фактів. У формуванні загального положення або правила завжди так чи інакше бере участь індукція. Тому у відомому розумінні можна сказати, що індукція передує дедукції.

У свою чергу, індукція неможлива без дедукції. В індуктивному узагальненні фактів завжди бере участь і дедукція: під час дослідження і потім узагальнення часткових фактів ми обов'язково орієнтуємося на те чи інше загальне положення. Так, щоб зробити загальний висновок про те, що всі метали проводять електрику на основі дослідження, наприклад, заліза, міді, цинку, олова, срібла, слід уже мати знання того загального, що всі перелічені хімічні елементи відносяться до класу металів. Саме

таке узагальнення окремих фактів під час розслідування кримінальної справи припускає знання того, що зібрані факти відносяться до цієї злочинної події, є її ознаками.

Отже, не буває такого, щоб пізнання здійснювалося тільки індуктивно або тільки дедуктивно. Кожен більше чи менше складний мислений процес є завжди індуктивно-дедуктивним. Але в конкретному пізнавальному акті індукція і дедукція можуть по черзі виступати на перший план. Так, слідчий, маючи на початку розслідування кримінальної справи первісні факти – сліди злочину, має відтворити на їхній основі злочинну подію в цілому досить часто у формі індукції. Але, висловивши індуктивним шляхом припущення про те, що таке ця злочинна подія, ким вона вчинена, він неминуче користується потім дедукцією: з цього припущення виводить наслідки (інші факти – ознаки злочинної події), котрі перевіряють потім на практиці.

Те ж саме ми спостерігаємо, коли порівнюємо два такі моменти, як висування версії і юридичну оцінку (правову кваліфікацію) учиненого. Висування версії відбувається досить часто у формі індукції. Кримінально-правова кваліфікація учиненого – це процес дедуктивний і не може відбуватись у формі індукції. Але й тут індукція і дедукція не "вільні" одна від одної, не відірвані, а взаємопов'язані. Без дедукції не було б завершено процесу пізнання, який розпочався у формі індукції. У свою чергу, без попередньої індукції була б неможлива і дедукція.

ЛЕКЦІЯ № 12. АНАЛОГІЯ

1. *Поняття і структура умовиводів за аналогією.*

2. *Аналогія в судовому пізнанні.*

1. Поняття і структура умовиводів за аналогією.

Аналогією називається такий умовивід, в якому від схожості предметів в одних ознаках робиться висновок про схожість цих предметів і в інших ознаках.

Умовивід за аналогією відбувається так: якщо, порівнюючи два предмета, встановлюють, що предмет **A** має **ознаки abcd**, а предмет **B** має **ознаки abc**, то роблять здогадний висновок про те, що предмет **B** має й ознаку **d**.

Схематично структуру умовиводу за аналогією можна записати так:

*A має ознаки abcd.
B має ознаки abc.
Отже, B має ознаку d.*

Приклад. Під час розслідування кримінальної справи про пожежу на складі слідчим було встановлено, що пожежа виникла перед ревізією; у день пожежі завідувач складу був у від'їзді; на складі, через систематичні крадіжки, утворилася велика нестача товарів; пожежа виникла унаслідок навмисного підпалу складу сторонньою особою, котра отримала винагороду за підпал від завідувача складу. Розслідуючи іншу справу про пожежу на складі, слідчий установив, що тут, як і в першому випадку, пожежа виникла перед ревізією; у день пожежі завідувач складу був у від'їзді, на складі було виявлено велику нестачу товарів, яка виникла внаслідок крадіжок протягом тривалого часу; пожежа виникла в результаті навмисного підпалу. На підставі схожості названих ознак другого випадку з ознаками першого випадку висунуто припущення (версію) про те, що у другому випадку до пожежі на складі причетний завідувач складу.

Аналогія – це такий умовивід, у якому рух думки відбувається від окремого до окремого, від часткового до часткового. Вихідним знанням в аналогії є знання про окремих предмет. За допомогою умовиводу за аналогією ознаки, що належать одному одиничному предмету, переносяться на інший одиничний предмет: у нашому прикладі ознака ("до підпалу складу причетний завідувач складу"), установлена під час розслідування одного випадку, перенесена на інший випадок. Аналогія, таким чином, є умовиводом від відомого до невідомого, її висновок є нове знання про окреме, здобуте шляхом опосередкування.

Аналогія, як і будь-яка логічна форма, є відображенням певних зв'язків і відношень предметів реальної дійсності. Можливість умовиводів за аналогією зумовлена необхідним, закономірним характером зв'язку ознак предметів. *Якби між ознаками предмета не існувало якогось зв'язку і кожен предмет містив у собі*

сукупність випадкових властивостей і ознак, то від знання ознак одного предмета не можна було б перейти до знання ознак і іншого предмета. Але оскільки між ознаками предмета існує стійкий зв'язок і залежність, то від схожості двох предметів в одних ознаках природне припущення щодо схожості цих предметів і в інших ознаках. У багатовіковій практиці людина переконувалася, що якщо в одного предмета, котрий має ознаки abc, існує й ознака d, то й інший предмет, з ознаками abc, може мати ознаку d. Мільярди разів відображаючись, такий зв'язок предметів і їхніх ознак закріпився у нашій свідомості у формі умовиводу за аналогією.

Безпосередньою або логічною основою висновків за аналогією є таке положення: якщо два предмети схожі в одних ознаках, то вони можуть бути схожими і в інших ознаках, виявлених в одному із порівнювальних предметів.

Аналогія дає висновки не достовірні, а тільки ймовірні. Пояснюється це тим, що порівнювані предмети, наскільки б вони схожими не були між собою, мають завжди подібні ознаки і відмінності. І може так трапитись, що ознака d, притаманна предмету А, є саме такою ознакою, котрою предмет А відрізняється від предмета В і тому предмет В її не містить. У такому випадку висновок "В має ознаку d" буде хибним.

Ступінь імовірності висновків в умовиводах за аналогією залежить від ряду умов:

1. Від кількості ознак порівнюваних предметів. Чим більше встановлено подібних ознак у предметів, тим вищий ступінь імовірності висновку за аналогією. Але лише одна кількість ознак, що збігаються, не є вирішальною, якщо ці ознаки другорядні, випадкові, то аналогія буде хибною.

2. Тому однією з важливих умов підвищення ступеня імовірності висновку в аналогії є характер зіставлюваних ознак. Чим більше схожих ознак і чим вони істотніші, тим імовірніший висновок.

3. Третьою важливою умовою логічної переконливості висновку в умовиводах за аналогією є зв'язок порівнюваних ознак. Імовірність висновку тим більша, чим тісніше зв'язані між собою схожі ознаки (abc) і чим істотніший їхній зв'язок із ознакою (d), котра переноситься на досліджуваний предмет.

4. Ознака (d), що переноситься, має бути якомога однотипнішою з ознаками (abc), на основі котрих один предмет уподібнюється іншому.

5. Якщо предмет, стосовно якого ми робимо умовивід за аналогією, має ознаку, несумісну з тією ознакою, котра йому приписується, то аналогія неможлива.

Аналогія посідає важливе місце в науковому дослідженні. Особливо плідно використовується вона на початкових стадіях пізнання. Аналогія є одним із засобів логічного опрацювання фактичного матеріалу і висування гіпотез. Історії науки відомо чимало випадків, коли наукові висновки було здобуто за допомогою умовиводів за аналогією. Наприклад, за аналогією з хвилями на поверхні води було відкрито закони поширення звуку і світла; аналогія між поширенням теплоти і поширенням електрики дала

змогу перенести порівняння, розроблені для явищ теплоти, на явища електрики; аналогія, проведена між рухом пружних кульок і рухом молекул газу, створила можливість вирахувати тиск газу тощо.

Аналогія широко застосовується не тільки у природознавстві під час вивчення явищ природи, а й у суспільних науках під час вивчення явищ суспільного життя.

Розрізняють аналогію предметів і аналогію відносин.

Під **аналогією предметів** розуміють такий умовивід, в якому вживаються два одиничні предмети, а переносною ознакою виступає властивість одного з цих предметів. Коли, наприклад, два порівнювані предмети мають групову схожість ознак і нову ознаку, виявлену в одного з предметів, переносять па другий предмет, то такий висновок буде мати аналогію предметів.

Аналогія відносин – це такий умовивід, у котрому уподібнюють один одному не два окремі предмети, а два відношення між предметами. Наприклад, Ф. Енгельс уподібнює відношення між формальною і діалектичною логікою відношенню між арифметикою і вищою математикою.

Розрізняють також точну аналогію і просту (неточну) аналогію.

Точною аналогією називають аналогію, у якій висновок робиться на основі знання того, що переносувана ознака (d) перебуває в залежності від ознаки схожості (abc).

Проста аналогія – це така аналогія, коли невідомо, чи перебуває переносувана ознака (d) в залежності від ознак схожості (abc) чи ні.

Точна аналогія дає висновки вищого ступеня ймовірності, що наближуються до достовірних, ніж проста аналогія, висновки котрої можуть бути найменшої ймовірності.

Аналогія є логічною основою висновків, здобутих за допомогою методу моделювання. Метод моделювання полягає в тому, що при пізнанні певного об'єкта використовують другий об'єкт, що заміняє перший.

Об'єкт, що безпосередньо цікавить дослідника і заміняється другим об'єктом, називають оригіналом. А об'єкт, котрим заміняють оригінал, називають моделлю. Метод моделювання дає змогу вивчити предмет не безпосередньо, а опосередковано, через інший предмет (модель). Під час моделювання, як і в аналогії, знання з одного предмета (моделі) переносяться на другий предмет (оригінал). Логічною формою такого висновку є умовивід за аналогією. На основі належності моделі S ознак abcd і належності оригіналу S1 властивостей abc роблять висновок про те, що виявлена в моделі S властивість d теж належить оригіналу S.

2. Аналогія в судовому пізнанні.

Умовивід за аналогією використовується у судовому дослідженні досить широко. Слід, проте, мати на увазі, що аналогія застосовується не на всіх етапах судового пізнання, а тільки на початку судового дослідження, на стадії попереднього розслідування кримінальних і цивільних справ. На стадії ж розгляду справ у суді аналогія не застосовується.

Оскільки аналогія дає висновки тільки ймовірні, проблематичні, а не достовірні, то вона не може бути формою доказу. Висновки, здобуті за аналогією, не можна

вважати доведеними. За аналогією не можна обґрунтувати винність обвинувачуваного, передати його під суд. Вирок, в основі якого знаходяться висновки за аналогією, визнається незаконним і підлягає скасуванню. За аналогією не може вважатися обґрунтованим жоден остаточний висновок у справі.

На стадії попереднього розслідування кримінальних справ аналогія поряд із дедукцією та індукцією є одним із найпоширеніших способів логічної обробки фактичного матеріалу і висування версій.

Найчастіше аналогія використовується під час розслідування кримінальних справ за способом їхнього скоєння. Схожість двох чи більше злочинів за способом їхнього скоєння є основою для висновку за аналогією про те, що всі ці злочини скоєні однією й тією ж особою (або однією групою осіб).

Приклад. Протягом кількох років у двох суміжних районах міста Л. мало місце кілька вбивств та пограбувань, схожих одне на одне за обставинами і способами скоєння. Цими схожими обставинами були такі: 1) всі вбивства скоєні в двох суміжних районах міста Л.; 2) злочинець чи злочинці в усіх випадках діяли вдень, зухвало, відкрито, раптово, жорстоко і без будь-якого приводу вбивати або намагалися вбити всіх осіб, котрі перебували в приміщеннях, на які вони напали; 3) в усіх випадках метою вбивства було пограбування; 4) злочинці не гребували нічим, викрадаючи в окремих випадках цукерки, малоцінні речі, незначні суми грошей; 5) у чотирьох із п'яти випадків злочинець чи злочинці для вбивства застосовували пістолет ТТ; 6) усі вбивства були скоєні в будинках, окремо розташованих.

На основі схожості в усіх випадках перелічених ознак за аналогією дійшли висновку про схожість цих злочинів і в такій ознаці, як суб'єкт злочину, тобто висновок про те, що всі злочини скоєні однією й тією ж особою чи однією й тією ж групою осіб.

Важлива роль належить аналогії під час планування слідства. Тут вона застосовується як метод визначення того, які обставини і факти можуть мати відношення до цієї справи, і, отже, мають бути включені до плану розслідування.

Висновок про факти, що підлягають включенню до плану розслідування, роблять на основі схожості цієї кримінальної справи з кримінальними справами, раніше розслідуваними. *Так, якщо під час розслідування справи про крадіжку в достатній кількості даних про те, що в магазині широко практикувався обман покупців продавцями, а утворені лишки присвоювалися, то слідчий, виходячи з досвіду розслідування подібних злочинів, включає до плану розслідування цієї справи такі факти, котрі мали місце під час скоєння уже розкритих злочинів, якщо в тих випадках доводилося проводити перевірку лічильників кас, штучних відділів магазину і т. д., то й під час розслідування цього злочину необхідно включити до плану розслідування перевірку таких фактів.*

Взагалі у слідчій практиці аналогія має певне значення всюди, де є можливість порівняти на основі схожості ознак один злочин із іншим. Тому вдаються до аналогій під час розслідування кримінальних справ досить часто.

У правовій теорії і судовій практиці користуються такими поняттями, як аналогія права та аналогія закону.

Аналогія права – це поширення загальних принципів права на такі життєві факти і відносини, котрі не передбачені певною формою права. Так, у випадку відсутності закону, який регулює спірні відносини, суд застосовує закон, що регулює схожі відносини, а за відсутності такого закону суд виходить зі змісту законодавства. Аналогія права за своєю логічною структурою є висновком за аналогією та дедуктивним умовиводом. Як великий засновок при аналогії права береться те чи інше загальне положення права. Меншим засновком виступає конкретний випадок, непередбачений нормою права, але потребує правового врегулювання. Остаточний висновок – це висновок про даний конкретний випадок на основі загального принципу права.

Аналогія закону – поширення норми права, встановленої для одного виду відносин, на інші, не передбачені законом відносини, але схожі з тими, котрі врегульовані даною нормою права.

Аналогія закону за логічною структурою є умовиводом не дедуктивним, як аналогія права, а висновком за аналогією у власному розумінні цього слова. Аналогія закону в логічному відношенні є умовиводом за аналогією. Аналізуючи закон, переносять ознаку з одного випадку (передбаченого законом) на інший випадок (непередбачений законом) на підставі схожості цих випадків у ряді інших істотних ознак.

Аналогія закону і аналогія права є методами поповнення прогалин права. Під прогалинами права розуміють відсутність у діючому праві норми права, під яку б підпадав даний випадок. Наявність прогалин у праві пояснюється тим, що жоден закон, яким би повним він не був, не може заздалегідь передбачити всю різноманітність явищ суспільного життя, що потребують правового регламентування. Тому, коли в праві відсутня стаття, на основі якої має бути врегульований існуючий у дійсності конкретний випадок, вдаються до аналогії права або аналогії закону. Аналогія права й аналогія закону застосовуються переважно в цивільному праві. У кримінальному праві аналогія права та аналогія закону неприпустимі, оскільки за діючим законодавством немає злочину, не передбаченого законом.

ЛЕКЦІЯ № 13. ДОВЕДЕННЯ І СПРОСТУВАННЯ

1. *Поняття доведення.*
2. *Логічне доведення і судовий доказ.*
3. *Побудова доведення: теза доказу, аргументи, демонстрація.*
4. *Види доведення та їх поділ на прямі і непрямі в кримінальному процесі.*
5. *Спростування.*
6. *Правила доведення і спростування та помилки, які трапляються в доведеннях.*

1. Поняття доведення.

Будь-яке судження, висловлено про що-небудь, є або істинним або хибним. Тому воно може бути взяте за істину тільки після того, як ми переконаємося у його істинності.

В істинності деяких положень можна переконатися шляхом безпосереднього зіставлення їх із дійсністю, за допомогою органів чуттів, у процесі практичної діяльності. *Так, щоб установити і перевірити істинність судження "Замок, на який замикалися двері будинку потерпілого, має сліди пошкодження*", досить оглянути цей замок.*

Але переконатися в істинності того чи іншого положення безпосередньо не завжди можна. Так, істинність суджень про факти, що мали місце раніше, може бути встановлена і перевірена лише опосередковано, логічно, оскільки під час пізнання таких фактів вони вже не існують у дійсності і тому не можуть бути сприйняті безпосередньо. *Не можна, наприклад, безпосередньо упевнитися в істинності таких суджень: "Потерпілий С. вбитий обвинувачуваним К."; "Під час скоєння злочину обвинувачуваний знаходився на місці вчинення злочину".* Істинність подібних суджень установлюється і перевіряється не безпосередньо, а опосередковано, за допомогою умовиводів і логічних доказів.

Доведення – це процес думки, що полягає в обґрунтуванні істинності якогось положення за допомогою інших положень, істинність котрих установлена раніше.

Наприклад, нам треба довести істинність судження про те, що "Одержання хабара є дія суспільно небезпечна". Для цього ми наводимо також два судження:

- 1) *"Всякий злочин є діянням суспільно небезпечним".*
- 2) *"Одержання хабара є злочин" – і виводимо з них за правилами категоричного силогізму істинність доводжуваного судження.*

Доведення є умовивід. У нашому прикладі воно відбувається у формі одного умовиводу. У більшості випадків доведення є складними, вони складаються не з одного, а багатьох умовиводів.

Термін "доведення" уживається в кількох значеннях.

1. Під доведенням розуміють факти, за допомогою котрих обґрунтовується істинність того чи іншого положення.

2. Словом "доведення" позначають джерела даних про факти, наприклад літописи, оповіді очевидців, мемуари тощо.

3. Доведення – це процес мислення, логічний процес обґрунтування істинності одного судження за допомогою інших суджень. У формальній логіці термін "доведення" уживається саме в цьому значенні. Логіка вивчає доведення як мислений процес.

2. Логічне доведення і судовий доказ.

У юридичній науці і практиці користуються такими термінами, як *доведення і судовий доказ*. Терміни ці виражають різні поняття.

Термін "**доказ**" у кримінальному процесі вживається у двох значеннях:

1. Словом "доказ" позначають логічне доведення.

2. Під "доказом" розуміють також доказові факти. "Доказами в кримінальній справі у визначеному законом порядку органи дізнання, слідчий і суд установлюють наявність або відсутність суспільно небезпечне діяння, винність особи, котра скоїла це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного розв'язання справи" (ст. 16 ОКС).

Джерела відомостей про факти (показання свідка, потерпілого, обвинувачуваного, висновок експерта тощо) називаються в карному процесі засобами доказу.

Судовий доказ – це специфічна форма пізнання істини під час розслідування і розгляду кримінальних справ. Судовий доказ не зводиться до логічного доведення, поняття ці не тотожні.

Судовий доказ – поняття ширше, ніж поняття логічне доведення. **Логічне доведення** – це розумова діяльність. це розумовий процес обґрунтування однієї істини іншими істинами.

Судовий доказ – це не тільки логічний процес, не одна лише розумова діяльність. Вона складається з ряду моментів: збирання, закріплення, перевірки й оцінки доказів. Окрім розумової діяльності, судовий доказ включає, таким чином, і практичну діяльність. Судовий доказ має чітко правовий характер.

3. Побудова доведення: теза доказу, аргументи, демонстрація.

Будь-яке доведення складається із трьох частин: *тези, аргументів (основи) і демонстрації (форми доказу)*. **Тезою** доказу називається положення, істинність якого треба довести. **Аргументом (основою)** називаються ті судження, які наводяться для

доведення тези. **Демонстрацією (формою доказу)** називається спосіб логічного зв'язку тези з основою.

Теза доказу

Будь-який доказ припускає наявність доводжуваного положення (тези). Якщо відсутня теза, то й доводить нічого. Теза може бути сформульована як на початку доказу, так і в будь-який інший його момент. Позначають тезу по-різному, наприклад: *"Положення, яке я доводжу, полягає ось у чому": "Ось моя теза"; "Ось моє положення"; "Ось моя позиція"* тощо. Теза висловлюється звичайно у формі категоричного судження, наприклад: *"Підсудний Л. перебував вночі 15 серпня у квартирі потерпілої"; "Це не самогубство"*.

У судовому пізнанні доведення, як правило, є складним; доводиться не одне, а кілька положень. У складному доказі слід розрізняти основну тезу і підлеглі, часткові тези.

Основною тезою називається положення, котрому підлягає обґрунтування ряду інших положень.

Часткова теза – це таке положення, котре стає тезою лише тому, що за її допомогою доводиться основна теза. Часткова теза, будучи доведеною, сама стає потім аргументом для обґрунтування основної тези.

Аргументи

Довести тезу – означає навести такі судження, котрі були б достатніми для обґрунтування істинності або хибності висунутої тези. Як аргумент для доказу тези може бути наведена всяка істинна думка, якщо тільки вона пов'язана з тезою, обґрунтовує її. Основними видами аргументів є такі: *факти дійсності, закони, аксіоми, визначення та інші, раніше доведені положення.*

А. Факт – це явище або подія, що мають місце в дійсності. Факт, який правильно відображений у судженні, служить аргументом у доказі.

Факти є досить важливим видом аргументів. *Вони мають велику силу переконливості і тому широко використовуються в усіх галузях пізнання.* Факти настільки авторитетні, наскільки авторитетна сама дійсність. Згода думки з фактами є згода з об'єктивною реальністю.

Самі факти мовчать, їх пояснюють люди. Той самий факт може пояснюватися по-різному. *Наприклад, факт виявлення в обвинувачуваного інструменту, за допомогою якого зламано стіни складу, ще не свідчить безумовно про те, що крадіжку скоїв саме він. Обвинувачуваний міг позичити інструмент іншій особі, купити його після вчиненої крадіжки, інструмент міг бути взятим злочинцем без відома його власника (обвинувачуваного) тощо.* Отже, ті самі факти можуть використовуватися для доведення найрізноманітніших положень. Щоб цього не було, факти, перш ніж стати аргументами, необхідно правильно зрозуміти і пояснити.

Щоб факти виконували роль аргументів, необхідно брати не окремі факти, а всю сукупність фактів. Не можна довільно ні вихоплювати лише потрібні факти і забувати. Всяка однобічність у відборі й дослідженні фактів приводить до нерозуміння суті фактів, до їх викривлення.

У судовому пізнанні факти (фактичні дані) є основним видом аргументів. Розкрити злочин і викрити злочинця – це означає виявити і зібрати факти, котрі з достовірністю відтворюють злочинну подію, особу, що її скоїла, та її винність.

Б. Важливим видом аргументів постають закони науки. Посилання на закон є вагомим аргументом. Авторитетність законів науки як аргументів пов'язана з розумінням того, що таке закон.

Закони науки – це особливого роду істини; вони відрізняються від інших знань як за змістом, так і за формою їх відкриття. Закони науки є відображенням законів об'єктивного світу. Вони виражають загальні, необхідні зв'язки, що повторюються між явищами. Закон діє за необхідністю: за певних умов закон діє обов'язково, неминуче. Закон не знає винятків. Не буває так, щоб закон поширювався на одні предмети або явища певного класу і не поширювався на інші предмети або інші явища.

Але слід мати на увазі, що будь-який закон має межі своєї дії і що закони діють за певних умов, зі зміною котрих може відпасти один закон і з'явиться інший. Тому, обґрунтовуючи якесь положення за допомогою закону, слід знати, чи можна доказувану тезу обґрунтувати саме цим законом.

В. Як основа доказу використовуються також аксіоми. *Аксіоми* – положення, які приймаються без доведення. Істинність аксіом, що перебувають в основі доведення, не засвідчується в кожному окремому випадку, тому що перевірка їх істинності проводилася раніше і їх істинність підтверджується багатовіковою практикою людини. Аксіоми широко використовуються як основа в математиці, механіці, теоретичній фізиці та інших галузях природознавства. У суспільних науках аксіоми як основа доказу майже не застосовуються. Пояснюється це тим, що суспільне життя, виучуване суспільними науками, є складнішою формою руху; суспільні відносини не настільки прості й очевидні, щоб дістати значення аксіом. Роль аксіом у кримінальному процесі виконують презумпції.

Презумпція – положення, котре не потребує доведення. Презумпція є результат повторюваних спостережень, що передаються поколіннями, традиційним досвідом. Презумпція – не очевидна. Ми беремо її за істину не тому, що її правильність уявляється безперечною і впливає із самого положення, що становить зміст презумпції. Презумпція – це положення, котре формулює якесь відношення, що найчастіше трапляється.

Г. Доводячи істинність чи хибність якогось положення як аргумент часто наводять визначення понять. Якщо висунуте положення неодмінно впливає із наведеного як аргумент визначеного поняття, то воно визнається доведеним.

Визначення є наслідком глибокого пізнання предметів, відображених у даному понятті. Визначення розкриває зміст поняття, містить ознаки, що виражають сутність предметів. Тому посилання на визначення достатнє для визнання істинності положення, що підпадає під певне визначення. Визначення в таких випадках береться за істину, що не потребує доведення.

Але аргументом може бути не всяке визначення. Щоб визначення могло бути використане для обґрунтування тези, воно має бути істинним, загальноприйнятим, утвердженим у науці.

Д. Поряд із названими видами підстав як аргументів доказу широко використовуються й інші раніше доведені наукові положення, теорії, принципи.

Визнаючи науку, ми зобов'язані визнати і її положення, принципи, наукові судження, котрі входять до змісту певної науки. Тому, доводячи якість нове положення, посилання на вже існуюче наукове положення цілком правомірне.

Демонстрація

Теза й аргументи доказів є за своєю логічною формою судженнями. Виражені в граматичних реченнях, вони сприймаються нами безпосередньо: тезу й аргументи можна побачити, якщо вони написані" почути, якщо вони вимовлені.

Демонстрація є складнішою, ніж теза й аргументи" складовою частиною доказу. *Демонстрація* – це не якась окреме судження" наявне в доказі, окрім суджень" у яких виражені теза й аргументи, а спосіб зв'язку тези й аргументів доказу.

Теза й аргументи самі по собі" поза логічним зв'язком одне з одним, ще не є доказ. Аргументи набувають певного значення для тези лише тоді, коли ми виводимо з них тезу. Процес виведення тези з аргументів і є демонстрація. Вона виражається завжди у формі умовиводів. Тому будь-який доказ є умовиводом. Але звідси не випливає" що доказ – якийсь вид умовиводів, не можна робити висновок про те" що доказ є нова, окрім понять, суджень і висновків, форма мислення.

Будь-який доказ щодо логічного відношення є умовивід і здійснюється у формі умовиводу. Але не всякий умовивід є доказом. Умовивід – це логічна форма виведення нового знання, відкриття істини. В умовиводі ми йдемо від засновків до висновків, що є новим знанням. Доказ – це засіб обґрунтування знання вже відомого, форма виправдання нової істини.

Оскільки умовивід може бути як дедуктивним, так і індуктивним, то й доказ за способом логічного зв'язку тези й аргументів (демонстрації) може відбуватися або у формі дедуктивного, або у формі індуктивного умовиводу.

4. Види доведення та їх поділ на прямі і непрямі в кримінальному процесі.

За способом доведення докази поділяються на прямі і непрямі.

Прямим доказом називається доказ, у котрому теза обґрунтовується безпосередньо аргументами.

Якщо для доказу тези наводяться аргументи, а яких безпосередньо впливає істинність (або хибність) цієї тези, то такий доказ є **прямим**. Наприклад, висунуто тезу: "У діях М. міститься склад злочину спекуляції". Якщо для доказу цієї тези ми наведемо два такі аргументи: 1. "Спекуляцією визнається скуповування та перепродаж із метою наживи товарів або інших предметів"; 2. Установлено, що "М. ...скуповував у селян гусей, а потім продавав їх із метою наживи", – то такий доказ буде прямим, оскільки доказувана теза виводиться із наведених аргументів безпосередньо. Доказ у цьому випадку здійснюється у формі дедуктивного умовиводу.

Непрямим доведенням називається доказ, у котрому істинність тези обґрунтовується за допомогою доказу хибності антитези.

Антитезою називається судження, котре суперечить тезі.

До непрямого доведення вдаються завжди у тих випадках, коли висунуту тезу не можна довести прямо, коли відсутні аргументи, що обґрунтовують тезу безпосередньо. У непрямому доведенні істинності (або хибності) тези доходять за допомогою дослідження не самої тези, а іншого судження, що перебуває у певному відношенні до тези. Непрямі докази будуються на законах і правилах, котрі існують між судженнями.

Непрямі докази бувають двох видів: анагогічні та розподільні.

В **анагогічному** непрямому доведенні істинності тези доходять завдяки доказу хибності антитези. Анагогічні доведення відбуваються так. Припустімо, необхідно довести тезу А. Аргументи, що прямо обґрунтовують цю тезу, відсутні (об'єктивно вони можуть бути, але на даний момент у нас їх немає). Тоді висловлюється судження, що суперечить тезі, тобто висуваємо антитезу не-А і припускаємо її істинною (говоримо: припустімо, істинним є не-А). Припустивши, що антитеза не-А є істинною, ми потім мислено виводимо з неї наслідки і перевіряємо їх. Якщо буде встановлено, що виведені з антитези наслідки насправді не існують і їх існування взагалі немислиме (абсурдне) або вони суперечать раніше доведеним положенням, то цим буде доведена хибність антитези не-А. Висновок такого правила умовно-категоричного силізму: із хибності наслідку неодмінно впливає хибність основи.

Довівши хибність антитези не-А, ми потім переходимо, згідно з вимогою закону виключеного третього, до істинності тези А. (**доказ від супротивного**.)

Апагогічне побічне доведення використовується в судовому доказі досить часто.

У **розподільному непрямому** доказі теза обґрунтовується шляхом виключення усіх членів розподільного судження (усіх предикатів), окрім одного, що є доказуваною тезою. Будується розподільний непрямий доказ так. Припустімо, треба довести тезу: "S1 є P". Якщо відомо, що S може бути не тільки P1, а й P2 і P3, і потім установлено, що S не є ні P2, ні P3, то цим доводиться положення про те, що S є P. Такі розподільні докази використовуються у судовому доведенні досить часто.

Приклад. У справі про вбивство Марфи Грушевської обвинувач висунув тезу: "Вбивцями Марфи Грушевської є Бегідзе, Косашвілі та її чоловік Роман Грищенко. Доводилася ця теза так: "Хто ж іще, окрім них, міг убити Грушевську? Згадаймо, хто ще, окрім підсудних Бегідзе, Косашвілі і Романа Грищенко, був у дворі і в будинку Грушевських увечері 15 листопада. Там було ще двоє: Грушевський Семен, 84 років, дряхлий і хворий дід, і Соломія Мудрик, 64 років. Можливо, це вони вбили Марфу Грушевську? Ні, не вони. У справі відсутні жодні дані, котрі хоча б віддалено вказували на їхню причетність до цього злочину. Більше того, наявні в матеріалах докази виключають можливість скоєння вбивства Марфи Соломією Мудрик, яка повідомила, що коли вона почула шум у квартирі покійної Марфи і хотіла вийти у двір, то зробити цього не могла, оскільки двері її кімнати виявилися замкнуті зовні. Свідчення Соломії Мудрик збігаються з показаннями Косашвілі про те, що саме він замкнув ці двері. Отже, під час скоєння вбивства Соломія Мудрик і її брат Семен перебували замкненими у своїй квартирі. У будинку Грушевських мешкала ще донька Соломії Мудрик – Ольга. Але встановлено, що вона 15 листопада працювала у другу зміну і повернулася з роботи близько 12-ї години ночі, коли в будинку вже панував спокій... Усі троє підсудних, а також свідок Соломія Мудрик стверджують, що увечері 15 листопада у дворі і в будинку Грушевських, окрім перелічених мною осіб, нікого не було. Отже, вбивство Марфи Грушевської іще кимсь іншим виключається. До вбивства Грушевської могли бути причетні тільки троє: Бегідзе, Косашвілі і Роман Грищенко".

Обґрунтування тези тут відбувається за формою ствердно-заперечного модусу розподільно-категоричного силогізму:

До вбивства могли бути причетні Бегідзе, Косашвілі, Роман Грищенко, Соломія, Семен, Ольга.
Установлено, що до вбивства не причетні ні Соломія, ні Семен, ні Ольга.

Отже, до вбивства могли бути причетні тільки Бегідзе, Косашвілі та Роман Грищенко.

Прямі й непрямі доведення в логіці не можна слугувати а прямими й непрямыми доказами в кримінальному процесі. Поділ логічних доведень на прямі й непрямі не збігається з поділом доказів на прямі й непрямі в кримінальному процесі. Збігається тут тільки термінологія. І в логіці, і в кримінальному процесі розрізняють докази прямі й непрямі.

Але в логіці, як уже говорилося, під доведенням розуміють процес мислення, обґрунтування істини, в кримінальному ж процесі доказ – це доказовий факт, факт дійсності.

5. Спростування.

Доказ тісно пов'язаний зі спростуванням. Досить часто ми не тільки доводимо істинність висунутої тези, а одночасно й спростовуємо якесь інше положення, котре ми вважаємо хибним.

Спростуванням називається процес мислення, за допомогою якого доводиться хибність якогось положення або неспроможність доведення в цілому.

Спростування може бути спрямоване проти тези, проти аргументів або проти способу доведення (міркування). Згідно з цим розрізняють такі способи

спростування: 1) спростування тези; 2) спростування аргументів і 3) спростування зв'язку тези з аргументами.

1. Спростування тези. Спростування, спрямоване безпосередньо проти тези, можна досягти різним шляхом.

А. Теза може бути спростована за допомогою доведення істинності нової тези, котра суперечить спростовуваній. Цей спосіб спростування ґрунтується на законі виключеного третього, за яким два протилежні судження не можуть бути одночасно істинними, одне з них обов'язково хибне. Варто тільки в суперечці чи дискусії довести, що істинною є нова теза, що заперечує спростування тези, і остання буде спростована. Це спростування будується так. Коли треба спростувати тезу, ще суперечить тій, котру ми спростовуємо, і доводимо її істинність. А потім, спираючись на закон виключеного третього, робимо висновок про хибність спростованої тези.

Приклад. Треба спростувати тезу: "Будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином". Для цього ми висуваємо нову тезу: "Не будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином" – і доводимо, що саме ця, нова теза є істинною. Довести істинність нової тези можна так. Відомо, що суспільно небезпечні діяння, звершені неосудними особами, не визнаються злочином. Не є злочином і такі суспільно небезпечні дії, вчинені особами, що не досягли певного віку, малолітніми. Отже, істинним є положення про те, що "Не будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином". З істинності цього положення виводиться потім хибність спростованої тези: "Будь-яке суспільно небезпечне діяння є злочином".

Б. Теза може бути спростована завдяки виведенню в неї наслідків, що суперечать дійсності, тобто приведенням тези до абсурду (безглузді). Спростування в таких випадках відбувається так. Припустімо, що спростовувана теза є істинною. Але, якщо теза є істинною, то й наслідок, виведений з такої тези, як із основи, також має бути істинним. Виводять цей наслідок так. Якщо виявиться, що виведений з тези наслідок є хибним, то від хибності наслідку за правилами умовно-категоричного силогізму доходять висновку про хибність і самої основи спростованої тези.

Приклад. У справі про крадіжку обвинувачуваний показав, що виявлені у нього речі він "знайшов у тайнику серед колод на березі річки". Щоб спростувати це показання, слідчий прийняв його за істинне і вивів із нього наслідок. Якщо обвинувачуваний знайшов речі в тайнику серед колод, то він мусить показати цей тайник. Перевіркою встановлено, що ніякого тайника у названому місці не існує. На цій підставі (від хибності слідства) було спростоване показання обвинувачуваного про те, що виявлені в нього речі він знайшов у тайнику серед колод на березі річки.

2. Спростування аргументів. Спростування досить часто спрямоване безпосередньо не проти тези, а проти аргументів. Аргументи, як і теза, можуть бути спростовані різними способами.

А. Шляхом доведення хибності аргументів. Якщо в ході спростування буде встановлено, що аргументи, за допомогою котрих обґрунтовується теза, є хибними, то тим самим буде доведено, що спростовувана теза не обґрунтована. *Наприклад, доводиться теза про те, що "Потерпіла Л. була психічно хвора" таким чином: "Усі самовбивці – психічно хворі. Л. заподіяла собі смерть. Отже, Л. була психічно хворою". Це доведення можна*

спростувати встановленням того, що більший засновок у ньому ("Усі самовбивці – психічно хворі") є хибним.

Б. Встановленням того, що аргументи, за допомогою котрих обґрунтовується висунута теза, є для тези недостатніми. Якщо буде доведено, що наведені аргументи для висунутої тези недостатні, то теза вважається необґрунтованою. У таких випадках протилежна сторона має навести для своєї тези нові, додаткові аргументи. Цей спосіб спростування широко використовується в судовій практиці, зокрема, коли обґрунтування винності обвинувачуваного ведеться за допомогою побічних доказів.

Приклад. Д. був визнаний винним і притягненим до суду на тій підставі, що коли на місці пригоди прийшов міліціонер, то Д., котрий перебував там, почав утікати і зупинився лише після другого попереджувального пострілу. Цей доказ було спростовано захисником посиланням на те, що в справі відсутні інші факти, що підтверджували б винність Д., а названа обставина (те, що Д. втікав з місця пригоди) не може бути достатньою підставою для визнання Д. винним.

В. Аргументи можуть бути спростовані встановленням того, що вони самі є ще не доведеними. Якщо в процесі спростування буде доведено, що аргументи, за допомогою котрих обґрунтовується теза, самі потребують доведення істинності, то доведення вважається спростованим, а висунута теза визнається необґрунтованою.

У судовій практиці доказ вважається спростованим, якщо встановлено, що висновки у справі ґрунтуються не на достовірно відомих фактах, а на передбаченнях, тобто таких судженнях, істинність котрих не доведена.

Г. Аргументи можна спростувати, встановивши, що джерело фактів, за допомогою яких обґрунтовується висунута теза, є неякісне. У судовій практиці такий спосіб спростування спрямований на те, щоб довести неякісність показань того чи іншого свідка, потерпілого, обвинувачуваного, висновку експерта. Якщо встановлено, що показання свідка чи іншої особи є неякісне, таке, котрому не можна вірити, то це означає, що показання свідка і факти, повідомлені ним, не можуть бути взяті за основу висновку у справі.

3. Спростування зв'язку тези з аргументом. Сутність цього способу спростування полягає в доведенні неспроможності демонстрації.

Доказ відбувається завжди у формі того чи іншого умовиводу. Якщо встановлено, що теза доведена, а порушенням то таке доведення буде неспроможним, оскільки в ньому порушено правило другої фігури категоричного силогізму. Згідно з цим правилом, один із засновників має бути заперечним, а у нас обидва засновки стверджувані, тому істинного висновку із них зробити не можна.

6. Правила доведення і спростування та помилки, які трапляються в доведеннях.

У процесі доведення і спростування необхідно дотримуватися правил стосовно тези, правил стосовно аргументів та правил стосовно демонстрації.

1. Правила й помилки стосовно тези

1. Теза має бути чітко і ясно сформульована. У будь-якому доведенні необхідно перш за все знайти, що доводиться, яке положення обґрунтовується. Для цього висунута теза має бути сформульована точно і ясно. Якщо ж доводжуване положення сформульоване недбало, розпливчато і невизначено, то й доказ у цілому стає досить часто плутаним і суперечливим.

2. Теза протягом доказу (або спростування) має залишатися однією й тією ж. Правило це означає, що доводиться завжди має саме те положення, котре висунуте як теза, а не якесь інше, хоч і схоже з тезою. Порушення цього правила приводить до

Будь-який договір є юридичною угодою.

Заповіт — це юридична угода.

Отже, заповіт є договір.

помилки, котра дістала назву підміна тези.

Теза може бути підмінена іншою тезою як не усвідомлено, так і навмисне.

Різновидами помилки підміни тези є такі помилки у доведенні, як доведення до людини та публіки, а також помилка, що дістала назву хто занадто багато доводить, той нічого не доводить. Логічна помилка **доведення до людини** буває тоді, коли доведення істинності тези по суті підмінюється характеристикою особи людини, котра має якесь відношення до цієї тези. Така помилка буде, наприклад, тоді, коли замість того, щоб спростувати висунуте положення, ми говоримо не про саме це положення, а про людину, котра його висловила, що вона не спеціаліст з певного питання, що вона неодноразово припускалася помилки у своїх висновках тощо.

Логічна помилка **доведення до публіки** полягає в тім, що замість обґрунтування тези звертаються до почуттів людей, намагаються викликати у них симпатію чи антипатію до того, про що йдеться, і таким чином примусити повірити в правильність висунутої тези або хибність спростовуваного положення.

Логічна помилка **хто занадто багато доводить, той нічого не доводить** виникає тоді, коли замість доведення істинності висунутої тези обґрунтовується інше положення настільки широким, що з нього безпосередньо не випливає істинність висунутої тези.

2. Правила і помилки стосовно аргументів

1. Аргументи мають бути судженням істинним. Це правило саме по собі є вимогою доведення. Не можна обґрунтовувати істинність тези хибними аргументами. Але це правило слід трактувати дещо ширше у тому розумінні, що аргументи не можуть бути не тільки хибними, а й імовірними, сумнівними, гаданими.

Порушення цього правила веде до логічних помилок, що дістали назву: а) хибний аргумент або основна помилка та б) передбачення підстави.

Логічна помилка **"хибний аргумент"** або основна помилка полягає в тім, що для обґрунтування тези беруться хибні аргументи.

Так, якщо свідок, обвинувачуваний або потерпілий обґрунтовують якийсь свій висновок видуманими фактами, тобто такими фактами, котрі в дійсності не існують, то буде мати місце логічна помилка – хибний аргумент.

Логічна помилка **"передбачення підстави"** полягає в тім, що як підстава наводиться таке положення, котре, хоч і не є явно хибним, проте саме потребує доведення, тобто коли, доводячи тезу, користуються недоведеними аргументами.

У судовій практиці ця помилка частіше за все має місце тоді, коли кіпцеві висновки у справі ґрунтуються на здогадах, а не на достовірно встановлених фактах. Така помилка буде виявлена, наприклад, у справі М., засудженого за те, що він, працюючи завідувачем складу" викрав зі складу 104 м бязі і потім симулював крадіжку. Відмінючи вирок у справі, судова колегія Верховного Суду в своїй ухвалі вказала: "Висновок суду про винність М. у крадіжці бязі ґрунтується не на доказах, а на здогаді про те, що "цю бязь, окрім підсудного М., викрасти ніхто не міг".

2. Аргументи, мають бути достатньою основою для тези. Зміст цього правила полягає в тім, що аргументи мають неодмінно обґрунтувати істинність тієї тези, на підтвердження якої вони висунуті. Якщо ж істинність тези із наведених аргументів не впливає, то такі аргументи для тези є недостатніми, вони не обґрунтовують тези. Це логічне правило знайшло своєрідне вираження в кримінальному процесі, одна з вимог яких твердить: **"Один доказ – не доказ"**. Порухення цього правила викликає такі помилки: а) не впливає і б) від сказаного у відносному, умовному розумінні до сказаного безвідносно, в абсолютному розумінні.

Логічна **помилка не впливає** полягає в тім, що доказувана теза не впливає із аргументів, наведених для її підтвердження. Наприклад, якщо висновок про те, що *"Петренко є співучасником злочину"* обґрунтовується тим, що *Петренка напередодні скоєння злочину бачили разом із злочинцями, то буде допущена помилка, оскільки одного факту, що Петренко був разом із злочинцями напередодні скоєння злочину очевидно недостатньо для висновку про його участь у злочині.*

У судовому доказі логічна помилка не впливає, або помилка недостатнього обґрунтування є однією з найпоширеніших.

Логічна помилка **від сказаного у відносному, умовному розумінні до сказаного безвідносно, абсолютному розумінні** полягає в тім, що якесь положення, правильне за певних умов, застосовується як аргумент за будь-яких умов.

Різновидом розглядуваної логічної помилки є помилка, що дістала назву від сказаного в принципі до сказаного в усіх випадках без винятку.

3. Доведення не має братися в коло, тобто аргументи мають бути судженнями, істинність яких встановлена незалежно від тези. Порухення цього правила викликає логічну помилку, котра називається коло в доведенні. Ця помилка полягає в тім, що теза виводиться з аргументів, а аргументи, в свою чергу, виводяться з тези.

3. Правила і помилки в доведенні, пов'язаному з демонстрацією

Демонстрація, як уже говорилося, – це спосіб логічного зв'язку тези доведення й аргументів. Демонстрація здійснюється завжди у формі того чи іншого умовиводу. Тому, будуючи докази і спростування, необхідно дотримуватися правил умовиводів. А саме, якщо доказ будується у формі категоричного силогізму, то для того, щоб він

був правильним, необхідно дотримуватися всіх правил категоричного силогізму, якщо ж доказ є індуктивним, то слід дотримуватися правил індуктивних умовиводів і т. д. Порушення якогось із правил умовиводу приводить до помилки в доказі. Найчастіше у доказах трапляються такі помилки, пов'язані з їхньою побудовою, як почетверіння термінів, поспішне узагальнення тощо.

ЛЕКЦІЯ № 14. ГІПОТЕЗА

1. *Поняття гіпотези і її структура.*
2. *Види гіпотез.*
3. *Версія у судовому дослідженні.*
4. *Висування та перевірка версій.*

1. Поняття гіпотези і її структура.

Гіпотезою називається спосіб мислення, котрий полягає в побудові припущення про те, що таке досліджуване явище, та в доведенні цього припущення.

Термін "гіпотеза" уживається з подвійним значенням. Під гіпотезою розуміють і саме припущення, котре пояснює спостережуване явище, і спосіб мислення в цілому, який включає висування припущення, його розвиток і доведення. Гіпотеза є метод пізнання предметів і явищ навколишнього світу.

Гіпотеза створюється для того, щоб дати пояснення ще не поясненим явищам, фактам, подіям. Пізнання будь-якого явища в дійсності, як відомо, розпочинають із збирання і нагромадження окремих фактів, що відносяться до цього явища. Фактів, наявних на початку пізнання явища, завжди недостатньо, щоб повністю й відразу пояснити це явище, дати достовірний висновок про те, що воно таке, які причини його виникнення, закони розвитку тощо. Тому пізнання явищ і подій зовнішнього світу відбувається у формі гіпотези: не очікуючи, доки накопичаться факти для кінцевого, достовірного висновку про характер і причину досліджуваного явища, роблять на початку здогадне пояснення спостережуваного явища, а потім цей здогад розвивають і доводять.

Гіпотеза – це форма розвитку наших знань. Мислення людини не знає інших способів логічного опрацювання емпіричного матеріалу і проникнення в сутність речей, окрім гіпотези. Побудова гіпотез у науці дає змогу переходити від окремих фактів, що стосуються явищ, до пізнання закону розвитку цього явища.

Побудова гіпотез – необхідний шлях до створення наукової теорії. Всяка наукова теорія висловлюється спочатку як гіпотеза. *Науково доведена і підтверджена на практиці гіпотеза стає науковою теорією.*

Логічна структура гіпотези складна. Гіпотеза не зводиться до якогось одного судження чи умовиводу. Вона – система суджень, понять і умовиводів. Якесь одне окремо взяте судження або умовивід ще не складає гіпотези.

Гіпотеза може складатися одночасно із різних видів умовиводів індукції, аналогії і дедукції. Наприклад, *судження-припущення може бути висловлене за аналогією чи індукцією, а потім розвинуте й доведене у формі дедукції.* Але припущення в гіпотезі може бути висунуте не тільки у формі індукції чи аналогії, воно висловлюється часто дедуктивно, а доводиться потім у формі індукції або дедукції тощо.

Гіпотеза – процес розвитку думки. Процес мислення в гіпотезі має певні стадії. Розрізняють дві такі стадії побудови і доведення гіпотези: 1) висунання гіпотези і 2) доведення гіпотези. Дехто виділяє в гіпотезі не дві, а три, чотири чи п'ять стадій: 1) вивчення обставин досліджуваного явища (збирання фактів), 2) формування гіпотези, 3) виведення з гіпотези наслідків (розвиток гіпотези), 4) перевірка цих наслідків на практиці і 5) висновок про істинність або хибність висунутої гіпотези.

Висунання гіпотези. Гіпотеза будується не на голому місці. Щоб її висунути, необхідно мати певну сукупність фактів, що відносяться до спостережуваного явища, котрі б обґрунтовували ймовірність якогось припущення, пояснювали ймовірність невідомого. Тому побудова гіпотези завжди пов'язана зі збиранням фактів, які мають відношення до того явища, котре ми пояснюємо. На підставі зібраних фактів висловлюється припущення про те, що таке досліджуване явище, тобто формулюється гіпотеза. **Припущення** в гіпотезі в логічному відношенні є судження (або система суджень). Його висловлюють унаслідок логічного опрацювання зібраних фактів.

Факти, на підставі яких висувається гіпотеза, можуть бути логічно осмислені у формі аналогії, індукції чи дедукції. В одних випадках гіпотезу висувають за аналогією, в інших – вони є висновком індуктивного чи дедуктивного умовиводу. *Наприклад, гіпотеза про існування життя на Марсі висунута за аналогією. На підставі схожості Марса і Землі в одних ознаках, а саме в тому, що Марс і Земля є планетами сонячної системи, що обидві вони обертаються навколо Сонця, мають атмосферу, воду, зміну пір року, дня й ночі і т. д., зроблено припущення про схожість цих планет і в інших ознаках, а саме, що на Марсі, як і на Землі, існує життя.*

Висунання припущення, тобто формулювання гіпотези, становить основний зміст гіпотези.

Припущення – головний елемент будь-якої гіпотези. Припущення є відповіддю на поставлене питання про сутність, причину, зв'язки спостережуваного явища. Припущення містить те знання, до якого доходять унаслідок узагальнення фактів. **Припущення – це серцевина гіпотези, навколо якої відбувається вся пізнавальна і практична діяльність.** Припущення в гіпотезі – це, з одного боку, підсумок попереднього пізнання, те головне, до чого доходять унаслідок спостереження й узагальнення фактів; з другого боку – це відправний пункт подальшого вивчення явища, визначення напрямку, яким має відбуватися все дослідження. Гіпотеза дає змогу не тільки пояснити наявні факти, а й виявити нові, на котрі не була б звернута увага, коли не була б висунута ця гіпотеза.

Доведення гіпотези. Висунута гіпотеза має бути доведеною. Доказ гіпотези здійснюється так. Припускаючи висунуту гіпотезу істинною, із неї дедуктивним методом виводять ряд наслідків (фактів), котрі мають існувати, якщо існує гадана причина, а потім ці наслідки перевіряють на практиці. Якщо наслідки відповідають

дійсності, підтверджуються практикою, то це свідчить про те, що ця гіпотеза є правильною. Якщо ж наслідки, логічно виведені з гіпотези, не відповідають дійсності, то це означає, що висунута гіпотеза хибна.

Логічний процес виведення наслідків із висунутого припущення та обґрунтування істинності або хибності гіпотези відбувається досить часто у формі умовно-категоричного силогізму. Із гаданої причини А виводять наслідок В. Логічно це виражається в такому судженні:

"Якщо є А, то є В". Потім наслідок В перевіряють на практиці, чи дійсно він існує. Якщо наслідок В насправді не існує й існувати не може, то за правилами умовно-категоричного силогізму від відсутності наслідку доходять висновку про те, що й гадана причина А також не існує, тобто до ймовірного висновку про хибність висунутої гіпотези.

Приклад. У справі про вбивство П. на місці події було виявлено сліди автомобіля "Москвич" і краплі крові у вигляді трьох паралельних ланцюжків, котрі пролягли на відстані 150 м від місця виявлення трупа. Під час огляду трупа виявилось, що П. убитий пострілом у праву скроню. Виникло припущення, що П. убитий в автомобілі "Москвич", а потім викинутий на дорогу. Незабаром органами міліції було виявлено автомобіль "Москвич", на лівих дверцятах і на дні корпусу якого були виявлені сліди крові. Власник автомобіля пояснив, що виявлені сліди крові належать його дружині, яку він нібито бив у автомобілі. Необхідно було перевірити це пояснення. Логічно це відбувалося так. Із висунутого власником автомобіля "Москвич" пояснення було виведено наслідок, а саме: "Якщо сліди крові, виявлені в автомобілі "Москвич", належать дружині власника цього автомобіля, то група крові має збігатися з групою крові слідів, виявлених в автомобілі". Потім цей наслідок було перевірено. Виявилось, що група крові дружини власника автомобіля не збігається з групою крові, виявленої в автомобілі. На цій підставі за формою заперечного модусу умовно-категоричного силогізму було зроблено висновок про неправдивість пояснення, даного власником автомобіля.

Перевірка гіпотези відбувається завжди шляхом підтвердження наслідків, виведених із цієї гіпотези. Критерієм істинності гіпотези є практика. Гіпотеза стає достовірною теорією, коли наслідки, виведені з неї, підтверджуються практикою. Тому доведення істинності гіпотези не можна зводити до одноактної логічної дії.

Перевіряючи гіпотезу, використовують різні логічні форми. Досить часто перевірка гіпотези відбувається за схемою умовно-категоричного силогізму. Особливо широко умовно-категоричний силогізм використовується тоді, коли мають справу з умовно-виділяючими судженнями. У таких випадках наявність у дійсності всього лише одного наслідку, виведеного з гіпотези, достатня для визнання цієї гіпотези істинною. Окрім умовно-категоричних умовиводів використовуються також категоричний силогізм, розподільні умовиводи та інші логічні форми.

2. Види гіпотез.

Гіпотеза може пояснити або явище (подію) в цілому, або якийсь окремих бік явища, одну його властивість, один зв'язок. Тому розрізняють гіпотези загальні й часткові.

Загальна гіпотеза – це припущення, котре пояснює причину явища або групи явищ у цілому.

Часткова гіпотеза – припущення, яке пояснює якийсь окремих бік чи окрему властивість явища чи події.

Так, гіпотеза про походження гір – це загальна гіпотеза, а гіпотеза про походження якоїсь однієї гори – часткова гіпотеза. У судовому дослідженні припущення про злочин у цілому є загальною гіпотезою, а припущення, що пояснює окремих бік злочину, *наприклад, припущення про мотив злочину, про шлях проникнення злочинця до приміщення, про спосіб скоєння злочину тощо* є частковою гіпотезою.

Поділ гіпотез на загальні й часткові має сенс, коли ми співвідносимо одну гіпотезу з другою. Цей поділ не є абсолютним, гіпотеза може бути частковою стосовно однієї і загальною стосовно інших гіпотез.

Окрім загальних і часткових гіпотез, існують гіпотези наукові й робочі.

Наукова гіпотеза – це гіпотеза, що пояснює закономірність розвитку явищ природи і суспільства. Такими є, *наприклад, гіпотеза про походження сонячної системи, гіпотеза про походження життя, гіпотеза про походження людини, вулканів, нафти тощо.*

Робоча гіпотеза – це тимчасове припущення або здогад, яким користуються, будуючи гіпотези. Робоча гіпотеза є припущенням – пробою, тимчасовим варіантом, що допомагає побудувати ту чи іншу гіпотезу. Робоча гіпотеза дає змогу перевірити, чи можна це явище якимось пояснити. Висунувши робочу гіпотезу і переконавшись, що вона не може пояснити явище, котре нас цікавить, чи пояснює його неправильно, її відкидають, замінюють іншою робочою гіпотезою. Робоча гіпотеза створюється як тимчасовий здогад, тобто таке припущення, котре пояснює явище умовно. За допомогою таких робочих гіпотез тимчасово групують факти, а потім уже її формулюють. Робоча гіпотеза може стати в ході подальшого дослідження науковою гіпотезою.

3. Версія у судовому дослідженні.

Судове пізнання є частковим випадком пізнання взагалі, воно відбувається за тими ж законами і в тих же логічних формах, що й наукове пізнання. Важливим логічним засобом пізнання сутності юридичних фактів є гіпотеза. Судове дослідження здійснюється не інакше, як у формі висунання і доведення гіпотез.

Розслідування і розгляд кримінальних справ неодмінно пов'язані із побудовою ряду гіпотез і доведенням істинності однієї з них. Гіпотеза є форма розвитку судового дослідження у кожній кримінальній справі.

Гіпотези в судовому дослідженні іменуються версіями. Але термін версія – це не специфічно юридичний термін, ним користуються і в інших галузях пізнання.

Версією в судовому дослідженні називається одне з можливих припущень, які пояснюють злочинну подію в цілому або окрему його обставину.

Логічна структура версії така ж, як і логічна структура гіпотези. У цьому плані версія від гіпотези не відрізняється, вона є лише її різновидом. Але версія певним чином відрізняється від наукової гіпотези. Ця різниця проявляється при розгляді предмета чи ступеня обґрунтування. Предметом наукової гіпотези є закони розвитку природи і суспільства. Гіпотези створюються для пояснення значних явищ і подій, обґрунтовуються тривалими спостереженнями, міцними науковими положеннями і законами.

Висування гіпотези саме по собі у багатьох випадках є великим науковим досягненням, що просуває вперед усе наше пізнання.

Предметом версій є окремі одиничні явища і факти, часом зовсім незначні. Будуючи версію, не мають на меті відкрити ту чи іншу закономірність. Версія має дещо менше пізнавальне завдання – пояснити якусь окрему, неповторну одиничну подію або одиничний факт. Обґрунтовуються версії порівняно обмеженим колом спостережень.

Наукові гіпотези можуть існувати і розроблятися тривалий час, роками і навіть десятиліттями. Версії висуваються і перевіряються протягом порівняно короткого відтинку часу.

Наукових гіпотез, що пояснюють якесь явище, може бути висунуто кілька або всього одну. **Версія в судовому дослідженні одна існувати не може.** У кожній кримінальній справі з кожної окремої обставини має бути висунуто кілька версій;

Версія в судовому дослідженні відрізняється від наукової гіпотези також тим, що, висуваючи і доводячи версії, керуються не тільки логічними законами, а й законами юридичними. Факти, на підставі яких будуються версії, та факти, за допомогою котрих доводиться істинність якоїсь однієї та хибність інших версій, мають бути виявлені, зібрані і закріплені із дотриманням кримінально-процесуальних законів.

4. Висування та перевірка версій.

Процес побудови версії розпочинається із виявленням і закріплення фактів, що відносяться до злочинної події та особи, котра її вчинила. Щоб висунути версію з кримінальної справи, необхідно мати певний мінімум фактів, пов'язаних зі злочином. Факти, на підставі котрих слідчий чи інша особа, яка проводить розслідування,

висуває версії, здобуває різним шляхом, а саме: оглядаючи місце події, допитуючи свідків, потерпілих, обвинувачуваних та за допомогою інших слідчих дій.

Окрім фактичних даних, як підстави версій у справі використовуються також наукові положення правової науки і, в першу чергу, положення криміналістики, кримінального права, кримінального процесу та інших наук, узагальнені висновки і рекомендації судової практики, власний досвід тощо.

Унаслідок логічного опрацювання фактичного матеріалу, зібраного у справі, висувається ряд версій, котрі пояснюють подію злочину та окремі його обставини.

Версії, пояснюючи злочинну подію в цілому, називають загальними версіями. Загальна версія має давати відповідь на запитання про те, що вчинено, який злочин мав місце насправді і хто його скоїв. Версії, висунуті для пояснення окремих обставин злочинної події, називають частковими версіями.

Версії висуваються як на початку розслідування, так і в будь-який інший момент судового розслідування.

Висуваючи (висловлюючи) версії, використовують різні логічні засоби. Версія може бути висунута за аналогією, індуктивно або дедуктивно.

Досить часто версія є висновком індуктивного умовиводу, до того ж для логічного опрацювання фактичних даних і формулювання версії застосовуються різноманітні види індукції. Особливо широко користуються індукцією за допомогою простого перелічування. Так, коли в ході розслідування справи встановлюють зв'язок фактів злочинної події з однією й тією ж особою, що повторюється, то за допомогою індукції, застосовуючи просте перелічення, висувають версію про причетність цієї особи до скоєного злочину. У вигляді схеми це можна записати так.

Встановлений у справі факт А пов'язаний з особою К. Встановлений у справі другий факт В пов'язаний також з особою К.

Встановлений у справі третій факт С пов'язаний теж з особою К.

Оскільки перелічені факти (А, В, С) є ознаками злочинної події, то роблять висновок про те, що і злочинна подія в цілому пов'язана з особою К.

Приклад. У справі про крадіжку із кладовки гуртожитку речей, що належали учасникам художньої самодіяльності, які прибули на гастролі, з самого початку слідчими діями було встановлено такі факти:

1) Злочинець, щоб проникнути до приміщення кладовки, міг відімкнути замок ключем, а потім знову замкнути його.

2) Ключ від замка, котрим замикалися двері кладовки, був у кладовщика.

3) У кладовці серед валіз були виявлені плоскогубці, які належали кладовщику О. Характер пошкодження замків на валізах свідчить про те, що вони могли бути розкриті такими плоскогубцями.

4) Валіза кладовщика О., що знаходилася в кладовці, викрадена не була.

6) Серед украдених із кладовки речей були цигарки "Север" із поміткою "кол" на мундштуці.

в) У безпосередній близькості від коридору біля входу до гуртожитку, де мав постійно чергувати учасник художньої самодіяльності Н., було знайдено недопалок цигарки "Север" із поміткою "кол" на мундштуці.

7) Із групи учасників самодіяльності, що залишалися в гуртожитку, курцем був тільки Н.

8) Н. виявився єдиним із потерпілих, у кого валіза була викрадена, хоча речі у валізі були порівняно малоцінні.

9) Злочинець міг проникнути до приміщення кладовки через горище будинку.

10) На горищі будинку були виявлені старі речі: спортивний костюм, полуботинки, кашне і спортивні тапочки.

Оскільки перший, другий, третій і четвертий факти знаходилися в зв'язку з однією й тією ж особою, кладовщиком О., шостий, сьомий і восьмий факти знаходилися у зв'язку з учасником художньої самодіяльності Н., а речі, виявлені на горищі, могли належати невідомій особі і знаходилися у зв'язку зі скоєним злочином, то у цій кримінальній справі були висунуті такі три версії;

Перша версія: до крадіжки причетний кладовщик О.

Друга версія: крадіжку скоїв Н.

Третя версія: крадіжку вчинила третя особа. Версія може бути висунута дедуктивно. Найчастіше до дедуктивного осмислення фактів і висування версій вдаються розв'язуючи питання про те, що скоєно, який злочин мав місце в дійсності, що такс той чи інший окремий факт або окрема обставина і т. д. Так, якщо на початку слідчими діями встановлено, що розслідувана злочинна подія має ознаки ЛВС і ще якісь ознаки, досі не виявлені, а відомо, що ознаки АВС є ознаками злочину N, то у формі категоричного силогізму висловлюється версія про те, що в цьому випадку має місце злочин N.

У вигляді схеми ми це можемо записати так:

Цей випадок має ознаки АВС...

АВС є ознаки злочину N.

Отже, цей випадок є злочином N.

Приклад. Якщо оглядом установлено, що двері магазину відімкнуті, замок зламаний, товари розкидані по приміщенню і частини товарів не вистачає, то дедуктивним шляхом висувається версія про те, що мала місце крадіжка. Версія в такому випадку є висновком такого умовиводу:

У цьому випадку виявлена нестача товарів, явне безладдя товарів у приміщенні, відчинені двері зі зламаним замком.

Перелічені ознаки є, як правило, ознаками крадіжки.

Отже, в цьому випадку мала місце крадіжка.

Оскільки названі ознаки можуть виявитися ознаками й іншого злочину – інсценування крадіжки, то може бути висунута одночасно й інша версія: у цьому випадку мало місце інсценування крадіжки.

Інший приклад дедуктивного висування версії. Із судової практики відомо, що особа, у котрої виявлене знаряддя злочину, може бути причетна до скоєння злочину.

Якщо ж тепер під час розслідування справи гр-на Х. буде виявлене знаряддя злочину, то це буде підставою для висування версії про те, що гр-н Х. причетний до вчинення злочину. Версія ця є висновком категоричного силігізму.

Окрім індукції і дедукції версії висуваються досить часто за аналогією. Найширше аналогія застосовується під час висування версій про суб'єкт злочину на основі схожості кількох злочинів у способі їх скоєння.

Приклад. 23 червня, неподалік міста К., в бору, в чагарниках було виявлено розкладений труп невідомого, вбитого сильним ударом сокири по черепу. Через певний час у тому ж бору, в чагарниках на відстані 700 м від місця, де було виявлено труп невідомого, було знайдено другий труп молодого людини, вбитої тим же способом: сокира сильним ударом була увігнана в череп. На підставі схожості способу скоєння злочину виникла версія про те, що обидва вбивства скоєні тим же злочинцем, добре обізнаним із околицями міста К.

Перевірка версій. Висунута версія має бути перевірена. Перевірка й доведення правильності (істинності) версії є найважливішою і відповідальною стадією в побудові й обґрунтуванні версії.

Перевірка версії складається з таких моментів: 1. Дедуктивного виведення наслідків із висунутої версії; 2. Зіставлення цих наслідків із дійсністю, перевірки їх на практиці; 3. Логічного доведення істинності або хибності (спростування версії).

Перевірку версії розпочинають із виведення наслідків із певної версії. Висунувши версію, із неї виводять наслідки, котрі мають існувати в дійсності, якщо існувала гадана причина (або явище). Логічно ця мислима операція відбувається у формі дедуктивного умовиводу. У більшому засновку такого умовиводу перелічуються ознаки, викликані певною причиною. У меншому засновку йдеться про те, що в цьому випадку допущена ця причина. Робиться висновок про те, що в цьому випадку мають бути ознаки, названі в більшому засновку.

У вигляді схеми такий умовивід можна записати так:

Більший засновок. Причина N окрім наслідків ABC викликає також і наслідки DEIK і т. д.

Менший засновок. У цьому випадку припускається причина N.

Висновок. Отже, у цьому випадку, окрім виявлених наслідків, ABC мають бути й факти DEIK і т. д.

Приклад. У справі про пожежу на підставі виявлених на місці події предметів (пляшки із залишками бензину і обпалене клоччя) висунуто версію про те, що пожежа виникла унаслідок підпалу. Щоб перевірити цю версію, з неї необхідно вивести й інші факти, що стосуються цього випадку підпалу. Так, якщо пожежа виникла унаслідок підпалу, то, окрім названих, мають місце й інші факти, а саме: злочинець міг залишити сліди пальців рук на предметах майна, що збереглися, і на предметах підпалу, сліди ніг на місці події; хтось міг бачити злочинця в момент скоєння злочину; нанесені збитки; хто матеріально відповідає за майно і чи не був він

зацікавлений у знищенні слідів крадіжки згорілого майна, чи не висловлював хто раніше злочинного наміру здійснити підпал тощо.

Питання про те, які наслідки (факти) мають бути логічно виведені із гаданої причини (висунутої версії), є важливе й складне. Розв'язується воно в кожному випадку конкретно, виходячи із загальних положень науки про цю категорію злочину, судової практики та власного досвіду слідчого. Чим більший цей досвід і чим ліпше слідчий знає теорію і судову практику, тим повнішим буде коло фактів (наслідків), виведених ним із висунутої версії.

У цілому логічну схему висування версії і виведення із неї наслідків можна записати так:

1. Висування версії (припущення):

У цьому випадку виявлені факти *ABC*.

Факти *ABC* є ознаками злочину *N*.

Отже, в цьому випадку, очевидно, має місце злочин.

2. Висування наслідків із висловленого припущення:

Злочин *N*, окрім ознак *ABC*, містить і такі ознаки (факти), як *DEIK*.

У цьому випадку допускається злочин *N*.

Отже, у цьому випадку окрім ознак (фактів) *ABC* мають мати місце і факти *DEIK*.

Виведені із версії наслідки (факти) необхідно виявити і зібрати. Ці факти надалі стають аргументами, за допомогою котрих доводиться істинність чи хибність версії. Основними способами виявлення і збирання фактів є такі: огляд місця події, опитування свідків, потерпілих і обвинувачуваних, обшук, вилучення, слідчий та експертний експеримент тощо.

Зіставлення виведених із версії наслідків із установленими фактами дійсності дає змогу або спростувати версію, або довести її істинність.

Спростування версії

Щоб спростувати версію, необхідно встановити, що виведені з неї наслідки насправді не існують. Це найзвичайший і широко застосовуваний спосіб спростування версій. Логічно він відбувається за формою заперечення модусу (*modus tollens*) умовно-категоричного силлогізму. Більший засновок такого умовиводу є умовне судження, в котрому йдеться про те, що коли мала місце якась причина, то мають існувати і якісь наслідки. У меншому засновку ці наслідки заперечуються. У висновку заперечується і сама причина, з якої виведені ці наслідки.

У вигляді схеми це можна записати так:

Більший засновок. Якщо мала місце причина *A*, то мають бути *a, в, с...*

Менший засновок. Факти *a, в, с, ...* відсутні.

Висновок. Отже, не існувало й причини *A*.

Приклад. Завідувач магазину Каранова повідомила вранці телефоном міліцію про крадіжку товарів з магазину сільпо. На місце події прибули працівники міліції і прокуратури. На підставі заяви Каранової і її опитування була висунута версія про крадіжку товарів із магазину. Для перевірки цієї версії слід було виявити і зібрати

факти, що підтверджують її правильність. Такими фактами в цьому випадку (виходячи з конкретної обставини) мали бути б такі. Мали б мати місце пошкодження на дверях, замку, стінах чи стелі магазину, сліди проникнення злочинців до магазину. Оскільки з 11-ї години вечора до 1-ї години ночі йшов дощ, то злочинці, заходячи до магазину, мали б замирати підлогу мокрими ногами та багном. У магазині могли залишитися на різних предметах сліди пальців рук, опалених сірників тощо. Оскільки з магазину було вкрадено, за заявою завідувачки, 19 ящиків горілки й вина, 5 ящиків печива, 25 пар чобіт, 300 метрів бавовняної тканини, 4 чоловічих пальт і багато інших громіздких товарів, то біля магазину мали б бути сліди автомашини чи кількох підвід, на котрих могли б бути вивезені всі ці товари. Нестача товарів у магазині унаслідок крадіжки мала б статися одночасно.

Перевіркою цих фактів, логічно виведених із версії про крадіжку, було встановлено, що жоден із них не підтвердився: пошкоджень на дверях, стінах, стелі і вікнах не було, не було також ніяких слідів і ніг злочинців у приміщенні, слідів транспорту біля магазину. Нестача товарів у магазині утворилася не в ніч на 7-ме травня, а значно раніше, і не одночасно, а поступово, протягом року. На цій підставі версія про крадіжку в магазині, скоєну сторонніми особами, була спростована.

Під час перевірки цієї загальної версії було спростовано і кілька часткових версій. А саме:

1. Магазин мав два входи: головний – з вулиці крізь тамбур і чорний вхід – із двору. При огляді двері чорного ходу виявилися замкнутими зовні на висячий замок. Пошкоджень на дверях і замку не було. Зовнішні двері в тамбур головного входу виявилися не замкнутими, пробійники цілі, але бракувало висячого замка. Внутрішні двері, що ведуть із тамбура в магазин, були трохи прочинені. Внутрішній гачок, на який, за словами завідувачки магазину, ці двері замикалися зсередини, пошкоджень не мав. В середині магазину, біля дверей, лежав на підлозі дріт, принесений сюди, за поясненням Каранової, очевидно, злочинцями. Було висловлено часткову версію про те, що злочинці проникли до магазину через головний вхід, скориставшись виявленим у тамбурі дротом, щоб скинути внутрішній гачок. Прочинені двері магазину, виявлений дріт у тамбурі давали змогу висловити таку версію. Але, якщо ця версія була правильною, мали бути б залишені сліди пошкоджень на гачку дверей і дроті. Оглядом було встановлено, що на гачку дверей пошкодження відсутні, відсутні вони і на дроті, рівномірно вкритому іржею. На цій підставі було зроблено висновок про те, що за допомогою цього дроту двері, замкнені на внутрішній гачок, не відмикалися.

Для перевірки правильності цього висновку був проведений слідчий експеримент. При вдалій спробі скинути внутрішній гачок на дроті утворилися б досить чіткі подряпини.

2. Каранова твердила, що з магазину викрадено 19 ящиків горілки і вина, 5 ящиків печива тощо. Якщо це було так, то мали бути б відсутні і ті ящики, в котрих

містилася горілка, вино та печиво. Насправді ж усі ящики з-під горілки, вина й печива були на місці. Це стало підставою для спростування цієї заяви завідувачки магазину, оскільки злодії не виймали б із ящиків і не перевантажували б на підводу кожен пляшку чи пачку печива окремо, а порожні ящики залишили в магазині.

Під час перевірки версії про крадіжку в магазині сторонніми особами, висунутої завідувачкою магазину, слідчими органами була висунута і версія про інсценування крадіжки Карановою. Остання версія під час розслідування справи підтвердилася.

Спростовуючи версію, слід мати на увазі, що наслідки (факти) логічно виведені із версії, можуть бути знищені злочинцем чи іншою особою, можуть зникнути з якоїсь причини і, отже, не бути виявлені взагалі і т. д. Тому лише відсутність наслідків не завжди достатня для визнання версії хибною і виключення її зі справи. Щоб визнати версію спростованою, необхідно встановити ще й такі факти, котрі суперечать цій версії, несумісні з нею. Звичайно, це так і відбувається, під час розслідування справи висувається не одна, а кілька версій водночас і всі вони проводяться паралельно.

Доведення істинності версії

У судовому дослідженні доведення істинності (правильності) загальної версії відбувається і прямо, і непрямо водночас. Версія може бути визнана істинною тільки тоді, коли вона підтверджена фактичними даними справи і коли доведена хибність усіх останніх версій у справі.

Пряме доведення версії відбувається шляхом виведення із версії наслідків і перевірки їх у дійсності.

Для того щоб переконатися в правильності висунутої версії, необхідно перш за все перевірити наслідки, виведені з цієї версії. Якщо факти, виведені з версії, насправді існують, підтверджуються практичною перевіркою, то робиться висновок про правильність і самої версії.

Логічно цей висновок відбувається за такою схемою:

$$\frac{\text{Якщо } A, \text{ то } B}{B} \quad \text{або} \quad \frac{A \sim B \cdot B}{A}.$$

Отже, A

Від наявності (істинності) наслідків робиться перехід до існування (істинності) гаданої причини (версії).

Висновок у таких умовиводах є правильним тому, що більшим засновком у них беруться одиничні умовні судження. У судовому пізнанні із гаданої причини (версії) виводять не будь-які наслідки взагалі, а такі, котрі в своїй індивідуальній сукупності неповторні.

Виявлення таких наслідків насправді є достатньою підставою для достовірного висновку про причину (версію), а котрої вони логічно виведені.

Приклад. У справі про вбивство Фаїни Б. в її квартирі була висунута, поряд з іншими, версія про те, що Фаїна Б. вбита падчеркою або її чоловіком, що мешкав у м.

П. Для перевірки цієї версії з неї були виведені такі наслідки. Падчерка або її чоловік, щоб вчинити злочин, мали виїздити для цього в м. К., де жила Фаїна Б.; злочинець міг залишити сліди пальців рук у квартирі вбитої; на одязі злочинця могли залишитися плями крові, у злочинця могли виявитися речі вбитої і, зокрема, наручний годинник, взяті у квартирі вбитої, заводський помер якого мав би збігатися з номером, зазначеним у паспорті, що залишився у квартирі вбитої, тощо. При перевірці цієї версії були встановлені такі факти. Касир залізничної станції м. П. засвідчила, що 22 листопада (напередодні вбивства Фаїни Б.) нею було продано тільки один квиток до м. К. і що купив його один громадянин, котрий чи сам працює вчителем у них у районі, чи є чоловіком учительки (падчерка Фаїни Б. працювала учителькою). Було також встановлено, що через три дні після вчинення злочину падчерка Б. і її чоловік виїхали до С-кої області. Від'їзд був поспішним. Про це свідчило те, що речі на станцію були привезені ним, як говориться, навалом. Усе пакувалося поспіхом уже на станції. Чоловік падчерки не встиг сам продати свій мотоцикл і доручив це зробити сусідам. Сама падчерка не оформила свого звільнення з роботи і не отримала розрахунку. Під час затримання чоловіка падчерки потерпілої у нього вилучили годинника, номер якого збігся з номером годинника, зазначеним у паспорті, що залишився в квартирі вбитої. Відбиток пальця, що залишився на чашці в квартирі вбитої, за висновком експертизи, належав чоловіку падчерки. Серед речей, зданих у багаж, але ще не відправлених, були виявлені випрані і ще вологі штани й сорочка. На них виявили сліди крові, група якої збігалася з групою крові Фаїни Б.

Перелічені факти стали достатньою підставою для визнання цієї версії правильною. Ознайомившись із фактами, встановленими слідством, чоловік падчерки потерпілої розповів потім, як було вчинено ним цей злочин.

Непряме доведення версії проводиться шляхом спростування всіх висунутих версій, окрім однієї, котра й визнається правильною.

У логічному відношенні непряме доведення версії відбувається за формою заперечно-ствердного модусу розподільно-категоричного силлогізму. Здійснюється воно так. У розслідуваній справі висувається кілька версій: А, В, С. Із кожної версії виводяться наслідки і перевіряються на практиці. Якщо під час розслідування встановлена хибність версій В і С, то за правилами розподільно-категоричного силлогізму правомірним є висновок про істинність версії А.

Схематично цей умовивід можна записати так:

X (пояснювальне явище) є або А, або В, або С.

X не є ні В, ні С.

Отже, X є А.

Або так:
$$\frac{A \vee B \vee C \cdot \overline{B} \vee \overline{C}}{A}$$

Висновок про те, що " X є А" буде істинним тільки тоді, коли більший засновок перелічує всі можливі версії, всі випадки.

У судовій практиці у кожній справі висувається не одна, а кілька версій. Всі вони перевіряються паралельно. Пряме доведення версії доповнюється неодмінно непрямым її доведенням: щоб визнати якусь версію правильною, необхідно не тільки встановити факти, що її підтверджують, а й виключити (спростувати) всі інші версії. Доводячи ж якусь версію побічно, спростовуючи всі інші версії, необхідно водночас установити і позитивні факти, які безпосередньо підтверджували б її правильність.